

वैराग्य र भक्तिको उत्कर्ष भावः भक्तमाला

● हरि खनाल

१. विषय प्रवेश

वि.सं. १८३१ साल आषाढ २९ गते माता धर्मावती, पिता धनञ्जय आचार्यको कोखबाट कुलदीपकका रूपमा जन्मेका भानुभक्त आचार्य नेपाली भाषा र साहित्यका क्षेत्रमा आदिकविका रूपमा आदरणीय छन् । बाजे श्रीकृष्ण आचार्यको विद्वत्ताको पदचापमा काशीसमेत पुगेका भानुभक्तले काशीमा अध्ययन गरेको संस्कृत व्याकरण, साहित्य र ज्योतिषको ज्ञानज्योति रामायणमा आएर धपक्क बलेको आम नेपाली जनमानसले देख्न पाए । उनको रामायण लेखनलाई घाँसीको कथासँग जोडिए पनि उनीभित्रको भावना र त्यो ज्ञान त्यहाँबाट आएको मान्न सकिन्न । किनभने मोतिरामकै शब्दमा भन्दा 'धनुले हुँदैन कविता, न त हुन्छ मन्ले ...' धन भएकाहरू मात्र सर्जक हुने भएको भए यो मुलुकमा आदिकवि, महाकवि र त्यो भन्दा पनि ठूला कवि हुने थिए । वरिष्ठ समालोचक कुमारबहादुर जोशी (२०६१) का शब्दमा उनको लेखनका प्रेरणास्रोत उनकै बाजे श्रीकृष्ण आचार्य हुन् जसले काशीसम्म पुऱ्याए र अध्ययनको अवसर दिलाए । घाँसी

र भानुभक्तको संवादलाई कतिपय विद्वान्हरूले किस्साका रूपमा लिएका छन् । त्यतिबेला घाँस कटाइ व्यवसाय हुने जमाना नरहेको तर्क पनि त्यतिकै गरिएको छ । जेहोस् त्यो बेले तर्क र बहसको विषय हो । यस लेखमा भने आदिकवि भानुभक्तका अन्य विषय र क्षेत्रभन्दा पनि उनीद्वारा लिखित भक्तमालाका विषयमा सामान्य चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

२. भक्तमालाको परिचय

भक्तमाला उनको मौलिक कृति मानिएको छ । अगम सिंह गिरी (२०२६) ले वधूशिक्षालाई पनि उनको मौलिक कृतिको रूपमा चर्चा गरेका थिए । यद्यपि डा. कुमारबहादुर जोशी (२०६१) ले भने बालकृष्ण पोखरेलको खोजको सन्दर्भ उठाएर १७ श्लोकीय वधूशिक्षा वि.सं. १९१३ ताका रचना भइसकेको पाइएको र भानुभक्तले वि.सं. १९१९ मा मात्र लेखेकाले मौलिक कृति मान्न नसकिएको विचार राखेका छन् । कवि मोतिराम भट्टकै खोजबाट प्राप्त भएको र उनका मित्र तेज रानाले प्रकाशन गरेको (अधिकारी, २०६२) मानिएको छ । यस दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने उनका अन्य फुटकर कविताहरू चपला अबलाहरू एक सुरमा, बिन्ती एक म गर्दछु सुन प्रिये, भोलि भोलि भन्दैमा सब घर बितिगो, आज बालाजी देख्यौं आदिजस्ता फुटकर कवितालाई छोडेर भक्तमाला अर्को सशक्त कृतिका रूपमा देखा पर्छ र प्रश्नोत्तरी भने शङ्कराचार्यको नैतिक शिक्षाको अनुवाद मानिएको छ (जोशी, २०६१)।

३. भक्तमाला लेखनको समय

शिखरिणी छन्दको तानमा बुनिएको

२२ पाउको भक्तमाला भक्तिरस र वैराग्यको संसर्गबाट जन्मिएको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । श्लोक पददा यस्तो लाग्छ उनको कलम यस विषयमा जीवनको उत्तरार्द्धतिर चलेको होला । तर कुमारबहादुर जोशीको भनाइअनुसार यो काव्य १९१० तिर लेखिएको हो । खोजकर्ता मोतिराम भट्टका अनुसार यसको तिथि वि.सं. १९११ भनिँबाट यसको प्रारम्भ र लेखनको कुरा मिल्न आउँछ । डा. भद्रवीर अधिकारीले आफ्नो कृतिमा भानुभक्तका रचनाको कालक्रम उल्लेख गर्दा भक्तमालाको लेखन प्रारम्भ भनेर वि.सं. १८८९ तिर भनेका छन् तर पछिल्ला चर्चामा भने एकैपटक लेखेको कुरालाई अगम सिंहको भनाइबाट उधृत गरेका छन् । पं. नरनाथ आचार्यको कुरा भने फरक छ । उनको भनाइअनुसार भानुभक्तले भक्तमाला १८/१९ वर्षको उमेरमा काशीमा पढ्न बस्दा लेखेका थिए (अधिकारी, २०६२) । यो तर्कलाई मान्ने हो भने त लेखनको समय १८४९ तिर हुन पुग्छ, जुन कतैबाट पुष्टि हुँदैन । भक्तमालाको भाव र भक्तिरसको गहिराइ हेर्दा उनले रामायणको अनुवादपछि त्यतातिर (डुब्दाको भक्तिभाव) र जीवनको उत्तरार्द्धतिर लेखेका हुन् भनेर गरिने अनुमान उपयुक्त हुन सक्दछ । भक्तमाला पददा अनुमान गर्न सकिन्छ, भानुभक्त श्रीरामचन्द्रको भक्तिमा चुर्लम्म डुबेका छन् । २२ पाउभित्र उल्लेख गरिएका खवामित, श्रीराम, हरि, ठाकुर (रामायणमा पनि ठाउँठाउँमा श्रीरामलाई ठाकुर भनिएको छ) शब्दहरू श्रीरामसँग नै जोडिएका छन् । शिव शब्द पहिलो पाउमा मात्र परेको छ (सीताराम भज्या हो शिवशिव उसै आज भुलियो) ।

३.१ एकैपटक लेखिएको हो कि फरक समयमा ?

वास्तवमा यो विषय त्यति धेरै चर्चा गर्न लायक होइन, तर परम्परादेखि नै समालोचक र समीक्षकमाथि चर्चा हुँदै आएको देखिएको छ । यो एकैपटक लेखेको जस्तो देखिन्छ भन्ने अगम सिंहको भनाइ सायद यस्तै

विवादबीचको तर्क हुनुपर्दछ । पाल्पाली विद्वान् ढुण्डीराजले भानुभक्तको भक्तमालाको अनुवाद गरेका र त्यो १५ श्लोकीय मात्र रहेको पाइएको छ, जबकि भक्तमाला पूरा २२ श्लोकीय छ । यस आधारमा उनले बाँकी ७ श्लोक पछि लेखेको हुन सक्ने अनुमान कसै कसैले गरेका छन् । तर डा. बलभद्र अधिकारी (२०६२) यस तर्कको प्रतिवाद गर्छन् । अनुवादकले १५ श्लोकमात्र अनुवाद गरेका होलान् भन्ने उनको तर्क रहेको छ ।

४. भक्तमालाका पाउहरूमा बुनिएका भावहरू
*प्रतिज्ञा मैले यो यमासित गन्याँ जन्मी अब ता ।
 सिताराम भज्या छु विषयहरूमा छाडी ममता ॥
 प्रतिज्ञा सो बिसीकिन जनधनै खोजि दुलियो ।
 सिताराम भज्या हो शिवशिव उसै आज भुलियो ॥*
 (पहिलो पाउ)

आफ्नो जन्म नै सीताराम भज्जका लागि भएको हो, तर त्यस कुरालाई छाडेर विषयभोगतिर पो लागिँएछ भन्ने विचार उनको पहिलो श्लोकबाट प्रकटित भएको छ । दोस्रो पाउमा उनी यमराजसँग बेसरी डराएका छन् । जुन सर्तमा जन्म भएको हो त्यो नगरेपछि यमराजले सोध्दा जवाफ के दिने ? भनेर उनी स्वयमूले प्रश्न गरेका छन् । तेस्रो पाउमा कवि कालक्रमले कसरी अधि बढ्यो ? भन्ने शब्दचित्र विन्यास गरेका छन् कवितामा । बाल्यकाल बालरसमा, यौवनकाल मोहमा बित्यो र जीवन वृद्धावस्थामा प्रवेश गरेको छ । यद्यपि सीताराम भजिएको छैन भनेर मानिसको जीवन लोभ, मोह, मद र मात्सर्यका वरिपरि घुमिरहँदो रहेछ भन्ने विचार अभिव्यक्त गरेका छन् । चौथो पाउ पनि उही भावमा छ । यसमा कविले समय, घडी, दिन, पक्ष, ऋतु र अयन जेजसरी भए पनि बितेको छ । यो क्रमसँगै आयु घटेको छ तर मनले विषयभोग त्याग गरेको छैन । यही क्रम निरन्तर भए यो संसारबाट कसरी पार पाउने ? पाँचौँ पाउले भरतभूमिका रूपमा यो भारतवर्ष अर्थात् आर्यावर्तको महिमा गाएको

छ । यो भूमि देवीदेवताको आश्रयस्थल भएको र यहाँ जन्मनु नै अवसर हो भन्ने उनको कविताको आशय देखिन्छ । यहाँ हरि भज्नाले यो संसारबाट पार तरिन्छ भन्ने भाव कविताले सम्प्रेषण गरेको छ ।

जगत्मा पृथ्वीका अधिपति बडा दौलाथि थिया ।
मरणका बेलामा बुभिकलिनु ती क्या लीकन गया ।
निरन्तर यै सम्झी हरि भजिरहोस् शुद्ध मनले ।
परन्तु हक् मर्त्यै छ त बटुली क्या गर्नु धनले । ६॥

यो छैठौँ श्लोकले अध्यात्मको बेजोड दर्शनलाई प्रक्षेपण गरेको छ । गीतामा भनेजस्तो मानिस नाङ्गै जन्मिन्छ र नाङ्गै जान्छ । पृथ्वीका अधिपति बनेकाहरू पनि केही नलिईकन यो संसारबाट गए । अन्तिम सत्य मृत्यु हो । आखिर मर्नु नै छ त धन बटुलेर के गर्ने ? त्यो भन्दा राम्रो त निरन्तर रूपमा हरि भज्नु नै हो भन्ने सार छैठौँ पाउमा बगेको छ । सातौँ श्लोकले पनि त्यही कुरालाई दोहोर्‍याएको छ । आठौँ श्लोकमा पनि माथि उल्लिखित आशय र भावहरू खेलेका छन् । मै हुँ भन्नेहरू, एकअर्कालाई शत्रु ठान्ने मनहरू सबै सबै कालका वशमा रहेछन् । जो आफ्नै वशमा छैनन् ती किन यस्तो गर्दा हुन् भनेर कविले ती मानिसहरूलाई बिचरा देखेका छन् । नवौँ श्लोकले हरि भज्नेले पार तर्ने कुरा यसरी गरेको छ-

भजौंला भन्दैमा कति कति बियो जन्म जनको ।
मरौंला भन्नाको अफ्न पनि विचार छैन मनको ॥
अहो दैवी माया बडी बलवती जानि मनले ।
विचार गर्दैगर्दै हरि भजिलिनु भक्त जनले ॥१०॥

दशौँ पाउका यी श्लोकहरू पनि हरिभक्तिभन्दा बाहिर छैनन् । ईश्वरको भक्तिमा लागूला भन्दाभन्दै विषयभोगले मानिसलाई कहिल्यै समय दिँदैन । त्यसकारण विचार गरेर समयमै हरिको भक्ति गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश उनको यस पाउले दिएको छ । एघारौँ श्लोकमा पुनः यमराज जोडिएका छन् । सायद यसको सन्दर्भ पहिलो र दोस्रो पाउसँग जोडिएको छ जहाँ उनले प्रारम्भमै आफू

यमराजसँग हरि भज्ने सर्तीमा जन्म लिएको तर त्यसो नगरेकोले जवाफ दिनसक्ने अवस्थामा नरहेको भाव सम्प्रेषण भएको थियो । यहाँ आएर कविले यमराजको सजायबाट जोगिन हरिसँग गुहार मागेका छन् । बाह्रौँ पाउमा उनले आपत् विपत् सहेर प्रभुकृपा नै पर्खेर बसेको भावमा शब्द विन्यास गरेका छन् । तेह्रौँ पाउको कविता अन्य पाउहरूको भन्दा पृथक् ढङ्गले बगेको छ । भगवत् भक्तिमा दशेन्द्रियरूपी डाँकाहरू (पाँच ज्ञानेन्द्रिय र पाँच कर्मेन्द्रिय) ले बाधा पारेको गुनासो उनको छ ।

न कैल्यै भक्तिले गुरु चरणको ध्यान गरियो ।
न ठाकुरको पूजा गरि तुलसीको पत्र धरियो ॥
दया भो छवामित्को भनिकन भन्या पार तरियो ।
अवश्यै साँचो हो नतर यमका पास परियो ॥१४॥

गुरु ईश्वर हुन् । उनकै पनि पाउको पूजा गरिएन । भगवान् श्रीरामको पूजा गरिएन र तुलसीको पत्र पनि लिइएन । अब यस्तो अवस्थामा पार पाउने बाटो भनेको प्रभुको दयामात्र हो, अन्यथा यमराजको फेला पर्ने निश्चित छ भन्दै पन्ध्रौँ श्लोकमा कविले प्रभुबाट माफीको आशा राखेका छन् । सोह्रौँ पाउमा भने उनले योगी (जान्ने) हरू यी कुरा जान्दछन् तर पनि व्यवहारमा भने स्वार्थी नै बनेको देख्दछन् । अठारौँ श्लोक पनि १४ र त्यस अधिका भावभन्दा पर छैन । उन्नाइसौँ पाउमा भने उनले प्रभुको हँसिलो मुहारले मात्र आफू पार तर्ने तर तप गर्ने समय भने नभएको अभिव्यक्ति कवितामाफत गरेका छन् । बीसौँ श्लोकमा पुगेर उनले आफू विवेक नभएको मूढोजस्तो भएको र विषय रसमा र मोहमा परेको र चाहेर पनि फुत्किन नसकेकोमा आफैँसँग गुनासो गरेका छन् । एककाइसौँ पाउले पुनः १४ औँ पाउकै जस्तै तपको कुरा उठाएको छ भने अन्तिम श्लोक यस्तो छ-

कटीको पीताम्बर करकमलमा कंकणहरू ।
किरीट कुण्डल कौस्तुभ तुलसि वनमालाहरू अब ॥
बलैले सम्भन्धु दृढ नरहन्त्या एक छिन पलक् ।

कञ् दिनुमा देख्छु प्रभु हजुरको सुन्दर भलक् १२२॥

यस प्रकार अन्तिम तथा बाइसौ पाउबाट भगवत् भक्तिको उत्कर्ष भावनाका रूपमा पहेंला वस्त्र धारण गरेका, कानमा किरिट कुण्डल लगाएका, तुलसी र अन्य मालाहरू लगाएका भगवान्को रूप बल गरेर आफूले सम्झने प्रयास गरेको कुरा अभिव्यक्त गरिएको छ । कवि प्रभुको साँचो रूपको दर्शन (यहाँ दुई अर्थमा भन्न सकिन्छ । मृत्यु प्राप्त गरेर गर्ने दर्शन वा जीवनमै) को अभिलाषामा व्यग्र भएको भावना पोखिएको पाइन्छ ।

५. भक्तमालाको सम्पूर्ण सार

भक्तमालालाई २०७१ सालको आँखाले, नेपाली भाषाको यो विकसित स्वरूपको आँखाले हेर्न मिल्दैन । यसलाई त वि.सं १९११ तिरको नेपाली भाषाको अवस्था र स्वरूपको आँखाले हेर्नुपर्छ । यो विशुद्ध आध्यात्मिक दर्शनमा आधारित छ । यस काव्यले इहलोक र परलोकमा विश्वास गर्दछ । प्रभु भजन आएको तर विषयभोगमा लागेर समय बर्बाद पारेको भाव यस काव्यमा प्रधान रूपमा बगेको पाइन्छ । यसका हरेक पङ्क्तिमा भक्तिरसका धाराहरू निःसृत छन् । लघुकाव्यभन्दा केही अधिक र खण्डकाव्यभन्दा निकै कम रहेको यसलाई समालोचक तथा समीक्षकहरूले लघुखण्डकाव्य भनेका छन् । लय, छन्द, भाव र बिम्बको संयोजनमा कमजोर छैन, भक्तमाला । शिखरिणी छन्दले यसको आत्मालाप र भक्तिलाई श्रुतिमधुर बनाएको छ । सन्देशका रूपमा यसले प्रदान गर्ने पक्ष एकै हो पारमार्थिक हित । कवितामा प्रयुक्त अविबेकी मुढो, दशेन्द्रिय डाँकु आदिजस्ता उपमेय र पौराणिक बिम्बहरू विशेषतः श्रीराम बुझाउने धेरै शब्दहरू, यमराज, शिव आदि यस मालाभित्र खेलेका छन् ।

संक्षेपमा भक्तमालाका श्लोकहरू पढेर निम्न कुरा भन्न सकिन्छ-

- यो काव्य वैराग्य रसले भरपूर ईश्वरीय

चिन्तनको भावभूमिमा प्रवाहित छ ।

- कृतिमा सरल रसमाधुर्य र सुकोमल अभिव्यञ्जना छ ।
- छन्दचयन भावसँग मिल्दो रहेको छ । शब्दहरू वाचन गर्दा त्यसको लयले यसको मर्मलाई माथि उठाउँछ ।
- अनुप्रासहरूको संरचना युक्तिसङ्गत छ ।
- यस काव्यभित्र धर्मको सार बिम्बित छ किनभने जुनसुकै धर्मले पनि जन्म र मृत्युको चक्रलाई दुःखपूर्ण मानेको छ । यस हिसाबले यसले धर्मको सार कुरा समेटेको छ भन्न पनि सकिन्छ ।

मानिसमा रहेको अर्कालाई लुट्ने, सञ्चय गर्ने र अर्काको रिस गर्ने प्रवृत्तिप्रति कवितामा टिठको भाव व्यक्त भएको छ र यसलाई बुद्धिविवेकहीनहरूको क्रियाकलापका रूपमा लिइएको छ । अगम सिंह गिरी (२०२६) का शब्दमा हामी उनको छलकपटशून्य इमान्दार कविहृदय, स्वाभाविक र सहज मनोभावनाहरू भक्तमालामा छर्लङ्गा अभिव्यक्त भएको पाउँछौं ।

६. आलोचना गर्न सकिने पक्ष

माक्सवादी साहित्यिक धरातलको कसीमा घोटेर हेर्ने हो भने यो कविता भ्रान्तिकारी, पलायनवादी, सामन्ती संस्कारबाट प्रभावित छ । यसले जीवनवादी दृष्टिकोणको साटो पलायनवादी र मृत्योन्मुख सन्देशमात्र दिएको छ । भक्तिरसले मात्र जीवन चल्दैन । ईश्वरले धर्तीमा पठाउनुको मतलब आफ्नो आराधना गर्नमात्र होइन । जसरी गीतामा श्रीकृष्णले जन्म केही होइन, शरीर केही होइन भन्दाभन्दै पनि कर्मको महिमा जोडेर अर्जुनलाई गर्दिनै भनेको कर्ममा सफलतापूर्वक सरिक गराए, त्यसरी कर्मप्रति प्रवृत्त गराउने भाव भक्तमालामा प्रकटित भएको देखिँदैन । कविताका धेरै शब्दहरू एकै भावभूमिमा फनफनी घुमेका छन् । जन्म, असल कर्म र त्यो गर्न नसकेबापतका सन्त्रास र ईश्वरीय आशालाई २२ वटा श्लोक नभएर त्यसको आधाआधीमै पनि समेट्न सकिने हुन्थ्यो । समालोचकहरूले

एकै समयमा लेखिएको भनिए पनि दोहोरो भाव र शब्दहरूले फरक समयमा नै लेखिएको हो कि भनेर अनुमान गर्ने ठाउँ प्रशस्त छ ।

७. निष्कर्ष

भक्तमाला ईश्वरका भक्तहरूको माला नै हो । भक्तिरस र वैराग्य चेतनाको भावभूमिमा विनिर्मित २२ पाउको यो काव्यकृतिले आध्यात्मिक चेतना, सकारात्मक कर्मको आवश्यकता औल्याएको छ भने रिस, राग, घमण्डबाट माथि उठेर कार्य गर्ने सन्देश दिएको छ । राम्रा कर्म गर्ने सन्देश अप्रत्यक्ष रूपमा दिएको भए पनि यसले प्रत्यक्ष रूपमा सकारात्मक कर्महरूका लागि मोन्छलाई आह्वान गर्न सकेको भए यो अभै सुन्दर हुने थियो । नेपाली भाषामा कविता लेख्ने ढोका खोल्ने भानुभक्त आचार्यको त्यो कालखण्डको यो सिर्जनालाई अहिले र पछिका कालक्रमको सापेक्षतामा मात्र हेर्न खोजियो भने अन्याय

हुन्छ । जहाँसम्म आलोचनाको पक्ष छ, त्यो स्वभाविक हो । धर्मलाई अफिम भन्ने विचारले भगवत् भक्तिको कवितालाई भ्रमात्मक भन्नु स्वाभाविक हुन्छ । भक्त नबन्नेहरूका लागि पनि यो काव्यचेतनाको शब्दनाद हो र नेपाली भाषामा कविता सिर्जना गर्ने मार्ग पनि हो ।

सन्दर्भहरू

इन्द्रबहादुर राई (सम्पा.), भानुभक्तका कृति अध्ययन (२०२६), भोला यन्त्रालय, सुधाकर रोड, खजुरी, वाराणसी २ ।

भवानी घिमिरे (सम्पा.), आदिकवि भानुभक्त आचार्य (२०६१), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, भोटाहिटी, काठमाडौं ।

अधिकारी, भद्रवीर (पिएचडी) (२०६२), नेपाली कविताको विकासमा भानुभक्त आचार्यको योगदान, कुन्तादेवी अधिकारी र जुनादेवी अधिकारी, काठमाडौं ।

भानु स्मृति

– गोविन्दप्रसाद घिमिरे

पाँचोटा देव छन् हाम्रा गणेश-विष्णु-शंकर शक्ति- भानु सधैं पुन्छौं पाञ्चायन निरन्तर विभिन्न मार्गमा चल्दा पञ्चभक्त बनी यहाँ हिँडेका छन् कति आर्य विश्व-सव्य समाजमा ।

शक्ति अर्चनले गर्दा “पृथ्वी...” जो एसिया बीच गरे नेपाल निर्माण भक्ति अमोघ अस्त्र छ देउ सत्ज्ञान सत्बुद्धि हे सूर्य ! परमेश्वर “तत्सपितु...” भनी जफ्छन् भानु भक्तहरू पूसा ।

बुद्धि विवेकका देव भानु वा सूर्य अर्चन प्रबुद्ध कविले गर्छन् मिल्छ बौद्धिक पोषण नाति श्रीकृष्णका पूज्य भाषा सन्देश सञ्जय भानुभक्त भई जन्मे पुत्र रत्न धनञ्जय ।

पृथ्वी नारायणै हाम्रा निर्माता राष्ट्रको भए भानुभक्त यहाँ आई शुद्ध भाषा दिई गए चिनाए मोतिले भानु रामायण प्रचार भो “पृथ्वी...” भानु तथा मोती सृष्टिको उपहार हो ।

गोठाले घाँसीका शिष्य नविन युका गुरु वौदिक शैलीको काव्य वार्णिक छन्दमा सुरु गरायौ खुसिले भानु ! नेपाली कवि जन्मिए वार्णिक छन्द मौलायो तिम्रै यो देन सम्भिएँ ।

धेरै वर्ष विते ऐले “भानु..” मिले ती भानुमा मुसुक्क हाँस्तछन् आज भुल्किए पूर्व व्योममा उन्कै किरणले राम्रो जन्मिन्छ काव्यको उषा मोतीको ज्योतिले ढल्की औँसीको त्यो महा निशा

– क.न.पा., भ्यापा

आदिकवि : आदि हास्यव्यङ्ग्य कवि पनि

मेघनाथ खनाल 'बन्धु'

१. विषय प्रवेश

साहित्यका नवरसमा हास्य रस पनि एउटा हो । हास्य रसमा रचिएका रचनाहरूले मनोरञ्जन प्रदान गर्दछन् । हिजोआज हास्यरचना मात्र नभएर व्यङ्ग्य रचना पनि फस्टाउँदै गएका छन् । पहिले व्यङ्ग्यभन्दा हास्य रचना प्रचलित थिए ।

हास्य रचनाको इतिहास केलाउनु पर्दा शक्तिवल्लभ अर्ज्यालको 'हास्य कदम्ब' लाई मानिन्छ । मुख्य रूपमा हास्य र व्यङ्ग्यको सम्मिश्रण गराउने कविका रूपमा भानुभक्त प्रख्यात छन् ।

वि.स. १८७१ मा तनहुँको रघ्यामा जन्मेका भानुभक्तको रामायणभित्रका केही श्लोक हास्यप्रधान छन् । उनका फुटकर रचनामा व्यङ्ग्य मिसिएको पाइन्छ । भानुभक्तको समयबाट नेपाली कवितामा हास्य र व्यङ्ग्य मिसिएर हास्यव्यङ्ग्यको सिर्जना हुन थालेको हो । उनले आफ्नो जीवनमा देखेका विकृतिप्रति व्यङ्ग्य गरेका पाइन्छ । भानुभक्तले आफ्ना रचनामा विशेषतः तत्कालीन समाजका विकृतिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । त्यस्ता केही उदाहरण :-

(क) सरकारी कार्यालयमा हुने ढिलासुस्ती :-कर्मचारीको काम जनता (सेवाग्राही) को काम समयमा गरिदिनु हो । कर्मचारी वर्गले भोलि भोलि भन्दै कति भुलाउँछन् । त्यस्तो क्रियाकलापप्रति दिक्क भएर भानुभक्तले यसरी कविता सिर्जना गरेको पाइन्छ :-

बिन्ती डिट्टा विचारीसित.....
.....बक्सियोस् आज भोली ।
कर्मचारी वर्गको व्यवहार उनलाई मन परेको थिएन । उनी पुर्पक्षका लागि थुनामा

(नजरबन्द) परेका बेला त्यहाँबाट छुट्न असहज भयो । उनले त्यहाँभित्र बस्दा कस्तो अवस्था सिर्जना भयो, यसलाई पनि कवितामा यसरी व्यक्त गरेका छन् :-

रोज् रोज् दर्शन पाउँछु.....

तामखुट्ट्या उपियाँ उडुस् इ संगी छन

.....ताच्छन् म हेर्छु बसी

(ख) भाषा शुद्ध बनाउनेमा जोड :-

भानुभक्त संस्कृत अध्ययन गरेका विद्वान् थिए । अरूले भानुभक्तलाई सताउन भाषा बिगारेर कविता रचना गर्ने रहेछन् । भानुभक्तलाई यो कुरा मन नपरेर उनले भाषा शुद्ध नलेखेलाई उल्लु भन्दै व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

स्वर अक्षर पर भ्रै विसर्ग.....

उल्लु हौं तिमी उल्लुलाई...कुन उत्तरै हो दिन्या ॥

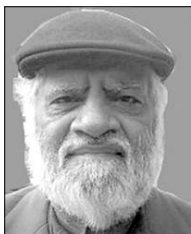
भानुभक्त अन्य रसका साथै हास्य रसलाई पनि खेलाउन सक्ने कवि हुन् । उनका रचनामा व्यङ्ग्यको मिश्रित भाव प्रशस्त पाइन्छ ।

२. उपसंहार

भानुभक्त नेपाली साहित्यमा आदिकविका रूपमा चिनिए जसरी आदि हास्यव्यङ्ग्य कविका रूपमा पनि चिनिन्छन् । उनका रचनामा प्रशस्तै व्यङ्ग्य पाइन्छ । तत्कालीन परिवेशमा उनले जति योगदान दिए, त्यो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ । आफ्नो समयमा देखापरेका विकृतिप्रति उनले जुन व्यङ्ग्य गरेका छन्, ती विकृति आज पनि देखिएकै छन् । आज भानुभक्तको २०० औँ शतवार्षिकी मनाउँदा पनि भानुभक्तका रचनाको याद आइरहन्छ ।

□

भानुभक्त र आजको नेपाल

● गोविन्द भट्ट

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र तत्कालीन स्थिति

भानुभक्तको जन्म वि.सं. १८७१ मा पश्चिम नेपालमा प्राचीन कालदेखि नै युद्ध र राजनीतिको केन्द्रस्थल रहिआएको तनहुँमा भएको थियो र मृत्यु १९२६ मा । आधा शताब्दीभन्दा केही बढी अर्वाधिसम्मको आफ्नो जीवनकालभित्र उनले अनेकौँ राष्ट्रिय र ऐतिहासिक महत्वका घटनाहरू देखे । ४०/५० वर्षअघि मात्र पृथ्वीनारायणले छाडेको नेपालमा देशभित्रको सुदृढीकरण र बाहिर सीमा-विस्तार गर्ने कुरा चलि नै रहेकोले स्थिरता आइसकेको थिएन । उता अंग्रेजहरू र यता भोटेहरूसित दुवै सीमामा युद्ध रहेकोले देशको आर्थिक अवस्था कहिलेकाहीँ त कस्तो स्थितिमा पुग्यो भने राज्यको ढुकुटी खाली भएकोले खर्च चलाउन एक वर्षमा दुई पटक मालपोत उठाउनुपर्थ्यो । उता वि.सं. १८६२ मा लोर्ड डलहौसी भाषाको गवर्नर जनरल ...देखि न नेपालमा ब्रिटिस भारतको विस्तारवादी नीति भन्नुभन्नु कसिदै थियो । १९७१ सम्म भीमसेन थापाको नेतृत्वमा अंग्रेज विरोधी संघर्षमा नेपाली राष्ट्रवादीहरू राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत एक व्यापक संयुक्त मोर्चा बनाउन सक्रिय थिए । तर, अंग्रेजहरूको आधुनिक

अस्त्र-शस्त्रयुक्त शक्तिका अगाडि कमजोर नेपाललाई घुँडा टेक्न करै लाम्यो र ८०० मिल लामो साँधलाई ५०० मा खुम्च्याउँदै, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रबाट हटेर राष्ट्रिय क्षेत्रमा मात्र नेपालका गतिविधिहरूलाई सीमित रहन बाध्य पार्दै तथा एक किसिमबाट हाम्रो राष्ट्रिय सार्वभौमिकता र स्वतन्त्रतामाथि नै प्रत्यक्ष नियन्त्रण गर्दै १८७४ मा असमान सुगौली सन्धि नेपाली जनताका माफ बलजफती थोपरिएकोले पराजित र संकष्टपूर्ण तर विजय र पुनरुत्थानका निमित्त छटपटाइरहेको नेपालको असमान वातावरणमा भानुभक्त देखा परे ।

भानुभक्तको पहिलो कविता १८९१ मा उनी बीस वर्ष छँदा र अन्तिम रचना रामगीता १९२६ मा रचिएको थियो । १८९८ देखि १९०५ सम्म उनले के कति लेखे, त्यसको पत्तो लागेको छैन । १९०७ मा जागीर खाई १९०९ मा त्यसबाट खोसिएपछि उनी भूयालखान परे र त्यसैताक १९१० सम्ममा उनले सम्पूर्ण रामायण लेखी सिध्याए । १८९८ मा नै उनले रामायणको बालकाण्ड लेखी सिध्याएका थिए । यस महत्वपूर्ण कृतिको लगत्तै उनले प्रश्नोत्तरी, भक्तमाला लेखे । त्यसपछि कुनै विशेष कृति देखा परेन र एकैपल्ट १९१९ मा वधूशिक्षा लेखियो । घरका एकमात्र जेठाबाठा छोरा भएकाले जागीर छाडेपछि आफ्नै घर गृहस्थीका काममा उनी लागे । जागीर खाँदा १९ वर्षको उमेरमा काशीमा गै अध्ययन गर्दा उनले अनेकौँ ठाउँहरूको भ्रमण गरेको कुरा थाहा पाइएको छ । उनी मध्यमवर्गीय धर्मकर्मनिष्ठ प्राणी, प्रतिष्ठित पण्डित परिवारका सदस्य थिए तापनि आफ्नै खेतीबारी गरी खान पुग्ने उनको स्थिति थियो । यो कुरा

उनका फुटकर रचनाहरूबाट आंकलन गर्न सकिन्छ । स्वभावमा सोझा तर व्यवहारमा बाठा भानुभक्तले १८९८ तिर सिलोकमा हात हालेकोले किशोर अवस्थादेखि नै बौद्धिक चेतना उनमा पलाउँदै गएको हुनुपर्छ ।

भानुभक्तकालीन नेपाल सामन्ती र अर्ध औपनिवेशिक नेपाल थियो । नेपालको राजनैतिक सत्ता सामन्ती जिम्दार वर्गका हातमा थियो । लाउके सामन्ती वर्ग र राष्ट्रिय सामन्ती वर्गका बीच त्यसबेला सत्ता नियन्त्रण गर्नाका लागि आपसमा चर्को अन्तर्विरोध चलिरहेको थियो । तर ब्रिटिस साम्राज्यवादको धाप पाएकाले लाउके सामन्ती वर्ग नै शक्तिशाली वर्गका रूपमा देखा पर्दै थियो । १८९४ मा ब्रिटिस साम्राज्यवादविरोधी भीमसेन थापालाई ढाल्न सफलता पाएपछि तिनले जंगबहादुर र उसको डफ्फाको नेतृत्वमा १९०३ को भीषण रक्तपातपूर्ण कोतपर्वकाण्ड मच्चाएर नेपालमाथि १०४ वर्षसम्मका लागि जहानियाँ एकतन्त्रीय राणाशासन स्थापित गर्न सफलता पाइसकेका थिए । भण्डारखाल पर्व, अलौ पर्व जंगबहादुरलाई पदच्युत गर्ने प्रयास, लखन थापाको विद्रोह आदि सम्म पनि राष्ट्रवादीहरू देशको राष्ट्रिय स्वाधीनता तथा सार्वभौमिकताको निमित्त संघर्ष गरी नै रहेका थिए र स्वतन्त्र सैन्य-संगठनद्वारा सुगौली सन्धिलाई रद्द गरेर नेपालका गुमेका इलाका फर्काउने प्रयासमा १८९७ मा फेरि सशस्त्र कारवाही गरेका थिए । तर, दर्बारिया षड्यन्त्र र अंग्रेजहरूको विभाजित गर र रजाई गर भन्ने कूटनीतिले गर्दा थापा र पाण्डेहरूका दुई गुट आपस्तमै काटमार गरेर देशलाई भन् भन् दुर्बल पारिरहेका थिए ।

यसरी नेपाली समाज त्यसबेला मुख्य रूपमा दुई किसिमका अन्तर्विरोधबाट ग्रस्त थियो : (१) एकातिर ब्रिटिस साम्राज्यवाद र त्यसका लाउके सामन्ती युद्धसर्दार वर्ग तथा अर्कोतिर साम्राज्यवादविरोधी राष्ट्रिय सामन्ती

वर्ग र अन्य राष्ट्रवादी तत्वहरूका माफको अन्तर्विरोध अनि (२) सामन्ती युद्धसर्दार, जागीरदार, शोषकवर्ग तथा व्यापक शोषित नेपाली जनसमूहका माफको अन्तर्विरोध । यिनै अन्तर्विरोध र त्यसबाट उत्पन्न राज्य विप्लव, षड्यन्त्र र दमनले गर्दा व्यापक नेपाली जनता नराम्ररी शोषित हुँदै थिए । उनका हृदयमा भित्रीभित्रै एक व्यापक असन्तोष, रोष र संघर्षको भावना सल्किरहेको थियो तर अनेकनु कारणहरूले गर्दा त्यो संगठित रूपमा प्रकट हुन सकेको थिएन । एसिया र नेपालमा बढ्दो साम्राज्यवादी हस्तक्षेप र अतिक्रमणका विरुद्धको यस भावनालाई यदुनाथ र वाणिनिधिजस्ता राष्ट्रवादी कविहरूबाट आफ्नै किसिमले व्यक्त गर्ने प्रयास भइरहेको थियो । केही समयका लागि ब्रिटिस साम्राज्यवाद र लाउके सामन्ती दुई सर्दारवर्ग संयुक्त रूपमा नेपालमाथि आफ्नो पूर्ण आधिपत्य कायम गर्न सफल भइसकेका थिए । आफ्नो निरंकुश शासन व्यवस्थालाई दिगो र सुव्यवस्थित पार्न उनीहरू संस्कृतिको क्षेत्रमा पनि आफ्नो वर्गीय स्वार्थ अनुकूलको साहित्य सिर्जनालाई प्रोत्साहित र प्रसारित गर्नतर्फ उत्सुक थिए । जनमानसभित्रको तत्कालीन आन्तरिक असन्तोषलाई कुनै अर्को विषयवस्तुतर्फ मोडिदिने अथवा आध्यात्मिक समाधानको आशवासनमा अल्मल्याएर राख्ने खाँचो उनले महसुस गरिरहेका बेला, रसिलो र सजिलो पारामा लेखिएको भानुभक्तको रामायण र भक्तमाला, प्रश्नोत्तरी, वधूशिक्षा कृतिहरू उनका निमित्त ज्यादै उपयोगी सिद्ध हुनु स्वाभाविकै थियो । त्यसैले उनीहरूले यिनको खुब प्रचार गराए । सयौं वर्षदेखि हिन्दू धर्मको परम्परागत सांस्कृतिक माखे साङ्लोमा अल्भिएर मानसिक रूपबाट लाटो भइसकेका सोझासाझा नेपालीहरूका बीच सजिलो र मीठो भाषामा यी कृतिहरू पुगेकाले ती छिटै नै लोकप्रिय र प्रचलित हुनु कुनै नौलो कुरो पनि थिएन । यसरी आफ्नो

प्रतिभा वा मौलिकताबाट भन्दा पनि सामन्ती रुढिवादी संस्कृतिको वातावरण र व्यापक जनसमूहको अचेतन अवस्थाको तत्कालीन स्थितिभन्दा गर्दा नै भानुभक्तको महिमा र उनको साहित्यको प्रचारप्रसार बढ्न थाल्यो ।

भानुभक्त साहित्य र केही भ्रमपूर्ण धारणाहरू

यस्ता ऐतिहासिक महत्वका र सम्पूर्ण जनसमूहलाई नै उद्वेलित र प्रभावित पार्ने खालका घटनाहरू चारैतिर घटिरहेका बेला भानुभक्त बाहिरिया संसारबाट बिलकुलै असम्बन्धित रहेर भक्तिरसमा पौडी खेल्न थालेका थिए । वेदान्त, अध्यात्मवाद र धर्मले मानिसलाई एकोहोरो, आत्मकेन्द्रित, दुराग्रही, परम्परावादी, सीमित र एकलकाँटे बनाइदिन्छन् । बाह्य जगतलाई नै तिरस्कृत र बेवास्ता गर्ने र इन्द्रिय-ज्ञानलाई नै अस्वीकार गर्ने दृष्टिकोण लिएपछि त मानिस आफ्नै व्यक्तिगत भावना, कल्पना र संवेदनाहरू तथा सीमित शास्त्रीय ज्ञानको साँगुरो ढिको मात्र रहन जानु स्वाभाविकै हो । भानुभक्त संन्यासी र जोगी त थिएनन् । उनी शिक्षित, टाठाबाठा, सहरतर्फ बरोबर आवतजावत गर्ने, राजधानी काठमाडौं र यसका सामाजिक एवम् बौद्धिक गतिविधिहरूसित परिचित, बनारसमा शिक्षित, देशका अनेक ठाउँहरूमा घुमिफिरी गरी फर्केका व्यावहारिक व्यक्ति देखिन्छन् र उनले विगत र वर्तमानमा घटेका नेपालका ती ऐतिहासिक घटनाहरूका विषयमा अवश्यै पनि सुनेको र पढेको हुनुपर्दछ । तर उनका त्यतिताका रचनाहरूमा तत्कालीन अवस्थाको कुनै विशेष उल्लेख वा सङ्केतसम्म नपाइनु बडो उदेकलादो कुरा हो । यही देखेर एकजना इतिहासकारलाई ' भानुभक्तमा साहित्यले समाजको दर्पण ग्रहण गर्ने आफ्नो चिरन्तन उत्तरदायित्वलाई बिर्सिँछ' समेत भन्न कर लागेको छ । हुनत १८९८ देखि १९०५ सम्म उनले लेखेका कुरा अज्ञात छन् र अनुसन्धानबाट केही नयाँ कुराहरू बाहिर आउन सक्छन् तापनि आफ्ना

केही व्यक्तिगत गुणासो, बिन्ती पत्र र फाटफुटे हतारका रचनाहरूबाहेक उनले आफ्नो युगका विषयमा केही लेखेनन् भन्दा पनि ठूलो गल्ती हुने छैन ।

हिन्दूवादका केही पुनरुत्थानवादी समालोचकहरूले भानुभक्तलाई रामायण लेखेर त्यस बेलाको संकटापन्न नेपाली इतिहासको अवस्थामा रामको आशावादी चरित्रबाट समाजका निमित्त सञ्जीवनी प्रस्तुत गर्ने श्रेय दिएका थिए भने अर्काथरिले नास्तिक र आध्यात्मिक तत्व नजान्नेहरूले गर्दा भ्रष्ट हुन थालेको समाजलाई रामको महत्व बुझाउने ध्येयबाट भानुभक्तले कलम समातेका हुन् भन्ने तर्क तेर्स्याएका छन् । उनीहरूले त्यसबेला अंग्रेजबाट नराम्ररी पराजित, पथभ्रान्त, निराश र किंकर्तव्यविमूढ नेपाली जीवनलाई आशावादी, स्थिर र उत्साही बनाउने उद्देश्यबाट साहित्यमा रामायण र अन्य रचनाहरू लिएर भानुभक्त ओर्ले भन्ने ठोकुवा गरेको लाग्छ । तर, माथि नै भनिएभन्ने साम्राज्यवाद र सामन्तवादबाट नराम्ररी पीडित नेपाली जनताको दुरवस्थातर्फ भन्दा आफ्नै सिद्धि, कीर्ति र आध्यात्मिक शान्तिर्तर्फ बढी आकर्षित ती अन्तर्मुखी र धार्मिक कविबाट यसरी सचेतताका साथ जनताप्रति ध्यान दिइयो होला र समस्याहरूको समाधान गर्ने तत्परता र सक्रियतासाथ रामायण वा अन्य रचनाहरू लेखिए होलान् भनेर आज पत्याउनु गाह्रै पर्ला । भक्तिवादी कविका धार्मिक र आध्यात्मिक स्तुतिवादलाई आजको सन्दर्भमा पुनर्प्रतिष्ठापित गर्ने र हिन्दूवादलाई मान्यता प्रदान गर्ने हेतुबाट आजका केही सामन्तवाद समर्थक प्रगतिवादविरोधी समालोचकहरूले यी भ्रमहरू फिँजाउन खोजेका हुन् । भानुभक्तको व्यक्तिगत चेतनाको स्तर, विश्व-दृष्टिकोण र वर्गीय स्वरूपबाट पनि उनले त्यसबेला सामन्तवाद र साम्राज्यवादको खुला विरोधका रूपमा रामायण लेखे होलान् भन्नु आधारहीन कुरा हो । उनी

संसारलाई आध्यात्मिक दृष्टिबाट हेर्ने धार्मिक प्रवृत्तिका व्यक्ति भएकाले उनको मुख्य उद्देश्य अध्यात्मवाद र धर्मको प्रचार गर्नु नै थियो भन्ने कुरा नै साँचो हो । साँच्चि नै भानुभक्त पराजयबाट पीडित र सामन्ती अत्याचारबाट क्रुद्ध भएका भए श्री हृदयचन्द्र सिंह प्रधानका अनुसार उनले 'आफ्नो हारेको देश फर्काउने जोश, आफ्नो देशमाथि रजाई गर्ने दुश्मनहरूप्रति भोक र आफ्नो मुलुकलाई उठाउने आकांक्षा' देखाउनु पथर्यो र 'त्यस्ता कवि वीर कवि वा वीर रसवादी भएर निस्कनु स्वाभाविक छ । देशले हार खाएको बीसौं वर्षपछि पनि भक्तिरसवादी भएर निस्कनु त मनोविज्ञानको दृष्टिले कति पनि प्राकृतिक छैन ।' भानुभक्तका रामायणवाद समर्थकहरूसित श्री प्रधानले सोध्नुभएको यो प्रश्न तर्कयुक्त र मनासिब छ । युद्धकाण्डको चर्चा गरेर भानुभक्तलाई अग्रेजविरोधी साबित गर्न खोज्ने अर्काथरि समालोचकहरूको भनाइ पनि अड्कलबाजी नै सिद्ध हुन जान्छ ।

भानुभक्तका सम्पूर्ण कृतिहरूलाई हेर्दा उनी मूलतः अध्यात्मवादी र व्यक्तिवादी, अलि पछि गएर वेदान्तवादी संस्कृतिकै प्रतिनिधि देखापर्छन् । नेपाली समाज र जनजीवनमा अध्यात्मवाद र हिन्दू धर्मलाई राष्ट्रव्यापी आधार दिने काम उनको नेपाली रामायणले गरेको छ । यसले भक्तिवादी, पराश्रयी, परम्परावादी विश्व-दृष्टिकोणको साइलोमा नेपाली जनतालाई नराम्ररी अल्झाई-अल्मल्याई दिएर स्वतन्त्र नेपाली चिन्तनको विकासमा तगारो तेस्योएको छ । सुगौली सन्धिपछि साम्राज्यवादीद्वारा बाहिरबाट पारिएको स्थिरता, जडता र नियन्त्रणकै क्रममा १९०३ मा जंगबहादुरले गरेको एकतन्त्री सामन्ती शासनपछि गएर केही अंशमा २००७ सालको पूँजीवादी प्रजातान्त्रिक क्रान्तिबाट हट्न गयो, तर राष्ट्रिय स्तरमा नै भानुभक्तको रामायणले जन्माएको

सामन्तवादी-परम्परावादी संस्कृतिको कठोर चित्रणबाट भने अझै नेपाली हृदय मुक्त हुन सकेको छैन ।

केही समालोचकहरूले क्लिष्ट र उच्चवर्गीय संस्कृत भाषा छाडेर सजिलो नेपाली भाषामा रामायण लेखेबापत 'पण्डितहरूको विरोधमा जनपक्ष लिने' भनेर भानुभक्तको गुणगान गरेका छन् । यसै कुरालाई लिएर एक अर्का आलोचक अतिशयोक्ति गर्दै उनलाई 'आगामी जनवादीतर प्रथम इसारा गर्ने' र जनवादका दूत भन्छन् र एक शताब्दीपछि जनशक्तिले उच्चवर्गमाथि विजयी हुने मौका पाएकोमा त्यसका लागि उनलाई जस दिन्छन् । तर भाषा वा शैली फेर्दाको प्रगतिशील वा पण्डितको विरोधी भइहाल्दैन । मुख्य वस्तु त उसको विषयवस्तु वा दर्शन पक्ष नै हो । नेपाली रामायण, भक्तमाला र वधूशिक्षाले नेपाली समाजमा ल्याएको भयंकर मानसिक र सांस्कृतिक क्षति तथा दुष्परिणामहरू तथा विशेष गरी वर्गका बीच नेपाली रामायणले फिँजाएको भक्तिवादलाई देख्दा कहिले त कतिसम्म नरमाइलो लाग्न थाल्छ भने इन्ने आदर्शवादी रचनाहरू व्यापक स्तरमा फिँजाउनाका लागि नेपाली भाषा समालु थियो भने बरू भानुभक्तले दुरुह र क्लिष्ट संस्कृतमा नै लेखेको भए धेरै बेस हुन्थ्यो । निष्क्रिय र आत्मसमर्पणवादी बनाउने वेदान्ती विचारहरूको बिखबाट बिचरा सर्वसाधारण जनता त जोगिन्थे ! संवत् १९१४ मा नै सरकारद्वारा गैरकानुनी घोषित गरिएको सती प्रथालाई १९१९ मा लेखिएको वधूशिक्षामा खुल्लम खुल्ला उचित र नैतिक ठहर्‍याएर समर्थन गर्ने, पतिका अगाडि स्वास्नी मानिसलाई दासीभन्दा पनि तल्लो स्थान दिने पण्डित भानुभक्त कुन अर्थमा र कसरी पण्डित-विरोधी र जनपक्षीय हुन पुगे ? तैपनि २०२७ सालमा प्रकाशित एक नेपाली पत्रिकामा एक आधुनिक लेखक त्यै वधूशिक्षा लेखेबापत भानुभक्तलाई 'नारी

मर्यादाका पोषक' भनेर श्रद्धा व्यक्त गर्छन् । यो कस्तो पण्डितवादको विरोध हो, यो कस्तो जनवाद हो, यो कहाँ मर्यादावाद हो, मेरो माखेमगजले त बुझ्न सकेन ।

भानुभक्तको रामायणको आडमा रामराज्य खडा गर्ने सपनामा जनतालाई भुलाइराखेर आफ्नो सामन्ती शोषण कायम राख्ने सामन्तवाद र त्यसका समर्थकहरू आज सामन्तवादविरोधी नेपाली जनतालाई सैद्धान्तिक र सांस्कृतिक रूपबाट भ्रष्ट र विचलित पार्नका लागि नयाँ नयाँ भ्रम खडा गर्दैछन् । एक जना त्यस्तै लेखक भानुभक्तले गरेको साहित्यिक क्रान्तिको बखान गर्दै लेख्छन् "अरू क्रान्तिसरह यो विध्वंसात्मक थिएन, किनभने यो मर्यादाभित्र परिवर्तन ल्याउने प्राचीन हिन्दू विचारको अनुरूप" थियो । यस अर्थमा भानुभक्तको शिक्षाअनुसार हामीले मर्यादाभित्र बसेर अर्थात् सामन्ती वर्गको हित हुने कुरा मात्र गरेर तथा सामन्ती संस्कृतिलाई अक्षरशः मानेर नै जानु पर्दछ, प्राचीन हिन्दू विचारलाई पूर्णतः मानेर हिँड्नु पर्दछ र यै नै श्रेष्ठ 'क्रान्ति' हो । त्यसो भए सामन्ती शोषण, अत्याचारका विरुद्ध संघर्ष गर्नेहरू, आफ्नो राष्ट्रिय स्वतन्त्रता र सार्वभौमिकता निम्ति साम्राज्यवादी सशस्त्र अतिक्रमणका विरुद्ध सशस्त्र न्यायपूर्ण स्वाधीनता संग्राम लड्ने देशभक्तहरू, सामन्तवादी संस्कृति र रुढिवादी चालचलनका विरुद्ध वैज्ञानिक चिन्तन, पद्धति र प्रजातान्त्रिक अधिकारका समर्थकहरू यस दृष्टिबाट विध्वंशक तत्व र हिंसावादी हुन् ?

आर्य अनार्यका ऐतिहासिक वादविवादतिर नलागी सोभै एकछिन रावणलाई राक्षस र रामलाई देउता मानेर भानुभक्तकै अनुसरण गर्ने हो भने पनि दुराचारी अन्यायी र अतिक्रमणकारीहरूका खिलाफ युद्ध र त्यस्ता तत्वहरूलाई हिंसात्मक कार्यबाट पनि निर्मूल पार्नु महान् कर्म भन्ने शिक्षा खुदै रामायणले नै दिएको छैन र

? नत्र त रावणका विषयमा सशस्त्र युद्ध गर्ने र हज्जारौंको हत्या गर्ने राम हिंसावादी नभएर फेरि किन मर्यादा पुरुषोत्तम राम हुन पुगे त ? आजका साम्राज्यवादी सामन्तवादी रावणहरूका खिलाफ रामकै सिको गरेर न्यायपूर्ण युद्ध गर्ने देशभक्त नेपालीहरूलाई भानुभक्तका आधुनिक बुज्जुक व्याख्याताहरू फेरि कुन अर्थमा मर्यादाविरोधी र हिंसावादी भन्दै छन्-यो कुरा बुझ्न सकिएन । एकातिर तत्कालीन अंग्रेजी साम्राज्यवादलाई रावण र देशभक्त नेपालीहरूलाई रामको प्रतीक ठानेर रामायण लेखिएको हो भन्दै भानुभक्तलाई साम्राज्यवाद विरोधी प्रमाणित गर्न खोज्ने तिनै सामन्तवादी समालोचकहरू आजको सन्दर्भमा भने आफ्नो वर्गीय स्वार्थका लागि भानुभक्तको प्रयोग गरेर प्रतिक्रान्तिकारी संस्कृतिको किल्ला खडा गर्ने प्रयासमा लागेका देखिन्छन् । उनीहरूमा पाइने यी अन्तरविरोधी प्रवृत्तिहरू अवसरवादी रूपका ज्वलन्त दृष्टान्त मात्र हुन् ।

भानुभक्तका कृतिहरूले के कुरा छर्लङ्ग पारेका छन् भने प्रतिक्रियावादी राजनीतिभन्दा प्रतिक्रियावादी संस्कृतिको प्रभुत्व बढी दिगो, फराकिलो, गहिरो र घातक हुँदो रहेछ र प्रतिक्रियावादी विचारलाई जनभाषाको माध्यमबाट फिजाउनेहरूको पण्डितवाद भन्नु डरलाग्दो र व्यापक हुँदो रहेछ । यस महत्वपूर्ण वैज्ञानिक तथ्यतर्फ चाहिँदो ध्यान नपुन्याएर अभसम्म प्रायः सबैजसो समालोचकहरूले भाषाका क्षेत्रमा भानुभक्तको देनलाई मात्र बढाइ-चढाई उनलाई आवश्यकताभन्दा बढी मानसम्मान प्रदान गरेको पाइन्छ । अतः यसको खण्डन हुनु जरुरी छ ।

केही समालोचकहरूले भानुभक्तलाई पृथ्वीनारायण शाहपछि नेपाली इतिहासमा राष्ट्रिय एकताका सबभन्दा महत्वपूर्ण प्रतीकका रूपमा महत्व प्रदान गरेको पाइन्छ । तर, सामन्ती राज्य-व्यवस्थाको प्राकृतिक नियन्त्रणमुनि व्यापक नेपाली

जनसमूहलाई मानसिक रूपले बाँधिराख्ने काममा सबभन्दा ठूलो सहयोग गरेबापत नै सामन्तवादका समर्थकहरूले उनलाई यो सम्मान दिएको हुनुपर्छ । सामन्ती संस्कृतिको निरंकुश नियन्त्रण कायम गरेर त्यै निरंकुशता र नियन्त्रणलाई राष्ट्रिय एकता भनी प्रचार गर्नेहरूका हातमा भानुभक्तको नेपाली रामायण एक ज्यादै उपयोगी हतियार भएको हो । राष्ट्रिय एकताको आधार भाषालाई मात्र मान्न सकिन्न । सामन्तवादी अधिनायकत्वमा हुने सांस्कृतिक निरंकुशताबाट हैन कि जनतान्त्रिक अवस्थामा हुने राजनैतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक समानताबाट आएको राष्ट्रियता मात्र सही र दिगो हुन्छ । तर यस वैज्ञानिक तथ्यलाई लुकाएर भाषागत समानताका आधारमा जातीय शोषण कायम राख्न खोज्ने सामन्ती राष्ट्रवादीहरू भानुभक्तको भाषासम्बन्धी देनलाई आफ्नो वर्गीय अधिनायकत्वका निमित्त अभै पनि प्रयोग गर्न खोजिरहेका छन् ।

अर्कोतर्फ, भानुभक्तको सहयोग लिएर नेपालका आधुनिक रुढिवादी अध्यात्मवादीहरू नेपाली समाजमा आम वैज्ञानिक दृष्टिकोण र जनतान्त्रिक चेतनाको बढ्दो विकासलाई रोक्ने सकभर प्रयास गरिरहेका छन् । प्राचीन सांस्कृतिक मूल्यहरूका नाउँमा आधुनिक वैज्ञानिक जनवादी शिक्षा प्रणालीको विरोध गर्ने तथा मानसिक शान्ति र आदर्शाकरणका नाउँमा सामन्ती शोषण, पीडा र अन्यायलाई पनि सहने शिक्षा दिएर उनीहरू राजनीतिमा रामराज्य, संस्कृतिमा रामभक्तिको प्रचारप्रसार गर्न खोज्दै छन् । त्यस्तै एकजना आधुनिक आलोचक भानुभक्तको हार्दिक प्रशंसा किन गर्छन् भने उनले जस्तै विषम राष्ट्रिय परिस्थितिमा पनि नेपाली जनतालाई शोषण, पराजय, पीडा र अत्याचार एवं अन्यायलाई सहने शिक्षा दिएर भौतिक उपलब्धि र प्राप्तिको भन्दा मानसिक वृत्तिहरूको आदर्शाकरण अधिक मूल्यवान् हुन्छ भने

कुरा आफ्नो कृतिको माध्यमले बताइदिए । त्यसो भए, भौतिकवाद अर्थात् वैज्ञानिक चिन्तनपद्धतिको विरोध गरेकोमा, सामन्ती शोषण एवं अन्यायलाई चुपचाप सहने अर्ती दिएकोमा नै भानुभक्तको महानता र विशेषता रहेछ हैन त ?

वि.सं.१९०३ ताक काठमाडौं आएको बेला लेखिएका बालाजु, कान्तिपुरसम्बन्धी कविताहरूलाई लिएर केही समालोचकहरूले भानुभक्तलाई राष्ट्रिय भावना र देशभक्तिले भरिएका कविका रूपमा उभ्याउन खोजे । एसियाली राष्ट्रियताको परम्परासित गाँसेर ती कविताहरूको महत्व दर्साउने प्रयास गरेका छन् । हो, यी कविताहरूबाट भानुभक्तमा केही देशप्रेम अवश्य देखिन्छ तर त्यो एकपक्षीय मात्र छ र यसतर्फ हाम्रा आलोचक महोदयहरूको दृष्टि पुगेको देखिन्न । माथि औल्याइएका कविताहरूमा भानुभक्तले देखाएको देशप्रेम पनि यथार्थवादी र वस्तुवादीभन्दा बढी काल्पनिक र रोमान्टिक छ । उनले त्यसबेला देशको राजधानीमा केवल सुन्दरी र सिपाहीहरू, खुशीयालीमा नाचिरहेका नागरिकहरू र वरिपरिका रमाइला पहाडहरू मात्र देखे । गाउँले कविलाई सहर आउँदा यस्तो रमाइलो र खुसी लाग्नु स्वाभाविकै पनि थियो होला । कोतपर्वको घटना घटेको भखीर तीन वर्ष मात्र पुगेको थियो र त्यसपछिको भँडारखाल पर्वपछि त भन्नु सशक्त भएर तानाशाह जंगबहादुरले आफ्नो कठोर नियन्त्रण र शोषण भन्नु बताइदिएका थिए । यी जम्मै हत्याकाण्ड, राज्य-विप्लव र मारकाटको केन्द्रस्थल रहेको कान्तिपुर नगरी अवश्यै पनि त्यसबेला त्रास, अनिश्चितता र शङ्काको वातावरणले ग्रस्त हुनुपर्छ । तर भानुभक्त आफ्ना कवितामा यस्तो वर्णन गर्छन् मानौं त्यहाँ चारैतिर स्वर्गै स्वर्ग थियो र सारा मानिस सन्तुष्ट, सुखी र उन्नातिशील थिए । त्यहाँ रिसराग, छलकपट र दुःख थिएन । तर, के यो स्वाभाविक छ ? के उनको अलकापुरी

कविताले जंगबहादुरकालीन नेपालका तत्कालीन त्रस्त र पीडित जनताप्रति न्याय गरेको छ ? कोतपर्व काण्डले नेपाली जनता हँसिला र सुखी भए भन्ने कुरा पुष्टि गर्दै के यसले जंगबहादुरको सामन्तवर्गीय राष्ट्रवादको समर्थन गरेको छैन ? यी कुराहरूतर्फ पनि हाम्रो ध्यान खेएको ?

भानुभक्तभित्रका अन्तर्विरोधहरू र तिनको विश्लेषण

आफूना मनोगतवादी दृष्टिकोणले गर्दा परिवर्तनशील विश्वको घटना प्रवाह र तिनका क्रममा फेरिँदा नवीन सामाजिक र नैतिक मूल्यहरूको द्वन्द्वत्मक विकासलाई अध्यात्मवादी भानुभक्तले देख्न सकेनन्, त्यसैले सनातन र परम्परावादी मूल्यकै विकासमा उनका रचनाहरूले बढी योगदान गरे । वर्षौंदेखि चलिआएको उही आध्यात्मिक विश्व-दृष्टिकोण र धार्मिक विचारपद्धतिमा एक ढाँचाले ढालिइसकेको यिनको मगज आफूना वरिपरिका परिवर्तन र संघर्षहरूलाई शास्त्रीय पारामा बाहेक अरू कुनै किसिमबाट व्याख्या गर्न असमर्थ थियो । आफूना समाजमा उनले देखेका सामन्ती शोषण र दमनचक्र तथा त्यसबाट उत्पन्न सारा दुःखकष्ट, पीरमर्का र समस्याहरूको, अभ्र दुनियाँभरिका सारा समस्या र रोगहरूको यौटै ओखती- जुन बेला र जहाँ पनि प्रयोग गर्न सकिने उही ओखती- राम्रस पहिलेदेखि नै शास्त्रहरूको बटुकोमा तयार पारेर राखिएकै थियो र वैद्य भानुभक्तले पनि रोगी नेपालीहरूलाई आँखा चिम्लेर त्यै खान दिए । रोगहरू फरक फरक हुन्छन्, ती स्थितिअनुसार फेरिइरहन्छन् र त्यै बमोजिम ओखतीमा गुण र मात्राको पनि परिवर्तनहरू गर्नु आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरा उनको एकलकाँटे भक्तिवादी बुद्धिले ठम्याउन सक्दैनथ्यो । सबै आदर्शवादी र आध्यात्मवादीहरूमा भैं लोकको कल्याण होस् दुनियाँबाट स्वार्थ र अहंकार हटोस्,

सबैमा एउटै आत्मा ठानेर ठूला-साना र धनी-गरिबको असमानता पुरियोस् भन्ने मीठो इच्छा उनको आदर्शवादी हृदयभित्र थियो होला, तर भौतिक संसारका सारा दुःख, कष्ट र समस्याहरूका पछाडि आर्थिक, राजनैतिक र अन्य भौतिक कारणहरू नै हुने गर्छन् । ती समस्याहरूको समाधान पनि भौतिक रूपबाट मात्र सम्भव छ । संसार हाम्रो कल्पना र इच्छाअनुसार हैन कि आफूने नियमद्वारा संचालित हुन्छ भन्ने तथ्यलाई देख्न असमर्थ भएकाले नै ईश्वरभक्ति र रामायणपाठबाट संसारका समस्याहरूको समाधान हुन सक्छ भने गलत निष्कर्ष उनले निकाले । प्राचीन परम्परा, नैतिक मूल्य र सामाजिक व्यवस्थाहरूमा सामयिक सुधार ल्याएर वा तिनलाई अस्वीकृत गरी युगानुकूल परिवर्तन गरेर हैन कि तिनै परम्परा र मूल्याहरूलाई अभ्र जोडतोडका साथ फेरि प्रतिष्ठापित र प्रसारित गरेर समाज र राष्ट्रको उन्नति हुन सक्छ भन्ने अव्यावहारिक र अवैज्ञानिक आस्थाबाट उनी प्रेरित देखिन्छन् । दुई दिनको जीवनमा अरूको अनुकरण गरेर कीर्ति राखी मरू भन्ने आदर्शवादी नैतिकताबाट बीस वर्षको उमेरदेखि घघचच्याइएका सोभासाभा बाहुन भानुभक्तको चित्त आफूना छेउछाउको सामन्ती भ्रष्टाचार, थिचोमिचो र मपाइँवादी व्यवहारबाट अवश्यै कुँडिएको हुनुपर्छ, तर त्यस्तो व्यवस्थाप्रति उनको असन्तोष र अस्वीकृति वेदान्ती पलायनवाद र आत्मसमर्पणवादी भक्तिवादमा गएर टुंगियो । त्यसबेलाको नैतिक भ्रष्टता र पाखण्डका विरुद्ध उनको आदर्शवादी हृदयको असन्तोष त्यस भ्रष्टता र पाखण्डलाई हटाउने सकारात्मक चिन्तनमा हैन कि अभ्र एक नौलो र परिष्कृत र सुसंगठित धर्म र नैतिकताको व्यापक अभियानमा प्रकट भयो र त्यो व्यापक जनसमूहका निमित्त नयाँ सिसीमा राखिएको पुरानै विष साबित हुन पुग्यो ।

त्यस बखतका ठूलाठालू वर्गको

मदान्धता र अनैतिकताप्रति रहेको आफ्नो असहमतिलाई वेद-वेदान्तका आदर्शवादी अर्ती-उपदेश तथा आलाप-विलापले भरिएका बिन्तीपत्रहरूमा व्यक्त गर्ने भानुभक्तमा सामाजिक परिवर्तनका निमित्त संयुक्त सामूहिक संघर्षमा भन्दा व्यक्तिगत सदाचार, आत्म-शान्ति, ईश्वर-भक्ति र रामायणपाठमा बढी बल गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । हुन त एक किसिमबाट आदर्शवाद र पलायनवादलाई पनि तत्कालीन दुर्व्यवस्थाप्रतिको एक अप्रत्यक्ष र नकारात्मक अस्वीकृति नै भन्न सकिन्छ तापनि त्यसले अन्तमा सर्वसाधारण जनसमूहलाई नैराश्य र घुँडाटेकुवा प्रवृत्तिहरूको सिकार बनाइदिन्छ । शोषकवर्गलाई रामायण र भक्तमालाको आवश्यकता पर्दैन, आफ्ना लागि भन्दा आफ्ना नियन्त्रणमा रहेका जनतालाई सांस्कृतिक रूपले दास बनाउँदै त्यसमार्फत आफ्नो राजनैतिक प्रभुत्वलाई पनि कायमै राखिरहने उद्देश्यबाट उनीहरू यस्ता कृतिहरूलाई स्वागत, प्रोत्साहित र पुरस्कृत गर्ने गर्छन् । जनतालाई चाहिएको शान्ति र मुक्ति यथार्थ र ठोस हुनुपर्छ । चिर आश्वासनमा आधारित, काल्पनिक, मनोगतवादी, खोक्रो र फोफ्रो हैन । त्यसैले सांसारिक दुःखकष्टका समाधानका रूपमा भानुभक्तले अघि सारेका रामायण र भक्तमालाहरूले व्यापक शोषित जनसमूहलाई सांस्कृतिक रूपबाट मात्र हैन कि राजनैतिक रूपबाट पनि दास तुल्याए । आदर्शवाद र यथार्थवादका माभको अन्तर्विरोधप्रति रहेको भानुभक्तको अज्ञानता नै उनका रचनाहरूका समस्त दुर्बलता र नकारात्मक प्रवृत्तिहरूको मूल कारण हो ।

भानुभक्तमा देखिने यी अन्तर्विरोधी प्रवृत्तिहरू एक अर्थमा उनको व्यक्तिगत दुर्बलता र अन्तरद्वन्द्व हुनाका साथै तत्कालीन नेपाली समाजभित्रका दुर्बलता र अन्तरद्वन्द्व पनि हुन् । उनका रचनाहरूले हाम्रो संस्कृतिभित्रका प्रयोगवादी र अवैज्ञानिक

तत्वहरूलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् र शोषक वर्गहरूको आधारस्वरूप रहेको तर फेरि उनलाई नै आधार बनाएर खडा भएको परम्परावादी रुढिग्रस्त सामन्ती संस्कृतिभित्रका आन्तरिक दुर्बलता र अन्तर्विरोधलाई पनि छर्लङ्ग्याएका छन् । काशी केन्द्रस्थल रहेको सामन्तवादी संस्कृति र धार्मिक शिक्षा-दीक्षाले नेपालको राष्ट्रिय जनसंस्कृतिको विकासमा ठूलो बाधा उत्पन्न गरेर सुस्देखि नै लाउके-सामन्तवादी संस्कृतिको नियन्त्रण नेपालमा स्थापित गरेको छ । ब्रिटिस भारतको बढ्दो विस्तारवादी-हस्तक्षेपवादी नीतिले नेपाली जनतालाई उता बृहत् ब्रिटिस साम्राज्यवादको घेराभित्र पारिरहेको थियो, तर भानुभक्त भने नेपालीलाई भन्दा भारतलाई नै बढी श्रद्धा र भाव गर्ने प्रवृत्तिबाट “बडो दुर्लभ जानोस् भरत-मुनिको जन्म जनले” भनेर नेपाली राष्ट्रियतालाई तिरस्कृत गर्दै थिए र भारतका अगाडि नेपालीहरूमा हीनताभाव बढाउने विचार फिँजाउँदै थिए । भारतीय उपनिवेशवाद र विस्तारवादले प्राचीनकालदेखि नै नेपालमा राजनैतिक र आर्थिक प्रभुत्व मात्र हैन, सांस्कृतिक नियन्त्रण पनि कायम गर्ने गरेको छ भन्ने तथ्यका ज्युँदा उदाहरण भानुभक्त र उनका आधुनिक अनुयायीहरू हुन् ।

प्राचीन शिक्षा, पूर्वीय संस्कार, सामन्ती वातावरण, धार्मिक, नैतिक र आध्यात्मिक परिपाटीमा हुर्केका भानुभक्त आफ्ना जातीय तथा सांस्कृतिक दुर्बलताहरूबाट मुक्त हुन सकेनन् । उनी त्यस्तै भुँमरीमा मुछिए र रंगिए । आजको युगको रोगलाई स्वयं त्यै रोगबाट ग्रस्त आँखाले हर्ने भानुभक्तबाट कुनै नौलो ओखतीको आविष्कारको आशा गर्नु व्यर्थ हुनेछ । आफ्नो युग र त्यसका समस्याहरूलाई वस्तुगत यथार्थका रूपमा देखनाका लागि पहिले आफ्नै दृष्टिकोणलाई स्वतन्त्र भएर जाँचबुझ गर्नु आवश्यक हुन्छ । यो कुरा आध्यात्मिक, धार्मिक पूर्वाग्रहको कमलपित्तका रोगी भानुभक्त गर्न

सर्वदेनथे । जुन रामायणको उनले कल्पना गरेका छन्, त्यो विगत त्रेतायुगको अथवा भविष्यमा कहिल्यै नआउने युगको स्वप्निल चित्रण मात्र थियो । आफू नै समस्याहरूबाट पीडित त्यो बेलाका बहुसंख्यक जनताको वर्तमानसित त्यो बिल्कुलै असम्बन्धित थियो । आदर्शवादी कवि र अध्यात्मवादी चिन्तक भएकाले वास्तविकता र यथार्थभिन्न भन्दा कल्पना र भावनासित उनलाई बढी मोह थियो । व्यावहारिक जीवन र यथार्थ जगत्लाई उनी आफू नै नैतिकता र आदर्शका मूल्यहरूबाट हेर्दथे, अझ हिन्दू धर्मशास्त्रका अध्ययनबाट पाएको ज्ञान नै उनको चिन्तनको एक मात्र मूल मुहान थियो । त्यसका साथै उनी स्वयम् पनि नेपाली समाजको सर्वोच्च श्रेणीमा गनिएको ब्राम्हण जातिका सदस्य भएकाले तत्कालीन समाजमा प्रतिष्ठित र सुविधा प्राप्त वर्गाभिन्न नै पर्दथे, अतः समाजमा आमूल परिवर्तन ल्याउने अथवा सामन्तवादको विरोध गर्ने खास आवश्यकता उनमा थिएन पनि । आफू नै रामरसमा मगनमस्त, कहिलेकाहीँ आवश्यकता परेका बेला आफूना लागि अलिक सक्रिय र तत्पर, अर्ति उपदेश दिनामा सिपालु, संघर्ष गर्नमा काथर, जीवन र जगत्प्रति आदर्शवादी भानुभक्तका दुर्बलताहरू मध्यमवर्गीय बुद्धिजीवीका सामान्य दुर्बलता नै हुन् ।

भानुभक्तमा पाइएका केही सकारात्मक पक्षहरू

भानुभक्त एक असल तर समाजका लागि अनुपयोगी आदर्शवादी कवि थिए भन्ने कुरा माथिको छलफलबाट छर्लङ्ग भइसकेको छ । तर, आदर्शवादले पनि मानव इतिहासको विकासमा आफू नै किसिमको उपयोगी भूमिका खेलेको हुन्छ, वर्तमान अवस्थाहरूमा पाइने अपूर्णताप्रति असन्तुष्टिको आलोचनात्मक दृष्टि पैदा गरिदिएर तथा पूर्णताको कल्पना गर्न व्यापक दिव्यदृष्टि १७५५७७७७७ जगाइदिएर यसले

हामीलाई सधैं अगाडितर्फ हेर्ने र लम्किने प्रेरणा दिन्छ । भानुभक्तको लोकहितवादी दर्शन र रामराज्यको आकाङ्क्षालाई यस दृष्टिबाट हामी तत्कालीन नेपालको सामाजिक स्थितिप्रति एक नकारात्मक प्रतिक्रिया भन्न सक्छौं ।

व्यक्तिगत धन-सम्पत्ति, भोगविलास र स्वार्थी क्रियाकलापहरूमा अन्धो भएर लागेको तत्कालीन भ्रष्ट सामन्ती वर्गलाई मरेपछि निजी कीर्ति राख्ने नाउँमा भए पनि बाँचुञ्जेल केही न केही लोककल्याणकारी काम नै गरिरहने अर्ती उनले दिएका छन् । अहङ्कारी स्वभाव छाडेर, लोभ-लालचबाट मुक्त भएर, सबैमा एकै आत्मा देखेर, एकदिन सबैले मरेर जानुपर्छ भन्ने कुरालाई सधैं सम्झराखेर यो दुई दिनको जिन्दगानीमा सकभर पापबाट जोगिएर पुण्यै गर्नुपर्छ भन्ने उनको शिक्षालाई एक किसिमबाट तत्कालीन सामन्ती स्वार्थी तत्त्वहरूका भ्रष्ट आचरण र चालचलनप्रति हामी एक अप्रत्यक्ष व्यङ्गका रूपमा लिन सक्दछौं । उनी स्वयं पनि एक सोभ्ना र इमान्दार व्यक्ति थिए र उनमा अहंवाद थिएन । सामन्ती समाजमा सबैतर्फ हेपिएको साधारण निम्नवर्गीय घाँसीबाट पनि अर्ती लिने र सार्वजनिक आत्मालोचना गर्दै ऊभन्दा आफू पछि परेको कुरा निसङ्कोच सकार्ने भानुभक्तको त्यो स्वाभाविक सरलता र इमान्दारी अचेलका अहंवादी व्यक्तिवादी साहित्यकारहरूका अगाडि एक अनुकरणीय उदाहरण बन्न सक्दछ । राणा र रणबहादुरलाई लेखेको बिन्तीपत्रमा पनि उनी ज्यादै लत्रेका देखिन्नु भन्ने कुरा उनको “कण्ठसित भनि मर्जी हुन्छ त भन्थ्या क्या रूँ” भन्ने पङ्क्तिले औँल्याएको छ । भर्खै जंगबहादुरको निरंकुश शासन खडा भएको नेपालमा राणाशाहीबाट थर्कमान सर्वसाधारण जनताका बीच हुर्केका भानुभक्तले चिप्लोचिप्लो कुरा छाडेर, एकमन चित्त लगाएर काम गर्दा गर्दै पनि मानमाथि भुक्तमान थपिदिने वा व्यर्थैमा म

कुमारीचोक थुनियाँ भनी निरंकुश नोकरशाही राणा प्रशासकलाई प्रस्ट रूपमा आफ्नो कुरा भनेको देख्दा कविको स्वभाव आत्माभिमानी, आँटिलो र प्रस्टवादी थियो भन्ने बफिन्छ । पहिलो पङ्क्तिमा एकातिर रोजरोज दर्शन पाएर मनमा कुनै ताप छैन भन्ने तर बाँकी तीन पंक्तिहरूमा भने उडुस र उपियाँहरूले भरिएको भूयालखानमा पनि मजाले बसेको छु भन्ने भानुभक्तले नेपालको जेल-सुधार आन्दोलनतर्फ एक विनम्र प्रयास त्यसै बेला थालेका हुन् । नेपालको दीर्घसूत्री नोकरशाही प्रशासनको ढिला-सुस्ती र भ्रष्टाचारका उनी प्रथम निर्भीक आलोचक हुन् । आज पनि भोलि-भोलिको आश्वासनबाट दिक्क भइसकेका नेपालीहरूको मुखमुखमा “बिन्ती टिठ्ठा विचारीसित म कति गरूँ” भन्ने कविता कण्ठस्थ भएर भुण्डिएको छ । आजका अल्छी कर्मचारी र फटाहा हाकिमहरू पनि नेपालका छट्टु मन्त्री र नेताहरूले आ-आफ्नो कोठामा भानुभक्तको तस्बिर भुण्ड्याएर पनि अझै भोलि-भोलि भनेर सर्वसाधारण नेपाली जनतालाई दुःख दिन र उल्लु बनाउन छाडेका छैनन् र भानुभक्तको त्यो कविता यतिका वर्षपछि पनि भन् भन् ताजा र नौलो हुँदै जाँदो छ । भानुभक्तको पालाको ‘भोलि’ आज १५० वर्षपछि पनि ‘आज नगद कल उधार’ भैँ जस्ताको तस्तै छ ।

नेपाली साहित्यको इतिहासमा खासगरी भाषाको दृष्टिबाट भानुभक्तको उदयले गर्दा एक अभूतपूर्व नौलो स्थितिको सिर्जना हुन गएको हो । यो कुरा उनको बहुचर्चित व्यक्तित्व र उनीपछि नेपाली साहित्यमा आएका परिवर्तन र मोडहरू बाटै प्रस्ट भएको छ । कृष्णभक्ति र श्रृंगार रसमा नै बढी अलमलिएको अनि भारतीय भाषाहरूको नक्कल गरेर फाट्टफुट्ट कविताहरू रचिने युगमा पूर्णतः ठेट नेपाली भाषा र उखान टुक्काहरूका आधारमा नै महाकाव्य र काव्यहरू रचेर देववाणीको ठाउँमा जनवाणीलाई मान्यता प्रदान

गर्ने उनको आँटिलो कामले नेपाली बौद्धिक जगत्भित्र सर्वथा नयाँ क्षितिज उमरिदिएको हो । तुलनात्मक रूपबाट रसिक कृष्णलाई भन्दा व्यवहारवादी रामलाई नै आफ्नो साहित्यको प्रमुख पात्र छान्ने उनको प्रवृत्तिबाट पनि साहित्य साहित्यका लागि मात्र नभएर जीवनका लागि हो भन्ने सिद्धान्तका उनी अनुयायी हुन् भन्ने अर्थ निकाल्न सकिन्छ ।

उनको साहित्यिक प्रतिभा र मौलिकताबारे अनेकन प्रश्नहरू उठाएर उनको विचार पक्षप्रति पूर्णतः अस्वीकृति जनाएर तापनि धर्मशास्त्र र उच्चवर्गीय बौद्धिक समुदायको भाषा संस्कृतिलाई अस्वीकार गरेर जनसाधारणको भाषा नेपालीलाई टिप्नु, चलाउनु र अँगाल्नु त्यसबेला एक खतरनाक, एकलो पर्ने काम थियो । यो एक किसिमको नास्तिकताकै समानार्थक थियो । यसबाट पनि भानुभक्तका दिलमा उच्चकुलीन वर्गभन्दा सर्वसाधारणतर्फ ढल्कने प्रवृत्ति पाइन्छ । उनले लिएको दर्शन गलत र हानिकारक थियो तर उनको मनसुवा भने जानी जानी जनतालाई हानि पुऱ्याऊँ र शोषक वर्गलाई रिभाऊँ भन्ने चाहिँ थिएन । यस अर्थमा उनी प्रशस्त र स्तुति गाउने तत्कालीन चाकडीबाज दर्बारीया कविहरूभन्दा धेरै माथि र अलग छन् । भाषाका क्षेत्रमा उनले थालेको अभियान मात्रले पनि नेपाली इतिहासमा उनको ठाउँ प्रतिष्ठित र सुनिश्चित पारिदिएको छ । एक अर्थमा उनलाई भरौंवादका जनक, जनजिब्रोका समर्थक, नेपाली भाषाका सेवक र एक राम्रो अनुवादक भन्न सकिन्छ । संस्कृत भाषा र साहित्यका अगाडि आत्महीनताबोधका शिकार भएका तत्कालीन नेपाली बुद्धिजीवीहरूलाई नेतृत्व प्रदान गरेर भानुभक्तले ‘आफ्नै भाषा र आफ्नै साहित्य’ को जुन अभियान थालेका थिए, त्यसबाट आज पनि हामीलाई प्रशस्त प्रेरणा मिल्न सक्दछ । पश्चिमा साहित्य र भाषाको बढ्दो सांस्कृतिक आतंक्रमणका खिलाफ संघर्ष गर्न तथा अग्रेजी र हिन्दी अगाडि

आत्महीनता बोधका शिकार भएका नेपाली बुद्धिजीवीहरूमा प्रगतिशील राष्ट्रिय संस्कृति र साहित्यको चेतना तथा आत्मविश्वास जगाउने नवीन सांस्कृतिक आन्दोलनतर्फ लागेका आजका प्रबुद्ध नेपाली लेखक कविहरू भानुभक्तले एक शताब्दी अघि नै अघि सारेको आँटिलो उदाहरणबाट आज पनि केही उपयोगी कुरा टिप्न सक्छन् ।

आधुनिक नेपाली बुद्धिजीवीहरूमा पाइने निरुद्देश्यता, दिशाहीनता, उत्तरदायित्वहीनताका अस्वस्थ र नकारात्मक प्रवृत्तिहरू हाम्रो सांस्कृतिक परम्पराका प्रतिकूल देखिन्छन् । प्राचीन नेपाली सांस्कृतिक परम्परा धार्मिक र नैतिक मूल्यहरूबाटै निर्देशित र निर्धारित हुँदै आएकोले यसमा अध्यात्मवाद र आदर्शवादको गहिरो छाप परेको छ । त्यसैले, हरेक व्यक्तिले आत्मसंयम सदाचारद्वारा आफूभित्रका दोष र दुर्बलताहरूलाई निर्मूल पाउँ गएमा ती व्यक्तिहरूबाटै निर्मित समाज नैतिक उच्चताको सर्वोच्च शिखरमा पुगेको पूर्ण आदर्श समाजमा स्वतः परिणत हुन जानेछ भन्ने भावनाबाट प्रेरित भएर हाम्रा प्रायः जसो सबै क्लासिकल साहित्य लेखिएका छन् । समाजको हित र कल्याणलाई प्राथमिकता दिएर व्यक्तिलाई सदाचार र आत्म नियन्त्रणको सिमानामा बाँधिराख्ने हाम्रो सांस्कृतिक परम्परामा पाइने यी सामाजिक, सबल सकारात्मक पक्ष हुन् । व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई बढी महत्त्व दिएर मत्स्यन्याय र नैतिक उच्छृङ्खलतासम्मलाई छुट दिने आधुनिक कविकृत पश्चिमा पूँजीवादी व्यक्तिवादबाट ग्रस्त हुँदै गइरहेको नेपाली समाजका लागि भानुभक्तको लोकहितवाद अभूँ पनि केही अर्थ राख्दछ । हो, त्यसभित्र रहेका विसङ्गतिहरूलाई हटाएर त्यसमा आजको युगअनुसार आवश्यक परिवर्तन गर्दै जानु जरुरी छ भन्ने कुरालाई नबिर्सेर भन्ने हो भने हाम्रो क्लासिकल साहित्यको लोकहितवाद पश्चिमा साहित्यको व्यक्तिवादभन्दा अभूँ पनि बढी मानवीय र सामाजिक देखिन्छ ।

भानुभक्त र आधुनिक नेपाली समाज

भानुभक्तलाई नेपाली साहित्यमा आदिकविको उपाधि दिने विषयमा अनेक तर्कवितर्कका सम्बन्धमा केही न केही बोल्नु आवश्यक हुन गएको छ । किनभने भानुभक्त र 'आदिकवि' को समस्या अनिवार्य रूपले एक अर्कासित गाँसिइसकेका छन् । वि.सं. १९४८ मा मोतीराम भट्टले सबभन्दा पहिले भानुभक्तलाई आदिकवि भनेर सम्बोधन गरेदेखि यता यो चर्चा चर्केको हो तर अभ्रसम्म यस विषयमा कुनै टुंगो लागेको देखिन्छ ।

अभ्रसम्म यस विषयमा जुन शास्त्रार्थ चलेर समय र श्रमको व्यर्थ खर्च भएको छ, त्यो नेपाली साहित्यका निमित्त सैद्धान्तिक दृष्टिबाट बिल्कुलै महत्त्वहीन र व्यावहारिक दृष्टिबाट एकदमै अनावश्यक कुरा सिद्ध भएको छ । यो अभ्रसम्मको सबभन्दा ठूलो बौद्धिक व्यय साबित भएको छ । आदिकवि नभनेर पनि भानुभक्तको जुन महत्त्व छ, त्यो कम हुने हैन र आदि भन्नासाथ उनका दुर्बलता र दोषहरू पनि त्यसै मेटिएर जाने हैनन् ।

भानुभक्तका विषयमा कुनै चर्चा चल्दा देशभित्र र बाहिरका नेपालीहरूले प्रायः तर्कशील र बौद्धिकभन्दा बढी भावुक भएर उनको मूल्याङ्कन गरेको देखिन्छ । उनको रामायणका 'पुरुषोत्तम' र 'मयादा पुरुष' रामसितै एक किसिमले उनलाई गाँसेर नेपालका धर्मानुयायीहरूले उनप्रति अन्धो श्रद्धा र भक्ति प्रकट गरेका छन् । वि.सं. १८९१ मा मोतीराम भट्टले एक अलौकिक अवतारका रूपमा अघि सारेदेखि यता उनलाई भन्नु भन्नु रहस्यमय असाधारण व्यक्तित्व र अवतारकै रूपमा नेपालका हिन्दूवादीहरूले प्रतिष्ठापित गर्न खोजेका छन् । श्री रामकृष्ण शर्मा ठीकै भन्नुहुन्छ- "नेपालीहरू भानुभक्तमा कुनै दोष देख्न चाहँदैनन् ।" तर स्वस्थ आलोचनाको दृष्टिकोणबाट यो ठीक कुरा होइन । नेपाली समाजमा आज भानुभक्तको उचित मूल्याङ्कन गर्ने बेला आइसकेको छ ।

आज बहुसंख्यक नेपाली जनता साम्राज्यवाद, उपनिवेशवाद, विस्तारवाद र सामन्तवादका विरुद्ध संघर्ष गर्दैछन् र तिनका आधारमा टिकेका र तिनलाई टिकाइराख्ने सबै प्रतिक्रियावादी साहित्य र दर्शनको खण्डन गर्नतर्फ सचेत हुँदै छन् । आफ्नै एकताबद्ध शक्तिको भर परेर साम्राज्यवाद र सामन्तवादबाट देशलाई मुक्त गर्न खोजिरहेका नेपालीहरूलाई कुनै अदृश्य र काल्पनिक रामको भर पर्ने शिक्षा दिने रामायण, आजका महत्वपूर्ण आवश्यक राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रश्नहरूबाट ध्यान हटाएर अनावश्यक वेदान्ती प्रश्नहरूमा अल्मल्याइदिने प्रश्नोत्तरी, आफ्नै शक्तिभन्दा अरुको भक्तिमा आत्मसमर्पण गर्न सिकाउने भक्तमाला र किल्ला, काँगडा र नालापानीमा ब्रिटिस साम्राज्यवादका विरुद्ध सशस्त्र संघर्ष गर्ने महान् परम्परा भएका नेपाली नारी-जातिलाई बाँचुञ्चेल भान्साघर र पछि पतिसितै सती जाने अर्ती दिने वधूशिक्षा आजको नेपालका निम्ति के कति उपयोगी र हानिकारक छन्, त्यसको उत्तरमा नै भानुभक्तको उपयोगिता र अनुपयोगिताको निर्णय आज हुनेछ । आधुनिक नेपाली समाजमा प्रगतिशील वैज्ञानिक संस्कृति र परम्परागत सामन्ती धार्मिक संस्कृतिका बीच बढ्दो वैचारिक संघर्ष नेपाली समाजभित्रको सामन्ती शोषकवर्ग र व्यापक शोषित नेपाली जनसमूहका बीचको दिनहुँ चर्कंदो वर्ग-संघर्षको प्रतिबिम्ब हो । सम्पूर्ण रूपमा हेर्दा, मूलतः भानुभक्त सामन्ती शोषक वर्गकै संस्कृतिलाई प्रतिनिधित्व गर्दछन् । त्यसैले गर्दा नै उनी बुढापाका पुराना विचारका, सामन्तीपूँजीवादी दृष्टिकोण लिनेहरूका माझ नै बढी लोकप्रिय पनि छन् । अचेलका सामन्तवादी पूँजीवादी पत्रपत्रिकाहरूमा भानुभक्तबारे छापिएका रचनाहरूले पनि यिनै कुराको पुष्टि गरेका छन् ।

खुदै भानुभक्तको जीवनबाट निष्कर्ष

भिकेर भन्ने हो भने जीवनभरि रामभक्तिमा डुबेर तथा बिन्तीपत्र लेखेर पनि आखिर भानुभक्तलाई दुःखी र गरिब अवस्थामा नै मर्नु परेको थियो । आजभन्दा १५० वर्षअघिका नेपाली नागरिक भानुभक्तले खडा गर्न खोजेको रामराज्य र पाउन खोजेको न्याय निसाफ आजसम्म पनि उनीजस्ता नेपालीहरूले पाउन सकेका छैनन् र उनको सङ्घर्ष चलि नै रहेको छ । त्यसैले रामभक्ति र बिन्तीपत्र प्रशस्ति-प्रस्तुति साहित्यबाट नेपालीहरूको पीरमर्का हट्ने छ भन्ने भानुभक्तीय आस्था पनि आज मिथ्या साबित भइसकेको छ । यस अर्थमा, भानुभक्त हाम्रा नकारात्मक गुरु हुन् ।

यस कुरालाई त्यसबेला बिचरा भानुभक्तले बुझेका थिएनन्, तर कृतिका सचेत पाठकहरू आज विस्तार-विस्तार के कुरालाई बुझ्दै रहेका छन् भने भानुभक्तको लोकहितको सपना साकार पार्ने हो भने सबभन्दा पहिले हामीले भानुभक्त र भक्तमालाले फिँजाएको भ्रम र सामन्ती विचारहरूको निर्मम खण्डन र आलोचनाबाटै थाल्नुपर्नेछ । यो नै भानुभक्तीय 'लोकहित' प्रति साँचो सहानुभूति र श्रद्धा प्रकट गर्ने सबभन्दा राम्रो काम हुनेछ । सामन्तवादी व्यवस्थाबाट खुदै पीडित तर रामराज्यको सपना देख्ने भानुभक्तका रचनाहरूले नै नेपालमा सामन्तवादी व्यवस्थालाई बलियो सांस्कृतिक टेवा दिएर अझसम्म टिकाइराखेका हुन् । उनको रामभक्ति जनताका निम्ति मुक्तिको ओखती नभएर दासत्वको बन्धन हुन पुगेको छ । यसरी भानुभक्त १९१० देखि यता नेपाली जनताका लागि वरदान नभएर अभिशाप नै सिद्ध भएका छन् । आत्म-आलोचना गर्ने गुण भएका विनम्र भानुभक्तलाई आज कतै यो कुरा बुझाइदिन सम्भव हुँदो हो त पक्कै पनि उनी आफ्नै रचनाहरूतर्फ हेरेर "धिक्कार हो मकन बाँच्नु नराखी कीर्ति" भन्दै आफ्नै आलोचना गर्ने थिए होलान् । □

भानुभक्तका केही कवितासम्बन्धी विचार

■ सूर्यविक्रम ज्ञवाली ■

आदिकवि भानुभक्तको रामायणसित परिचय प्राप्त नगर्ने शिक्षित नेपाली बिरले होलान् । यो महान् ग्रन्थ नेपालीहरूका घरघरमा पाठ गरिन्छ, रामायण बाहेक भानुभक्तले लेखेका केही अरू कविताहरू पनि छन् । ती कविता पनि नेपाली साहित्यका रत्नजस्ता छन् । तीमध्ये एक दुई वटाका सम्बन्धमा केही विचार गर्ने यो लेखको उद्देश्य हो ।

वाल्मीकिको प्रथम कविता भनी हामीलाई बाल्यावस्थामा घोकाइएको कविता पहिले सम्झौं-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्च मिथुनादेकमवधी काममोहितम् ॥

यो श्लोकमा विश्रम्भपूर्ण स्थितिमा बसेका एक जोडा क्रौञ्च पक्षीमध्ये एउटालाई मारेको देखदा आदिकाव्य रचयिता वाल्मीकिका हृदयबाट निस्केको उद्गार व्यक्त गरिएको छ । यस्तै आदिकवि भानुभक्तको प्रथम कविता पाउने सौभाग्य पनि हामी नेपालीहरूलाई प्राप्त भएको छ । सो तल लेखेबमोजिम छ :

भू जन्म घाँसाँतार मन् दिइ धन् कमायो
नाम् क्यै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो ॥
घाँसी दरिद्री घरको तर बुद्धि कस्तो ।
मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो ॥

मेरा इनार न त सतल पाटि क्यै छन् ।
जे धन् र चीजहरू छन् घरभित्र नै छन् ॥
तेस् घाँसीले कसरी आज दियेछ अर्ति ।
धिक्कार हो मकन वस्नु नराखी कीर्ति ॥

हुन ता स्वार्थ पदार्थका तत्वको गुण विवेचना गर्ने मानिस अध्यात्म विद्याका दृष्टिले यसमा भनिएका कुरामा पनि केही दोष लाउन सक्तान् तर यस्ता दोष (ती वास्तविक दोष भए) अरू कविहरूबाट पनि भएको देखिएको हुनाले हाम्रा अर्का महान् कविका

भनाइनुसार “बडाले जो गन्यो काम हुन्छ त्यो लोकसम्मत ।”

अंग्रेजी भाषामा रोवर्ट सदे (१७७४-१८४३) नाउँ भएका एक कवि भएका छन् तर उनको यौटा अत्यन्त लोकप्रिय कविता छ । यसले अनेक कविता-सङ्कलनहरूमा स्थान पाइआएको छ । त्यसको एउटा पद्य तल सारिन्छ-
My hopes are with the Dead, anon,
My place with them will be,
And I with them shall travel on,
Through all futurity;
Yet leaving here a name, I trust,
That will not persish in the dust.

रोबर्ट सेदेले आन्विक्षिकीका सूक्ष्मातिसूक्ष्म तर्क बिसेर जसरी-

Yet leaving here a name, I trust,
That will not perish in the dust.

भने उसैगरी हाम्रा आदिकवि यशको इच्छा पनि संसारका अरू धेरै कुराभ्रै राम्रो वा नराम्रो हुन सक्छ भन्ने कुरामा विश्वास गरी “धिक्कार हो मकन बस्नु नराखी कीर्ति” भन्छन् ।

अब उनको अर्को एक कविताको विचार गरौं । बाह्रौं शताब्दीमा उमर खैयाम नामक फारसीका एक जना प्रसिद्ध कवि थिए । उनको एउटा अत्यन्त प्रसिद्ध कविताको अंग्रेजी अनुवाद तल लेखेबमोजिम छ-

A book of verses underneath the boughs.
A jug of wine, a loaf of bread and thou
Beside me singing in the wilderess
Of wilderess, wert paradise enow.

हिन्दीका एक जना कविले उपर्युक्त पद्यजस्तै तल लेखेको कविता लेखेका छन्-
पीनेका मधुपात्र पूर्ण हो करनेको हो काव्यविवेक ।
उस पर इम सल्लाटै ने तमु बैठ बगल में गाती हो ॥

माथि कविताहरूको दार्शनिक अर्थ

गरिएको भए तापनि यिनैसँग हाराहारी राखेर भानुभक्तको तल लेखिएको कविता पढौं-
 यति दिनपछि मैले आज बालाजि देख्यौं ।
 पृथिवि तल भरीमा स्वर्ग हो जानि लेख्यौं ॥
 वरिपरि लहराका भूलि वसन्त्या चरा छन् ।
 मधुर वचन बोली मन् लिँदा क्या सुरा छन् ॥
 यहाँ बसेर कविता यदि गर्न पाऊँ ।
 यस देखि सोख अरू थोक म के चिन्ताऊँ ॥
 यस माथि भन् असल सुन्दरी एक नचाऊँ ।
 खैरै इन्द्रकन स्वर्ग यही बनाऊँ ॥

बाह्य वर्णनमा प्रायः साम्य भए तापनि मानिस भानुभक्तका कविताको दार्शनिक अर्थ गर्न अघि सरेको थाहा पाइएको छैन । गरे गर्न नसकिने कुरा नभए जस्तो मलाई लाग्छ तर यो दार्शनिक चर्चा छोडी यसका सम्बन्धमा पौराणिक चर्चा गर्न मलाई मन लागेको छ ।

हाम्रो हिन्दू विचार पद्धतिमा स्वर्गको बडो उच्च स्थान छ । धर्म गरे मरेपछि स्वर्ग जाइन्छ भन्ने कुरा अपठ मानिसले पनि जानेको छ । स्वर्ग तथा मर्त्य लोकमा के भेद छ भने यहाँ मृत्यु छ, वहाँ अमृत छ । यसैले मरणशील मानिसले स्वर्गको इच्छा गर्नु स्वाभाविक छ ।

स्वर्ग सुर वा देवताको निवासस्थान हो । यसैले असुर वा राक्षसको सुरसँग सधैं लडाइँ परिरहन्थ्यो । असुर अमर हुन खोज्थे औ स्वर्गका राजा इन्द्रको सिंहासनमा आफू बस्न खोज्थे । हाम्रा पुराणहरूमा वर्णित देवासुर सङ्ग्रामहरूको मूल कारण यही थियो । राक्षसहरू बडा वीर थिए र कहिलेकहीं उनीहरू देवताहरूलाई चाँपै लैजान्थे । यस्ता स्थितिमा देवताका राजा इन्द्र दगुदै विष्णु कहाँ पुग्थे तथा दानवहरूले देवताहरूलाई जित्ती स्वर्ग पुग्न लागेको डरलाग्दो समाचार विष्णुलाई सुनाउँथे । विष्णु भगवान् सृष्टिस्थिति विभिन्न लागेको बुझी यौटा उपाय गरिदिनुहुन्थ्यो । यसले राक्षसहरू पराजित हुन्थे औ स्थिति साम्य हुन्थ्यो । परिणाम के हुन्थ्यो भने स्वर्गको अमृत तत्वको रक्षा हुन्थ्यो ।

बलि राजाको कथा हामीलाई थाहा छ । उनी राक्षस भए तापनि बडा दानी थिए । उनी इन्द्रासन विजय गर्छन् कि भन्ने स्थिति उत्पन्न हुन लागेको थियो । विष्णुले

वामनको अवतार ली मर्त्यलोकमा आउन पच्यो । विष्णुले आफ्ना पदस्पर्शले उनलाई पातालमा पुर्‍याई सृष्टिस्थितिमा साम्यताको रक्षा गर्नुभएको थियो ।

विश्वामित्र ऋषिले आफ्ना तपस्याका बलले अयोध्याका राजा त्रिशंकुलाई सशरीर स्वर्ग पठाउन खोज्दा टाउको मुनि र खुट्टा माथि भई स्वर्ग तथा पृथ्वीका माभक्तो ठाउँमा उनले भुन्डिएर बस्न पच्यो ।

यसरी युद्ध वा धर्म दुवै उपायले मरणशील राक्षस वा मानिसका अमृत स्वर्ग पुग्न सम्भव थिएन । यसो हुँदा सृष्टि स्थिति भंग हुने हुन्थ्यो । यसले विश्वमा विषमता उपस्थित भई महान् अनर्थ हुने सम्भावना थियो ।

यस्तो जटिल कुराका सम्बन्धमा भानुभक्तले एउटा आफ्नै काँटको अर्कै कल्पना गरेको उपयुक्त कवितामा देखिन्छ । उनी स्वर्ग जाने कुरा गर्दैनन् । बालाज्यूलाई स्वर्ग तुल्याउन खोज्छन् । स्वर्गका राजालाई आफ्ना कविताद्वारा प्रसन्न पार्न सके सौन्दर्य तथा आनन्दका प्रेमी स्वर्गका राजा इन्द्रलाई सजिलै आकर्षण गरी यहाँ ल्याउन सकिन्छ । जहाँ राजा बस्छन्, उही ठाउँ ती राजाको राजधानी हुन्छ । इन्द्रलाई बालाज्यूमा ल्याएपछि बालाज्यू स्वर्ग नै हुने कुरामा के सन्देह रह्यो ?

स्वर्गसित हाम्रो विचारले महान् सुख औ आनन्दलाई पनि सम्मिलित गरेको छ । त्यसैले स्वर्गका रूपवती तथा गुणवती अप्सराहरूका अनेकौं वर्णन पुराणहरूमा पाइन्छन् । इन्द्रलोक अथवा स्वर्गका अभिन्न अंग अप्सरा हुन्छन् । मुसलमान विचारले पनि विहीश्च अर्थात् स्वर्गमा हुरी अर्थात् अप्सराको कल्पना गरेको बुझिन्छ । सबै विचारमा अप्सराको स्थान छ । इन्द्रलाई बालाज्यूमा आकर्षित गर्न कविताको सुन्दरता तथा हृदयग्राहयता मात्र पर्याप्त छैनन् किन्तु अप्सराको नृत्य पनि चाहिन्छ । बालाज्यूमा भानुभक्तले सुन्दरी नचाउन खोजेको कुरा यसरी हेर्दा वाजबी देखिन्छ ।

यस्तो रमाइलो कल्पनाका निमित्त मलाई ता भानुभक्तको प्रशंसा गर्न मन लाग्छ । कुनि तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? □

‘वधूशिक्षा’मा भानुभक्त

रमेश पोखरेल

१. विषय प्रवेश

आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्म वि.सं.१८७१ आषाढ २९ गते रविवारका दिन अपराह्न तनहुँको चूँदीरम्धामा भएको हो । संस्कृतका विद्वान पण्डित श्रीकृष्ण आचार्यका छ भाइ छोराहरूमध्ये जेठा धनञ्जय आचार्यका जेठा छोराका रूपमा यिनको जन्म भएको हो । बाबु पाल्पाको तहसिल अड्डाको खरदार (हाकिम) भएका कारण हजुरबासँगै रहेर शिक्षादीक्षा प्राप्त गरेका भानुभक्त सानैदेखि तीक्ष्ण बुद्धि भएका मेधावी बालक थिए भन्ने देखिन्छ । तत्कालीन अवस्थामा सम्पन्न व्यक्तिहरूले भारतको कासी तीर्थमा प्राण त्याग गरियो भने स्वर्गप्राप्त हुन्छ भन्ने भ्रम पालेर त्यहाँ जाने परम्परा रहेकाले भानुभक्तका हजुरबा श्रीकृष्ण आचार्य पनि कासीवास गएका र साथमा भानुभक्तलाई लगेका हुनाले उनले कासीका विद्वानहरूसँग शिक्षार्जन गर्ने अवसर प्राप्त गरेको देखिन्छ । त्यसमा पनि कासीमा जीवनको अन्तिम घडीमा ‘रामनाम’ भक्ति गाउनु पर्छ भन्ने र विश्वनाथको दर्शन गरेपछि स्वर्गको बास हुन्छ भन्ने लोकोक्तिले भानुभक्तमा पनि रामभक्ति जागृत भएको

हुनु पर्दछ र नै चूँदीरम्धा फर्केपछि संस्कृतमा लेखिएको अध्यात्म रामायणको नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने कार्य यिनले गरे । यस अनुवादका पछाडि पनि नेपालीलाई आदर्श महापुरुष भनिएका रामको र सीताका गाथाका माध्यमबाट सत्चरित्रवान् तुल्याउने उद्देश्य रहेको पाइन्छ । अध्यात्म रामायणको अनुवादमा एघार वर्ष लगाएर वि.सं.१९१९ वैशाखतिर सकेपछि काठमाडौँबाट तनहुँ जाँदा बाटामा आफ्ना मित्र तारापति उपाध्यायका घरमा बास बसेका बखत राति घरका सासू बुहारीका बिच भएको भगडा सुनेका र त्यो भगडाका कारण रातभर सुत्न नसकेपछि नैतिक सन्देश दिने उद्देश्यले ३३ श्लोकको ‘वधूशिक्षा’ लेखी मित्र तारापतिलाई दिई उनी हिँडेका भन्ने उल्लेख पाइन्छ ।

भानुभक्तलाई आदिकवि भन्ने कि नभन्नेबारेमा अद्यापि विवाद रहेकै छ तापनि उनी हैसिलो, रसिलो, ठट्ट्यालो, सरल स्वभावका थिए, जे देखे वा सुने त्यसैका आधारमा तत्काल आफ्ना मनका भावनालाई सिर्जनाका तहमा ल्याइ हाल्ने आशुकवि पनि थिए, हक्की स्वभावका थिए र मानव कल्याण, देशभक्ति, परोपकारी भावना अनि सबैको कल्याणको चाहना उनको लेखनको मूल उद्देश्य थियो भन्ने उनको जीवनी र लेखनले देखाएको छ । उनको यही विशेषताका कारण त्यो समयमा भानुभक्त वास्तवमा सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक प्रतीककै रूपमा स्थापित समेत भएको पाइन्छ । २२ वर्षको उमेरमा भानुभक्तको एक जना घाँसीसँग भएको भेटपछि र उसको ‘घाँस काटेर जीवन गुजारा गरी बचाएको पैसाले कुवा खनेर परत्र तर्ने बाटो निर्माण गर्ने’ इच्छा सुनेपछि आफू सन्भ्रान्त परिवारमा जन्मेर पनि केही गर्नेतर्फ सोचन नसकेको पश्चाताप भएको

अनि त्यसपछि उनमा मानव कल्याणका लागि केही गर्ने सोच पलाएको देखिन्छ । अर्थात् घाँसीबाट प्रेरणा प्राप्त भएको देखिन्छ ।

२. वधूशिक्षामा भानुभक्त

३३ ओटा श्लोकमा लेखिएको 'वधूशिक्षा' वि.सं.१९१९ मा काठमाडौँबाट तनहुँ जाँदा बाटामा मित्र तारापतिको घरमा बास बसेका दिन राति उक्त घरका सासू बुहारीबिच भएको भगडा, त्यो भगडाले सुत्न समेत नसकेको, घरमा यस्तो भगडा भइ रह्यो भने सुख, शान्ति र कल्याण हुँदैन भन्ने ठानेर मित्र तारापतिको घरको र समग्र समाजको कल्याण सोची नैतिक सन्देश दिने उद्देश्यले लेखिएको यो स्वतःस्फूर्त र सोदेश्यमूलक रचना हो ।

संसारको सबैभन्दा प्राचीन मानिएको वेदमा 'यत्र नार्यस्य पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' भन्ने उल्लेख गरिएको भए पनि त्यसभन्दा धेरै पछाडि नारीलाई विभेद गर्ने, पछाडि पार्ने, उत्पीडन नै गर्ने उद्देश्यले 'मनुष्मृति' र 'चाणक्य नीति' लेखिएको पाइन्छ र नारी भनेकी दासी हो, दोस्रो दर्जाको नागरिक हो भन्ने विभेद र उत्पीडन हुर्काइएको पाइन्छ । जस अनुसार -
'चोखिन्न दानले नारी न त्रत उपवासले
पतिका पाउको पानी खाए पाप पखाल्दछे ।'

'गुणहीन दुश्चरित्र चाहे होसू कामलम्पट
पुज्यु पर्दछ नारीले देवता भ्रँ सधैं पति ।'

यसरी समाजमा 'मनुष्मृति' र 'चाणक्य नीति'को दबदबा रहेकै समयका उपज हुन् आदिकवि भानुभक्त आचार्य । मित्र तारापतिलाई रातभरि उनकै घरमा जागा भई लेखेर दिएको 'वधूशिक्षा'मा मित्र तारापतिलाई दुख नमान्नु है भन्दै जहानहरू भगडा गर्दा रहेछन्, रातभरि सुत्न पाइएन भनेका छन् । भगडामा सासू पनि सामेल छन् र अरू छोरीहरू ? पनि होलान् तर उनले बुहारीका लागि मात्र लेखेका छन् -

'धनु इज्जत घरबार देख्छु बाढिया छैनन् कुनै चिज् कमी

बुहारी यदि कर्कशा हुन गया क्या घर गरीला तिमि ।'

यो पनि भ्रूवाँक उद्यो र लेखेको हुँ भनेर उनले उल्लेख गरेका छन् । अपेक्षा भने पत्नी, बुहारी र छोरीहरूको तालिम गरीला भन्ने रहेको छ । वेलैमा घरको भगडा शान्त पार्न सकियो, सबैलाई तालिम दिन सकियो भने ठिक हुन्छ, तर बखत टरेपछि त्यो सम्भव हुँदैन भन्ने कुरालाई तिन ओटा श्लोकमा अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यसपछिका तिस ओटा श्लोक भने बुहारीले के के गर्नु र गर्नु पर्छ, अनि के गर्नु हुँदैन भन्ने उपदेशका रूपमा आएका छन् ।

बिहान जुरूक उठेर ईश्वरको ध्यान गर्नु, ईश्वर भनेका पति हुन् र पतिको भक्ति गर्नु, पतिको पाउमा परनु, घरका सबै काम दासी सरह गर्नु पर्छ त्यो भनेको अन्ततः पतिको सेवा हो । त्यसपछि सासूका चरणाविन्दमा पुगेर पुजा गर्नु, आफूले दिनभरि गर्नु पर्ने काम के हो भनेर सोध्नु, घरका सबै मान्यजनलाई ढोगुनु, नोकर चाकरलाई खुसी भएर काम लगाउनु । अर्थात् घरका परिवारदेखि काम गर्ने समेतलाई खुसी पार्ने दायित्व भनेको बुहारीको मात्र हो । पतिका लगाउने लुगादेखि पुजाको सामग्री समेत तयार पार्ने, घर आँगन सफा, सुगंध पार्ने, जोगी वा भिक्षुलाई दान दिने, घरमा काम गर्ने बिरामी परे भने सबै आफैँले काम गर्ने कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् । सन्भ्रान्त परिवारमा जन्मेका भानुभक्तले घरमा नोकर चाकर भएको, साहु महाजन, इष्टमित्र भएको घरको परिकल्पना गरेका छन् अर्थात् सबै समाज त्यस्तै देखेका छन् अनि सबै सबैको ख्याल बुहारीले गर्नु पर्छ भन्ने उपदेश दिएका छन् तर बुहारीका पनि दुख, पिर, पीडा होलान् नि भन्ने चाहिँ कल्पना नै गरेका छैनन् । पतिका गोडाको पानी खानु पर्ने, शरीर शुद्ध गराउनका लागि त्यही खुट्टाको पानी छर्किनू पतिको इच्छा बमोजिम मात्र काम गर्नु, पुजा सामग्री आदि ठिक्क पारेर मात्र भान्सामा भरनु; रोगी, बृद्ध र बालकको विशेष सेवा गर्नु, घरका सबै मान्यजनलाई

खुवाउन्, खाना खाएपछि सफा सुघर गर्ने र सामान यथास्थानमा राख्ने काम गर्नु भन्ने उपदेशका माध्यमबाट उचित व्यवस्थापनको पनि कुरा गरेका छन् । नारीले अलछी गर्नु हुँदैन; बत्ती, टपरी, दुना, सिन्का आदि सबैको उचित व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा पनि बुहारीकै हो; तिथि, पुजा, व्रत आदि सबै सम्भेर गरेमा पाप नाश हुन्छ; बुहारीले दिउँसोको खाजा खुवाउने, परिवारका सबैलाई खुसी पारेर आफ्नो हातमा लिने, लोमले ल्याएका सौताको रिस नगर्ने किनकि आखिर लोमे मर्दा सबैले सँगै सती जानै पर्छ भन्ने उपदेश दिएर बहु विवाहको तत्कालीन प्रथालाई उनले ठिक हो भन्ने ठानेका छन् । हक्की स्वभावका, समाजमा देखिएका भ्रष्टाचार र बेथितिका प्रति तिब्र प्रहार गर्न सक्ने ठानिएका भानुभक्तले नारी उत्पीडनको निकृष्ट हातियार बहु विवाहका बारेमा विरोधको स्वर त कता हो कता उल्टै 'सौताको रिस गर्नु आवश्यक छैन, सँगै सती जाने त हो' भनेर तत्कालीन क्रूर, कुरूप सामाजिक अवस्थाको समर्थन गरेका छन् ।

घरमा आवश्यक पर्ने कुराको जोहो गर्ने, भोका र नाङ्गामाथि दया गर्न, पाउनाको सत्कार गर्ने, साँचो र सत्य बोल्ने काम गर्नु पर्छ अन्यथा परत्र तर्न सकिँदैन भन्ने उपदेश दिइएको छ । पति, सासू, ससुराले भनेको मान्नु बाहेक संसार तर्ने अरू कुनै कुरा नै छैन भनेर बुहारी भनेका दासी हुन् उनीहरूले सेवा गर्नुको विकल्प नै छैन भन्ने उत्पीडनकै पक्षमा उनले वकालत गरेका छन् । समाजमा नारीले हाँस्नु हुँदैन भनेर उनी लेख्छन् -

*'हाँस्नु छैन कदापि नारीहरूले बेश्या हुन्या हाँस्तछन्
बेश्या लौ नहउन् तथापि घरको काम् ती सबै नास्तछन् ।'
बुहारीले घरमा रहेका मान्छेको सेवा मात्र होइन घरमा पालेका पशुपंछीको पनि सेवा गर्नु पर्दछ, उनीहरूको खानपिनमा ध्यान दिनु पर्दछ । खाने कुरा कुहेर, सडेर जान दिनु हुँदैन, या त आफैँले खानु पर्दछ, या त दीन दुखीलाई दिनु पर्छ, आफूले कुन सामान कहाँ राखेको छ त्यो राखेको ठाउँको ख्याल गर्नु*

पर्छ, बिसर्नु हुँदैन, यतै राखेको थियो कता परेछ भनेर खोज्ने काम गर्नु हुँदैन, त्यसमा पनि पतिले मान्नासाथ दिनु पर्छ भन्ने कुरालाई पनि उपदेशकै रूपमा व्यक्त गरेका छन् । घर, व्यवहार ठिकठाक राख्नु, व्यवस्थापन राम्रो पार्नु, घर समाज तथा इष्टमित्रसँगको सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्नु भन्ने कुरा सकारात्मक छन्, जीवनोपयोगी छन् तर ती सबै कुरालाई पतिसँग जोडेर ऊ भनेको सम्पूर्णमा परमेश्वर हो, उसको सेवामा कमी आउनु हुन्, उसले बोल्नासाथ पुरा गरि हाल्नु पर्छ भन्ने उल्लेख गर्नु चाहिँ भानुभक्तमा रहेको पितृ प्रधान समाजकै छाप हो भन्ने देखिन्छ । दिनभरि काम गरेर लखतरान भए पनि राति सासूका गोडामा तेल लाइ दिने, पतिको सेवा गर्ने अनि मात्र सुत्ने कुराको उल्लेख छ । राति पतिका पाउमा तेल लगाउँदै दिनभरिको कामको प्रगति विवरण पेस गर्नु पर्ने, बोली वचनमा शिष्टता हुनु पर्ने, सेवाको भाव रहनु पर्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।

भानुभक्तले 'वधूशिक्षा' लेख्नुको उद्देश्य समेत 'नारीको हितका खातिर' भनी खुलाएका छन् । आफ्नो कर्तव्यमा कतै नचुकी जुन नारीले घरको सम्पूर्ण काम गर्छन्, परिवारका सबै सदस्यको आदर गर्छन्, सेवा गर्छन्, पतिलाई परमेश्वर ठानी पुजा आराधना गर्छन् ती सजिलै परत्रमा फुछ्छन् अर्थात् स्वर्ग जान्छन् भन्ने सन्देश दिनु उनको 'वधूशिक्षा' लेखनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । आफ्नो पतिलाई देवता ठानेर सेवा गर्ने परलोकमा पनि सुखी हुन्छन् र सती जान्छन् भनी लोमे मरेपछि जिउँदै जलेर श्रीमतीले पनि मर्नु पर्ने कुप्रथाको उनले खुलेर समर्थन गरेका छन् । सामाजिक विकृतिका प्रति खुलेर व्यङ्ग्य गर्न सक्ने हक्की स्वभावका भनिएका भानुभक्तले सतीप्रथा जस्तो जिउँदै मान्छे जलाउँने अमानवीय दुष्कर्मको विरोधमा बोल्नुको सट्टा समर्थन गरेका छन् । पत्नीका लागि पतिव्रता धर्म सबैभन्दा ठुलो कुरा हो भन्ने उपदेशका माध्यमबाट अनुशासन सुभाउन खोजेको पक्ष सकारात्मक नै मान्नु पर्छ तर

त्यही अनुशासन पुरुषले पनि पालन गर्नु पर्छ चाहिँ भन्न सकेनन् उनले । एक रात बास बसेको घरमा सासू बुहारीले गरेको भगडाले पारिवारिक मिलन सम्भव हुँदैन भन्ने ठानी मेलामिलापको सन्देश दिनकै लागि तेत्तिस ओटा श्लोक लेख्न सक्ने भानुभक्तले वा उनको स्वतःस्फूर्त लेखनले बुहारीलाई दासी मात्र ठान्नु हुँदैन, पुरुषले पनि अनुशासनको सिमा नाघ्यो भने घर व्यवस्थित, समृद्ध हुन सक्तैन भन्ने पक्षमा भने एउटा श्लोक समेत लेखेको देखिँदैन ।

३. भानुभक्तको मूल्याङ्कन र निष्कर्ष

जम्मा ५४ वर्ष बाँचेर वि.सं.१९२५ आश्विन शुक्ल पञ्चमीका दिन तनहुँ र गोरखा जिल्लाको साँधमा पर्ने कर्मनाशा नदीको तीरको गाईथुने घाटमा आफ्नो जीवन बिसाउँन पुगेका भानुभक्तले संस्कृत भाषामा साहित्य सिर्जना गर्ने परिपाटीको अन्त्य गरी नेपाली भाषामा रचना गर्न थालेको पक्ष अत्यन्त सकारात्मक छ । पृथ्वी नारायण शाहले बाइसे चौबिसे राज्य एकीकरण गरी अखण्ड नेपाल बनाएर शिखरमा रहेका छन् भने नेपालका सम्पूर्ण जातजातिलाई नेपाली भाषाका माध्यमबाट एकताबद्ध गरी भाषिक एकीकरणका माध्यमबाट भानुभक्तले गरेको जातीय अखण्डताको योगदान पनि त्यत्तिकै शिखरमा रहेको छ । भानुभक्तभन्दा पहिला नै भीमसेन थापाले साम्राज्यवादी अङ्ग्रेज विरुद्धको लडाइँमा नेपाली बहादुर नारीले खेलेको भूमिकाको खुलेर प्रशंसा गरेका छन् तर भानुभक्तले 'वधूशिक्षा'मा नारी जातिको मूल्याङ्कन नै गरेको पाइँदैन, सेविकाभन्दा अरू केही ठानेकै देखिँदैन । बरु ती सङ्घर्षका प्रतिमूर्ति महिलालाई बाँच्नुजेल भान्साघर र पतिको सेवा गरी अन्तमा पतिसँगै जिउँदै जलेर सती जाने शिक्षा दिनु उपयुक्त हुँदै होइन । दासत्वको बन्धनका पक्षमा उनले गरेको वकालत जायज लाग्दैन । यसले जातीय उत्थानको भावनाभन्दा सङ्कीर्णतालाई नै

सुदृढ पार्ने काम गरेको देखिन्छ । अभ्र यसले त अहिलेसम्मै पनि महिला र पुरुषका बिचमा विभेदको ठुलो खाडल खनेको मात्र छैन यसै कृतिका दृष्टान्तका माध्यमबाट आज पर्यन्त नेपाली महिलालाई उत्पीडनमा पार्ने कार्य भइ रहेको छ । उदाहरण दिँदा भानुभक्तकै श्लोक प्रस्तुत गर्ने चलन रहि रहेको छ । उनले सौतालाई नहेपन भन्दै बहु विवाह जस्तो कुप्रथालाई स्विकारेको, सतीप्रथा जस्तो क्रूरतालाई धर्म ठानेको देखिन्छ । तथापि २०० वर्षभन्दा अगाडिको नेपाली समाज र तत्कालीन परिवेशलाई हेक्का राखेर उनको र उनका कृतिको विश्लेषण गर्नु चाहिँ बुद्धिमानी हुन्छ । इतिहासको कुनै खास विशिष्ट कालखण्डको परिवेशलाई र त्यस्तो वेलामा पनि भानुभक्तले समाज परिवर्तनका लागि प्रक्षेपण गरेका वा समाजको कल्याणका खातिर भनी जनभाषामा अभिव्यक्त गरेका कुराहरूलाई केही हदसम्म सकारात्मक रूपमै लिनु पर्दछ । यस हिसाबले भानुभक्तद्वारा रचित 'वधूशिक्षा' सुव्यवस्थित घर तथा शान्त परिवार निर्माणको कल्याणकारी उद्देश्यले नै लेखिएको होला भन्ने अपेक्षा तत्कालीन परिवेशका आधारमा गर्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

१. (सम्पा.) 'भानुभक्तको रामायण', साभ्ना प्रकाशन, पुलचोक, ललितपुर, सातौँ संस्क. २०७० ।
२. (सम्पा) 'वधूशिक्षा', साभ्ना प्रकाशन, पुलचोक, ललितपुर, सातौँ संस्क. २०७० ।
३. गिरी जीवेन्द्र देव प्रा.डा., 'प्रगतिवादी दृष्टिमा भानुभक्त आचार्य' शब्द संयोजन, काठमाडौँ, वर्ष १०, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ११३, २०७० असोज ।
४. प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, 'नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार', साभ्ना प्रकाशन, ललितपुर २०३७

दार्जिलिङको जनजीवनमा भानुभक्तको प्रभाव

■ पारसमणि प्रधान

भक्तमालाका रचयिता भानुभक्तको प्रभाव दार्जिलिङको जनजीवनमा के-कस्तो परेको छ, त्यसको आलोचना गर्ने हो आजको विषय। यस बारेमा केही जान्नाका निमित्त पहिले दार्जिलिङका बारेमा केही जान्नु आवश्यक छ। अहिलेको दार्जिलिङको रूपरेखा पहिले बेग्लै किसिमको थियो अनि उहिलेको दार्जिलिङमा नेपाली भाषाभाषीहरू थिएनन्। अहिलेको दार्जिलिङ चार महकुमा वा सबडिभिजनले बनेको छ। ती चार सब डिभिजन हुन्- दार्जिलिङ सदर, खरसाङ, सिलगडी र लालेबुङ। दार्जिलिङ सदर, सरसाङ र सिलगडी सब्- डिभिजन टिस्टा नदीको पश्चिममा अवस्थित छन्। यो भूभागको उत्तरमा सुखिम औ पश्चिममा नेपाल अधिराज्य छन् औ यसका दक्षिणमा छन् पूर्णिया र जलपाइगुडी जिल्ला। यो भूभाग अघि सुखिम राज्यभित्र थियो। सन् १७७५ तिर गोर्खालीहरू पूर्वका किरातहरूको मुलुक सर गर्दै टिस्टा नदीसम्म आएका थिए। तिनताक यो भूभागमा केही रोड (लाप्चे) र केही चोड (लिम्बू) हरू मात्र थिए। तिनीहरू आफ्नै बोली बोल्थे। गोर्खालीहरू आएपछि यहाँका आदिवासी रोड र चोडहरूले जीवनमा पहिलोपटक नव-आगन्तुक विजेताहरूको बोली (गोर्खा भाषा) सुने। यो हो सन् १७७५ ईस्वीतिरको कुरा। गोर्खालीहरू यस तर्फ आउनुभन्दा अघि अहिलेको पूर्व-नेपाल (मेची र कोशी अञ्चललगायत दार्जिलिङ जिल्लाको पश्चिम भाग) सुखिमको अधिकारमा थियो। सिन्ता (कोठ-घोडा) सालमा अरुणखोलाको

युद्धमा सुखिमहरू गर्मी सहन नसकी बिछार पुरदेखि तोबजोड लेकतिर सरेका थिए। त्यसै अवसरमा गोर्खालीहरूले आक्रमण गरी केही जमिन पनि सर गरेका थिए। यो लडाइँमा चारजना गोर्खाली बाहुनहरू काटिएका हुनाले सन्धि गर्दा सुखिमलाई गोर्खालीहरूले चार हजार रुपियाँ डाँडेका थिए औ ल्हाचू अर्थात् कनकई खोलाको साँध लाएका थिए। यो हो सन् १७७५ ईस्वीको कुरा। यसरी गोर्खालीहरू यसतर्फ आएपछि र तिनीहरू विजेता पनि भएपछि यहाँ गोर्खालीहरूको बोली फैलिने नै भयो- फैलियो पनि। यो स्वाभाविक कुरा हो।

यसपछि इष्ट इण्डिया कम्पनीसित गोर्खा राज्यको कुरा नमिल्दा ठाउँठाउँमा युद्ध भए। गोर्खालीहरू यस्ता युद्धमा अंग्रेजहरूसित हारिसकेका त थिएनन् तर कारणवश सन्धि गर्नुपयो- गरे। परिस्थितिले नै त्यस्तै पारिदियो। यो हो सन् १८१४-१६ को नेपाल-युद्धको कुरा। सन् १८१४ ईस्वी नेपालीहरूका निमित्त अत्यन्त गुरुत्वपूर्ण साल हो। यो ऐतिहासिक साल नेपालीहरूका निमित्त जीवन-मरणको साल थियो। मरणको साल थियो, किनभने नेपालीहरूले नेपाल-युद्धको नेपाल-भारत सन्धिमा खुम्चनु परेको थियो। जीवनको साल थियो, किनभने त्यसै साल नेपाली संसारको तनहुँमा अमरकीर्ति तनहुँपुत्र रामभक्त भानुभक्त आचार्यको शुभजन्म भएको थियो। जुन बेला भानुभक्तको जन्म भएको थियो त्यसबेला नेपालीहरूको बढ्दो उत्साह एक्कासि भंग भएको थियो। नेपाली वीर नारी सती साध्वी जनकतनया सीतादेवीलाई दुष्ट रावणले

अकस्मात् हरेर लैजाँदा जुन धार्मिक स्थिति रामचन्द्रजीको वनबासको भएको थियो, भानुभक्तको बाल्यावस्थामा नेपाल अधिराज्यको स्थिति पनि धेरथोर त्यस्तै थियो । अनि त्यस्तै परिस्थितिमा भानुभक्त बढेका थिए । रामायणको कथा सजिलो भाषामा नेपाली जनतालाई सुनाउन पाए तिनीहरूको कुँडिएको मनमा नव-जागृति आउने थियो, तिनीहरूमा जोशको सञ्चार हुने थियो, अनि तिनीहरूमा उत्साह हुने थियो भन्ने भाव भानुभक्तका हृदयमा उत्पन्न भयो । तिनले अध्यात्म रामायणलाई नेपाली पद्य भाषामा लेख्ने अठोट गरे-लेखे । मोतीराम भट्टका प्रयासले यो पुस्तक प्रचारित भयो । तमाम नेपाली भाषाभाषीहरूले भानुभक्तको रामायण भक्तिपूर्वक पढे, पढाए, कण्ठ गरे, गराए औ देशका कुनामा रामायणको कथा प्रचारित भयो, हुँदो छ औ निकट भविष्यमा अरू तोडले हुनेछ ।

यही हो त दार्जिलिङको जनजीवनमा परेको भानुभक्तको प्रभाव ? भनी भन्नु होला तर नआत्तिनोस् । त्यो कुरा भन्न आँटेको छु । पहिले दार्जिलिङको इतिहास नबुझीकन, यहाँका जनताका बारेमा केही नजानीकन यस ठाउँको जनजीवनका बारेमा औ सो जनजीवनमा परेको वा पर्ने भानुभक्तको प्रभावका बारेमा बुझ्न चर्को पर्छ । अहिलेको पूर्व-नेपाल (मेची र कोशी अञ्चल र पश्चिम दार्जिलिङ अर्थात् टिस्टा नदीदेखि पश्चिम मेची नदीसम्म) सन् १८१५ तक नेपाल राज्यको अधीनमा थियो । ताः २ डिसेम्बर सन् १८१५ को दिन हस्ताक्षर गरिएको सन्धि-पत्रअनुसार मेची नदीको पूर्व सम्पूर्ण पहाडी इलाका अर्थात् नागरीकोटको घाँटी र त्यसवरिपरिको इलाका नेपाली फौजले चालीस दिनभित्र खाली गरिदिनु पर्ने भयो । नेपालीहरूले भनेबमोजिम खाली गरिदिए । त्यसपछि इष्ट इन्डिया कम्पनीले मेचीदेखि टिस्टा नदीसम्मको भूभाग सुक्खिमलाई फर्काइदियो । तर यसरी फर्काइदिएको २० वर्षपछि सन् १८३५

ईस्वीमा सुक्खिमपति राजाबाट यो भूभाग स्वरक्षाका निमित्त इष्ट इन्डिया कम्पनीले फेरि लिएर आफ्नो अधीनमा गरायो । यसबारेको कागजपत्र यस्तो थियो-

The Governor General, having expressed his desire for the possession of the hill of Darjeeling on account of its cool climate, for the purpose of enabling the servants of his Government, suffering from sickness, to avail themselves of its advantages, I the sikkimpattee Raja out of friendship for the said Governor General, he toby present Darjeeling to the East India Company, that is all the land south of the great Rangit river, East of the Balassan, Kahail and Little Rangit rivers and WeQm of Run and Mahanadi rivers.

अर्थात् दार्जिलिङको पर्वतखण्डको हावापानी चिसो भएको हुनाले सरकारी नोकरहरू बिरामी परेका बेलामा उनीहरूको स्वास्थ्यलाभका निमित्त लिइदिने इच्छा बडा लाठले प्रकट गर्नुभएको हुनाले म सिक्किमप्रति राजाले यो बडा रंगीत नदीको दक्षिण, बालसन, कयेल र छोटा रंगीत नदीहरूको पूर्वतर्फ औ रडनो र महानदी खोलाहरूका पश्चिमतर्फस्थित दार्जिलिङ इष्ट इन्डिया कम्पनीलाई दिन्छु ।

उक्त भूभाग इष्ट इन्डिया कम्पनीलाई दिँदा कुनै किसिमको सर्त राखिएको थिएन । त्यसबेला यहाँ मानिसहरूको बसोबास थिएन जत्तिकै थियो । थिएनभन्दा पचास रोड र चोड गरी कूल १०० मानिस थिए । सन् १८३९ ईस्वीमा भएको यो १०० जनसंख्या सन् १८४९ मा बढेर १०,००० दस हजार भएको थियो । सन् १९६९ मा यो जनसंख्या बढेर

२२,००० पुगेको थियो । सन् १८६५ ईस्वीमा टिष्टा नदीको पूर्वस्थित इलाका अर्थात् क. लिम्पोङ भुटानबाट लिइयो । त्यसबेला कालेबुङ इलाकामा साढे तीन हजार डुम्पा र रोडहरू थिए । तिनीहरूलाई नेपाली भाषाको ज्ञान थिएन । सिक्किम राज्यको बराई इलाका अंग्रेजहरूले आफ्नो अधीन गराएपछि तराईका बासिन्दाहरू थपिएर दार्जिलिङ जिल्लाको जनसंख्या अरू बढ्यो । सन् १८७२ को जनगणनाअनुसार दार्जिलिङ जिल्लाको जनसंख्या पुग नपुग ९५ हजार थियो ।

यसरी इष्ट इन्डिया कम्पनीले दार्जिलिङ जिल्लाका चार इलाका सदर, खरसाङ, सिलगढी र कालेबुङ आफ्नो अधीनमा गराएपछि सदर र खरसाङमा चिया कमानहरू खोलिएर औ कालेबुङमा खोलियो खासमहल । यस्ता चिया कमान र खासमहलमा काम गर्ने रैती बसाउनका निम्ति पहाड र मधेशका नरनारीलाई निम्तो गरियो । पहाडी ठाउँ भएकोले होला यहाँ अधिकांश पहाडी जाति विशेष गरी नेपाल राज्यका नेपालीहरूले घर बसाई सरेर आए, औ तिनीहरूले यो नयाँ ठाउँको जंगल फाँडे, बस्ती बसाए, चिया बगानको रूपरेखा बनाए । दार्जिलिङ, खरसाङ र कालेबुङको मुख्यमुख्य ठाउँमा मधेसबाट केही मानिस आए । व्यापार गर्नलाई मारवाडी र बिहारी, अफिसमा नोकरी गर्नलाई केही बंगाली औ चियाको खेती र होटलहरूका निम्ति आए केही अंग्रेज र मुसल्मानहरू । यहाँ आएर बसोबास गर्ने, कामदाम गर्ने मानिसहरूको भाषा भयो, एक प्रकारको नेपाली भाषा जसलाई कसैले भने पहाडी बोली औ कसैले भने दार्जिलिङको बोली । मधेसबाट आउने बंगाली, बिहारीहरूले यो बोलीलाई पहाडी बोलीको संज्ञा दिए औ काठमाडौँतिरकाहरूले यसलाई भने दार्जिलिङको बोली । दार्जिलिङको यो कामचलाउ बोलीमा मिसनरीहरूले पर्चाहरू

छापे, पुस्तक पनि लेखे । यो बोलीमा १८८७ सालमा पाद्री टर्नबुलले एउटा व्याकरण पनि लेखेर प्रकाशित गरे । तिनले आफ्नो व्याकरणको नाउँ 'नेपाली' राखे । यो पुस्तकको प्रारम्भ तिनले यसरी गरेका छन् -

"Nepali by which name we call the Court language and lingua france of Nepal (Ne-pal_, is no longer newarl, the language of the Newars (Ne-war), but Gorkhali, of as the natives themselves call it, Parbate of Prabatio, the language of the Gorkhas, Who have ruled the country since 1768."

अर्थात् नेपालको सरकारी भाषा किंवा चल्ती भाषा नेपालीहरूको भाषा गोरखाली छ, नेवारी अर्थात् नेवारहरूको भाषा छैन । यो भाषालाई त्यहाँका बासिन्दाहरू पर्वते वा पर्वतीय (अर्थात् गोरखालीहरूको भाषा) भन्दछन् । गोरखालीहरूले सन् १७६८ देखि यहाँको राजकाज चलाउन थालेका छन् ।

जुन बेला पादरी टर्नबुल र अरू मिसनरीहरूले दार्जिलिङमा नेपाली भाषाको अध्ययन गर्न थाले त्यस बेला नेपाली भाषाका छापिएका पुस्तक पाउन गाह्रो थियो । काशीतिर छापिएका एकाध पुस्तक पाइहाले तापनि ती अधिकांश हिन्दू धर्मसित सम्बन्धित हुन्थे, जुन कुरा पादरीहरूका मनोवृत्तिसित ट्याक खाँदैन थियो । तिनताका पादरीहरूलाई नेपाली भाषा सिकाउने काममा गंगाप्रसाद प्रधान खटिएका थिए । तिनीहरूको मुख्य उद्देश्य स्थानीय नेपालीहरूले दिनहुँ बोल्ने अर्थात् साधारण बोलचालको भाषामा बाइबलमा भएका कुरा प्रचार गर्ने नै थियो । दार्जिलिङको विकासका कुरामा तिनताका मिसनरीहरू सर्वेसर्वा थिए । के अफिसर, के प्लान्टर, के सैनिकाधिकारी सबै मिसनरीलाई

मान्थे । यसर्थ नेपाली भाषाका बारेमा टर्नबुल पादरीको व्याकरण सर्वमान्य भयो औ यो काम सन् १९२० ईस्वीसम्म जोडतोडले चलिरह्यो ।

जुनबेला पादरी टर्नबुलले आफ्नो नेपाली व्याकरण प्रकाशित गरे, त्यसबेला अर्थात् सन् १८८७ ईस्वीसम्ममा पश्चिम नेपालको तनहुँका भानुभक्त आचार्यले अध्यात्म रामायणको नेपाली अनुवाद सातकाण्ड रामायण लेखिसकेका थिए । अनि पहिले भारतजीवन प्रेसबाट औ पछि पं. विश्वराज हरिहर शर्माको गोरखा कार्यालयबाट यो रामायण छापिन थालिसकेको थियो । नेपालीहरू बसोबास गरेका ठाउँमा भानुभक्तको रामायण प्रचार गर्ने धूमना प्रकाशकहरू लागेका थिए । भानुभक्तका कृतिहरू प्रचार र प्रसार गर्नमा यस्ता प्रकाशकहरूको जुन हतारो थियो, सो भाषाका निमित्त थियो कि प्रधानतः पैसाका निमित्त थियो, त्यसको राम्ररी खोजी भएको छैन- खोजी गर्ने काम बाँकी नै रहेको छ ।

यस सम्बन्धमा एउटा व्यक्तिगत कुरा लेख्नुपर्दो, क्षमा रहोस् । जुन बेला काशीका पं. विश्वराज हरिहर शर्माहरू भानुभक्तको रामायण छान्ने काममा व्यस्त थिए, त्यसबेला मेरा पूज्य पिता स्व. भाग्यमणि नेवार उहाँहरूका घरमा चाकरी गर्दै केही विद्या र शिक्षा प्राप्त गर्नु हुँदै थियो ।

तीन वर्षसम्म यसरी विद्या प्राप्त गरेपछि एक दिन पण्डितजीबाट “लौ भागीराम तैले कारखानाका पुस्तकहरू आफूले सकेसम्मको भारी कसेर दार्जिलिङतिर लैजा र बेच् । त्यसबाट जति आमदानी होस्, त्यो तैलाई भो भन्ने आज्ञा भएछ । उसबेला सिलगडीसम्म रेल रहेछ । बनारसदेखि सिलगडीसम्मको रेलभाडा र महिना दिनसम्मलाई पुग्ने खाने खर्च दिई पण्डितजीहरूले मेरा पूज्य बुबालाई रेलमा चढाई पठाएछन् । त्यो एक भारी नेपाली पुस्तकहरू लिई दार्जिलिङ तराईका बजार-बजारमा रामायणका श्लोक विशेष गरी

उसबेला प्रकाश नभएको भक्तमालाका श्लोक गाउँदै मेरा पूज्य बुबा नेपाली रामायणको प्रचार जनतामा गर्न लाग्नुभएछ । औ पहिलो भारी पुस्तकहरू बिक्रिसकेपछि उहाँले दोस्रो भारी भ्रिकाउनु भएछ । यसैगरी तेस्रो, चौथो भारी गर्दै हजारौं प्रति नेपाली पुस्तकहरूको प्रचार यस जिल्लामा भएछ औ हुन लागेछ ।

स्वर्गीय पण्डितजीहरूको व्यापार कुशलता र दूरदर्शिताको जति नै तारिफ गरे पनि थोरै हुन्छ । मेरा पूज्य पिताज्यूले दानस्वरूप पाउनुभएका ती एकभारी पुस्तक हेर्दा थोरै थिए तापनि तिनमा महान् शक्ति थियो । त्यै एक भारी पुस्तकका आधारमा गरेको व्यापारका भरमा हाम्रा पूज्य पिताज्यूबाट जो शिक्षा र नेपाली भाषाप्रति अटल प्रेम हामीले पायौं सो यहाँहरूबाट छिपेको छैन । मैले यसो भन्दा मेरो आफ्नो घरको इतिहास यहाँहरूलाई सुनाउने चेष्टा गरेको होइन तर नेपाली भाषाको अहिले यो जिल्लामा जुन हिसाबले प्रचार हुन सकेको छ, त्यसका पूर्व इतिहासका अनेक अध्यायको एउटा अध्याय यो पनि हुनाले यहाँ आज सुनाउने धृष्टता गरेको मात्र हुँ ।

(हेर्नुहोस् ‘नेपाली भाषाको अवस्था’ र ‘कवि भानुभक्त आचार्य दार्जिलिङमा’ टिपन-टापन, पृष्ठ १०७-१२६)

यस बारेमा मेरो ‘भानुभक्त कालेबुडमा’ शीर्षक लेखले कुरा अरू स्पष्ट गराउँछ । सो लेख तल उद्धृत गर्छु-

“आजभन्दा एक सय साढे सात वर्षअघि यो कालेबुडलाई साढे सातको दशाले छोएको थियो । त्यस बेला यो कालेबुडमा नेपाली भाषा बोल्ने कोही थिएनन् । मैले यो कुरा भन्दा तपाईंहरूमध्ये एकाधले पाखुरा सुर्कन बेर लाउनु हुनेछैन तर मैले भनेको कुरा साँचो हो । ताः एक जनवरी १८६४ को दिन मात्र छिबू लामाका मद्दतले एसली इडेनले दार्जिलिङबाट आफ्नो भारीतारी कालेबुड पठाउने प्रबन्ध मिलाउन सकेका थिए ।

दार्जिलिङका भरियाहरू तिनताक कालेबुङ आउन डराउँथे । यो ठाउँ त्यसबेला भूटानका भयङ्कर डुकपाहरूका अधीनमा थियो ।

ता: ४ जनवरीको दिन उस्ती इडेन येनेतेन टिस्टामा आइपुगे तर तिनका भरियाहरू भने त्यसबेलासम्म भागिसकेका थिए । टिस्टा नदीमा पुल थिएन । बाँसको चित्रा ओछ्याएर फकडे हालेर टिस्टा नदी तर्नु पर्थ्यो रे । उसबेलाको दामसाङ गढी र दालिम गढीको इतिहास भनिरहने ठाउँ यो होइन तर अंग्रेजहरूले कालेबुङ आफ्नो अधिकारमा ल्याएपछि नेपाली भाषाभाषीहरू यस ठाउँमा ओइरिए । तिनीहरूले यहाँको घनघोर जंगल फाँडे र खेती लाए । गाई-भैँसी, भेडा-बाख्रा चराए र जंगल आवाद गरी गुल्जार पारे । अंग्रेजहरू यहाँ पहिलो पटक आउँदा सन् १८६५ मा कालेबुङको जनसंख्या पुगनपुग साढे तीन हजार थियो । ती थिए यहाँका रैथाने डुकपा र लाप्चेहरू तर सन् १८८१ मा यो संख्या बढेर साढे बाह्र हजार नाघेको थियो । सन् १८७८ मा मेजर मोर्टनले स्कच मिसनरीहरूलाई यहाँ केही जमिन दिएका थिए, जहाँ तिनीहरूले गिर्जा, स्कुल र अस्पतालहरू खोली आफ्नो काम थाले । सन् १८८७ मा स्थानीय एस.यू.एम.आइ खुल्यो । तिनताक यहाँ हिन्दी भाषाको माध्यमद्वारा नै शिक्षा दिने चलन थियो । यसो हुँदा सन् १९२० सम्म पनि हाम्रा भानुभक्त बाजेले कालेबुङमा राम्ररी खुट्टा टेकेर उभिने अवसर पाएका थिएनन् ।

कालेबुङमा स्कच मिसनरीहरूले शिक्षा प्रचार गर्न थालेपछि टिष्टा पारिको नागरीगढी (अचेलको नागरी टि.इस्टेट) को प्राथमिक पाठशालाका गुरु नेपाली भाषाका अग्रदूत श्री गंगाप्रसादका जेठा जुवाई श्री हर्कधोज प्रधानले सन् १८९० मा एस.यू.एम.आइ. मा मास्ट्री गर्ने अवसर पाएका थिए । त्यसबेला एस.यू.एम.आइ. अहिलेको मिसान बुक डिपोमा थियो । ती यहाँ आउनभन्दा अघि

उक्त स्कुलमा सर्वश्री दलधोज मुखिया र कार्तिकसिंह राई शिक्षक थिए । श्री हर्कधोज प्रधानले आफ्ना आमा-बाबु, भाइबहिनीहरूलाई पनि मादी, चैनपुरबाट आफूसित ल्याएर दुर्पिन डाँडा (हाल टुरिष्ट लजको इलाका) मा राखेका थिए । उनकी साहिँली बहिनीसित मेरा पूज्य पिता भाग्यमणि नेवारको बिहे भएको थियो । सन् १८९४ तिर त्यसबेलासम्म हर्कधोज मास्टरका घरमा भानुभक्तको रामायणले ठाउँ पाएको थिएन अनि त्यसको धेरै वर्षपछिसम्म पनि पाएन । यति कुरा मलाई थाहा छ ।

भानुभक्तको रामायण लेखिएपछि नेपाल अधिराज्यका विविध ठाउँमा यसको प्रचार हुन थालेको थियो तापनि छापिएको थिएन । छापिएको रूपमा उनको बालकाण्ड प्रकाशित भएको थियो सन् १८८४ ईस्वीमा । त्यसपछि सन् १८९२ ईस्वीसम्ममा भारत जीवन प्रेसले र विश्वराज हरिहर शर्माहरूले पनि सातकाण्ड रामायण छापी प्रकाशित गरे । सन् १८९२ ईस्वीमा मेरा पूज्य पिता भाग्यमणि नेवारले एक भारी रामायणको ठेली काशीबाट ल्याई सिलगढी, माटीगढा, नक्सलवारीका हाटमा, त्यसपछि कालेबुङमा ल्याई पसल थापेर बिक्री गर्नुभएको हो । यो कुरा मैले सन् १९३५ मा स्वर्गवासी श्री हरिप्रसाद प्रधानको सभापतित्वमा भएको नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङको दशम वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा हिन्दू पब्लिक हलको मञ्चबाट भनेको पनि हुँ । मेरो यो व्याख्यान नेपालको 'शारदा' पत्रिकामा छापिएको पनि हो । यसरी छापिएर प्रचारित र प्रसारित भएको पनि ख्यालख्याल गर्दै छतीस वर्ष बितेछ !

यसरी मेरा पूज्य पिताज्यूले सन् १८९२ तिर भानुभक्तको रामायण कालेबुङमा ल्याउनु भएको र अहिले जुन ठाउँमा भानुभक्तको सालिक बनेको छ, त्यही पुण्यभूमिमा पसल फिँजाएर पहिलो पटक प्रचार गर्नुभएको हो । दार्जिलिङ जिल्लाका अरू पहाडी इलाकामा त्यसपछि

भानुभक्तका रामायणको प्रचार भएको हो ।”

सन् १९२० सम्म पनि भानुभक्तले कालेबुडमा खुट्टा टेक्न पाएका थिएनन् भनी माथि भनियो । यसको किन कसरीको छलफल गरौं । भानुभक्तको रामायणका केही प्रति काशीबाट ल्याएर औ भिकाएर यसतर्फ अर्थात् कालेबुड यसको सेरोफेरोमा प्रचार ता गरियो तर पादरी साहेवहरूको प्रभाव बढ्ता भएको हुनाले तिनीहरूले ख्रिस्तान धर्मबाहेक अरू धर्मको प्रचार जनतामा गर्न दिएनन् अनि यस्तो बाधा प्रत्यक्ष र परोक्ष दुवै रूपमा सन् १९२० ईस्वीसम्म जारी रह्यो । गोठाला, खेतालाहरूले नेपाली रामायण लय हालेर गाए, बिहे बटुलोमा सिलोक हाले औ एक दिन् नारद...बाट अक्षर प्रारम्भ पनि गरे तर पाठशालामा होइन । तिनताक शिक्षाको भार मिसनरीहरूले आफूना शिरमा लिएका थिए अनि मिसनरीहरू राम वा कृष्ण, हिन्दू अरू धर्मका बारेमा उदासीन थिए । उदासीन मात्र होइन, तर यिनीहरू कडुर विरोधी थिए ।

सन् १९१८ को पहिलो, कला ८-९ को 'चन्द्रिका' मासिक पत्रिकाको पृष्ठ ४१ मा दुइटा 'हर्ष समाचार' छापियो । समाचार यसरी आरम्भ गरिएको थियो-

“हाम्रो मातृभाषा (नेपाली) ले पनि कलकत्ता विश्वविद्यालयमा म्याट्रिक्युलेसन, आइए र बीए.सम्मलाई स्थान दिएको हर्ष समाचार सुनी निसन्देह सबै नेपाली सज्जनवृन्दको मन हर्षले गद्गद् हुनेछ ।”

त्यसबेला दार्जिलिङ जिल्लामा दुइटा हाइस्कूल थिए- एउटा सरकारी हाइस्कूल दार्जिलिङ सदरमा थियो औ अर्को कालेबुडमा- एस्.यू.एम.हाइस्कूल मिसनरीहरूको । पहिले यो मिसन हाइ स्कूलमा डाक्टर सदर ल्याण्डले नेपाली भाषा चलाउने अठोट गरे । मलाई तिनले नेपाली भाषा पढाईदिने आग्रह गरे र म खरसाडको हरि प्रिन्टिङ प्रेस पं. धरणीधर शर्मालाई जिम्मा लाएर नेपाली भाषा पढाउने

मास्टर नियुक्त भएर आएँ औ दसौं श्रेणीका तीन क्रिस्तान र दुई हिन्दू शिष्यहरूलाई लिएर नेपाली भाषा पढाउन थालें । पाठ्यपुस्तकहरू थिएनन् । नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिले छापेको संक्षिप्त रामायण र यस्तै अरू दुई चार पुस्तकहरू लिएर कलकत्ता विश्वविद्यालयमा यिनै पुस्तकहरू स्वीकृत गराएर नेपाली भाषा सिकाउन थालें । दार्जिलिङ हाइस्कूलमा पनि नेपाली भाषा पढाउन थालियो । पं. धरणीधर शर्मा नेपाली भाषा पढाउने शिक्षक नियुक्त भए । संक्षिप्त रामायणको भाषा केही गाह्रो थियो । मैले क्लासमा भानुभक्तको रामायण पनि लय हालेर पढाउन थालें । पढाउन ता थालें तर मिसनरी स्कूलका क्रिस्तान मास्टर र शिष्यहरूमा हलचल मच्चियो । लौ हिन्दू मास्टरले मिसन स्कूलमा हिन्दू धर्म प्रचार गर्न थाले भन्ने अभियोग मेरा विरुद्धमा ल्याए । म अन्यौलमा परे । पादरी सदरल्याण्डले मलाई कैफियत मागे, मैले स्वीकृत पाठ्यपुस्तकको दुहाइ दिएँ- अनेक तर्क वितर्क भए तर मिसनरीहरूले संक्षिप्त रामायणलाई पाठ्यपुस्तकबाट हटाउन सकेनन् । मैले रामायण पढाएको पढाएकै गरेँ । भानुभक्तका शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, झग्धरा, वसन्ततिलका, मालिनी, इन्द्रवज्रा, तोटक र द्रुतविलम्बित, उपजाति र स्वागताले स्वागत गरेको गरेकै पायो । दसौं श्रेणीका शिष्यसित विभिन्न श्रेणीका विभिन्न जाति र उपजातिका छात्रहरूले भानुभक्त रामायणका दसैवटा छन्द चाख मानेर पढ्न थाले । अनि ता विरोधी पो अन्योलमा परेर वाल्ल परे । आजसम्म पनि परेको परेकै छन् । साधुवाद छ तनहुँ पुत्र रामभक्त आदिकवि भानुभक्तलाई जसका प्रकाशले यो दार्जिलिङको सेरोफेरोमा उनले थालेको नेपाली भाषाको यस घरी जोरशोर छ औ उनको प्रभाव निकट भविष्यमा सूर्य र चन्द्रको प्रभाव कायम रहुञ्जेल अरू जोडतोडले अधि बढ्नेछ ।

□

आसामको नेपाली जनजीवन र भानुभक्त

लीलबहादुर क्षत्री

आसाममा नेपालीहरूको बसोबास काहिलेबाट आरम्भ भो यो कुरा सटीक रूपमा भन्न सकिदैन तर भानुभक्तको जन्मताकै आसाममा नेपालीहरू प्रथम आउन थालेको कुरा पुष्टि हुन्छ । केलाउँदै जाँदा आसाममा नेपालीहरू पस्नाका दुई कारणहरू फेला पर्दछन् । प्रथमतः बृटिसद्वारा स्थापना गरिएका विभिन्न फौजहरूमा नेपालीहरू भर्ती भए अनि त्यसैको माध्यमबाट आसाममा पसे । आसामका पहाडी इलाकाहरूमा आसाम राइफल्सको स्थापना गरियो । प्रथम आसाम राइफल्स लुसाई पहाडको अइजलमा राखियो, दोस्रो सदियामा, तेस्रो नागाहिल्सको कोहिमामा, चौथो लोखामा । यी सबै आसाम राइफल्समा ८५ प्रतिशत नेपालीहरू नै थिए । शिलङ्ग ८ गोर्खा राइफल्सको हेडक्वार्टर बन्यो । सन् १८२४ मा सिलहट लाइट इन्फेन्ट्रीको स्थापना भएको थियो । यसमा पनि गोर्खा सैनिकहरू पर्याप्त मात्रामा थिए । शिलङ्गको गोर्खा ठाकुरबारी यिनै इन्फेन्ट्रीका सैनिकहरूको सहयोगले सन् १८२८ मा बनेको हो भन्ने थाहा लाग्छ ।

यसरी आसामका विभिन्न फौजमा भर्ना हुने नेपाली सैनिकहरू अवकाश प्राप्त भएपछि आसामका पहाडी क्षेत्रहरूमा स्थायी रूपले बसोबास गर्न थाले र कालान्तरमा यिनका सन्तान बढ्दै गए । आज पनि आसामका पहाडी इलाकाहरूमा धेरैजसो सैनिककै सन्ततिहरू पाइन्छन् ।

आसाममा, विशेषतः तराईक्षेत्रमा नेपालीहरू प्रथम पसेको अर्को कारण पनि छ । उनीहरूलाई अन्य जातिलाई भैँ यहाँको उद्योगधन्डाले, व्यापार वाणिज्यले तानेर

ल्याएको होइन अपितु उनीहरूलाई तानेको हो, आसामको समन जंगलले । स्वभावैले गाई भैँसी पाल्न मन पराउने जाति भएकाले आसामको जंगलमा उनीहरूले आफ्ना वस्तुका निमित्त फराकिलो चरन भेटे । उनीहरू भैँसी खेद्दै जलपाइगुडी, सिलिगुडीबाट कोचबिहार हुँदै आसाम पसे, पहिले ब्रम्हपुत्र वारि, अनि विस्तारै ब्रम्हपुत्र पारि । पशुपालन र खेतीपाती उनीहरूको प्रमुख व्यवसाय बन गयो । पशुहरूको पालनपोषणमा जंगलमै रमाउने यो जाति आज आसामको जंगल सकिदै जाँदा, विस्तारै आफ्ना वस्तुहरूसित चरनको खोजीमा, नेफाको छेउछाउ पुगिसकेको छ ।

आज आसाममा रैथाने भई बसेका असमिया नेपालीहरूको संख्या पुग नपुग १५ लाख होला । यद्यपि, सरकारी जनगणनाले १९६१ सालमा देखाएको संख्या मात्र २ लाख १५ हजार छ । यी नेपालीहरू आसामलाई नै आफ्नो मातृभूमि सम्झी यहाँको हर समस्यासित जुभेर रैथाने भई बसेका छन्, यद्यपि यहाँका अन्य छिमेकी भाइहरूको दाँजोमा यिनीहरू धेरै पछौटे, उपेक्षित र न्यायसङ्गत अधिकारबाट वञ्चित छन्- कतिपय आफ्नै अज्ञानताले गर्दा अनि कतिपय पक्षपातको सिकार भएर ।

यो सत्य हो, बेला बेला नेपालबाट पनि आफ्नो रोजगारको खोजीमा र कति लाहुने हुने मोहले नेपालीहरू आसाम पस्छन्, अनि भरिया, पाले घरायसी नोकर आदि काम गरेर कान्छा र दाज्यूको थप खिताब प्राप्त गरी दुई चारपैसा सङ्गे घर फर्कन्छन् । नेफा र अन्य पहाडी इलाकामा बाटो खन्दा पुरिएर वा

कोइला खातमा किचिएर, कति आसामका सीमाहरूको रक्षा गर्दागर्दै गोलीको सिकार बनेर आफूलाई आसामकै माटोसित मिलाउने नेपालीको पनि कमी छैन । आसाममा होस् वा विश्वको अरू कुनै कुनामा, नेपाली जहाँ पनि गएको छ, सेवक बनेर बसेको छ, शोषक बनेर होइन । नेपालको सुधार व्यवस्थापछि आसामबाट नेपाल फर्कँदै गरेका नेपालीको संख्या पनि कम छैन ।

आसाममा नेपालीहरू जहिलेदेखि आए, उनीहरूका पोका र कुम्लामा न गतिला लुगा थिए, न धन सम्पत्ति नै । सातु सामलका साथै उनीहरूले आफूना कुम्लामा एउटा कुरा भने दरो गरी बाँधेर ल्याएका थिए, त्यो हो नेपाली परम्परा र नेपाली संस्कृति । त्यो परम्परा र संस्कृति भने अझ जस्ताको तस्तै उनीहरूले जोगाएर राखेकै छन् । नेपालका पहाड पर्वतबाट आएर आसाममा रैथाने भई बस्ने नेपालीहरूमा धेरै कालसम्म केही परिवर्तन आएन । आसामको गर्मीले गर्दा पुरुष वर्गको पोसाकमा केही भिन्नता आए पनि अन्य कुरामा भने उनीहरू उही परम्परालाई अझालेर उस्तै नै रहे । नारीवर्गमा त भेषभूषा र गरगहनामा समेत धेरै कालसम्म केही परिवर्तन देखिएन । अझ पनि आसामका गाउँघरमा हाम्रा बूढी आमाहरूलाई सुन, तिलहरी र शिरफूलले ढकमक्क भई तीज तिहारमा निस्केको हामी देख्न पाउँछौं ।

आसामको ग्रामीण क्षेत्रमा पशुपालन र खेतीपातीको व्यवसाय लिएर जमेका धेरै जसो नेपाली पुर्खाहरू नेपालको पूर्वी भागबाट आएका हुनाले पूर्वकै चलनचौंजो उनीहरूमा पाइन्छ । तीज, तिहार, पूजा व्रतादिमा नेपाली नारीहरू सङ्गिनी गाउँछन् । पुरुषवर्गमा बालन खेल्ने, रसिया गाउने, बिहे बटुलोमा, कवित र सिलोक भन्ने चलन छ । यस्ता कुराहरू अझ पनि आसामको गाउँघरमा पाइँदछ, यद्यपि आजका शिक्षित युवा सम्प्रदायमा भने यी कुराहरू लोप हुँदै गएका छन् ।

नेपालको ग्राम्य जीवनमा भैं आसामको

नेपाली जीवनमा पनि भानुभक्तको सर्वोत्कृष्ट कृति रामायण देखिनु भन्दा अधिबाटै भाका लाएर सिलोक हाल्ले चलन थियो । उनीहरू बिहेबटुलोमा वा गोठ बस्ता साँभबिहान सिलोक भन्ने गर्थे । तिनमा धेरै जसो लौकिक रचना हुन्थे या स्वकथित । अक्षर चिन्नेहरू टुकीको उज्यालोमा कृष्ण चरित्र र अरू त्यसबेला उपलब्ध धार्मिक ग्रन्थहरू पनि बाच्ये ।

भानुभक्तको रामायण जब प्रचारमा आयो, यसको सरलभाषा, लालित्य, लय र छन्दले जसरी नेपालभित्रका नेपाली जनतालाई आकृष्ट गर्‍यो, त्यसरी नै आसामे नेपालीहरू पनि रामायणप्रति मुग्ध भए । भानुभक्तको रामायण आसामका नेपालीहरूमा जति छिटो फैलियो र जनप्रिय हुन सक्यो, त्यति नै छिटो नेपालभित्रको जनजीवनमा हुन सकेन भन्दा अत्युक्ति हुने छैन । यसको पहिलो कारण हो, नेपालभित्रका पहाडी जनताहरू शिक्षाको राँकोबाट अझ धेरै टाढा थिए जब कि आसामे नेपालीहरूले अरूको देखासिकी गरेर पनि शिक्षाको मोल केही बुझेका थिए र साउँ अक्षरसम्म भए पनि चिन्ने प्रयत्न गर्थे । अर्को कुरा नेपालभित्रका ग्रामीण जनताका निमित्त रामायणको पुस्तक प्राप्त गर्नु पनि सहज थिएन । उनीहरूमा एक त किन्ने सामर्थ्य थिएन, दोस्रो सामर्थ्य भए पनि पुस्तक प्राप्त गर्ने गाह्रो थियो । यस कुरामा आसामी नेपाली भने सुविधाजनक स्थितिमा थिए । उनीहरूको आर्थिक स्थिति रामायणको पुस्तक किन्ने नसक्ने सम्मको नराम्रो थिएन र बनारसबाट पुस्तकहरू भ्रिकाउन केही सजिलो पनि पर्थ्यो । यी कुराहरूको सत्यता केबाट प्रमाणित हुन्छ भने अझ पनि नेपालको गाउँघरबाट आसाम बस्ने आफूना नातेदार सम्बन्धीहरूलाई धार्मिक पुस्तकहरू पठाइदिने वा ल्याइदिने आग्रह गरिएका पत्रहरू आउँछन् ।

जे होस्, भानुभक्तिय रामायणले आसामका गोठहरू उज्यालो पायो,

बिहे बटुलोमा रामायणका सिलोक भन्ने होडबाजीमा छर्लङ्ग उज्यालो हुन थाल्यो । सहर बजारमा कोठी कुर्ने पालेका निमित्त रात काट्ने साधन यही रामायण बन्यो । यो रामायण यति जनप्रिय बन्यो कि कति साउँ अक्षर नचिनेका नेपालीहरूले पनि सुनेर कण्ठस्थ गरेकै भरमा सारा रामायण गाउन थाले । कतिले रामायणका श्लोक गाउँदा गाउँदै त्यसैबाट साउँ अक्षर चिने । रामायण उनीहरूको शिक्षा-गुरु बन्यो । अवश्य यी कुराहरू आसामका नेपालीहरूमा मात्र लागु हुँदैन, नेपालको ग्राम्य जीवनमा पनि यी कुरा त्यति नै लागु भए । नेपालको पहरा कन्दरामा अभ्र पनि धेरै यस्ता व्यक्ति छन् जो लेखन पढ्न जान्दैनन् तर सम्पूर्ण रामायण मुख्राग्र गाउँछन् ।

आसामको नेपाली जनजीवनमा भानुभक्तीय रामायण सूर्यको किरणभैँ फैलियो । रामायण बाच्च र सिलोक हालैका निमित्त पनि धेरैले लेखन पढ्न सिके । रामायण बाच्च जान्नु तिनताक गौरवको कुरा थियो, विद्वत्ताको निसानी मानिन्थ्यो । यसले धेरैलाई कविता लेखन प्रेरणा पनि दियो र शार्दूलविक्रीडित छन्दमा निकै कविताहरू पनि कोरिए ।

सरल र सरस भाषा अनि मीठो लय र छन्द नै त्यो कुरा थियो जसले भानुभक्तीय रामायणलाई यति जनप्रिय पाऱ्यो । धेरैपछि आसाममै पद्मप्रकाश ढुंगानाद्वारा रामायण सप्तरत्न, धनुष्भङ्ग आदि रामायणका विभिन्न भागहरू लेखिए, जो गुण र स्तरका दृष्टिबाट निकै माथि छन् । तर भानुभक्तीय रामायणको जनप्रियता यिनले पाउन सकेनन् । तल्लो र मध्यम वर्गका जनतामा - “एक दिन नारद सत्यलोक पुगि गया ’ ले आज पनि उत्तिकै ठाउँ ओगटेको छ, जहाँ रामायण सप्तरत्न र धनुष्भङ्ग बितेका कुरा भइसके ।

नेपाललगायत अन्य सबै ठाउँभैँ आसामका नेपाली जनता भानुभक्तका कृतिसित परिचित भए तर स्वयं भानुभक्तसित

धेरै कालसम्म उनीहरू परिचित हुन सकेनन् । उनीहरू रामायण पढ्थे तर त्यो कसले लेखेको हो जान्दैनथे । धेरैले प्रकाशकलाई नै लेखक भनेर ठान्थे । कारण ठूलाठूला अक्षरमा प्रकाशकको नाउँ छापिएको हुन्थ्यो ।

धेरैपछि मोतीरामले लेखेको भानुको जीवनी पनि आसाममा उति प्रचार भएन । समय बित्दै जाँदा आसाममा जब नेपाली भाषामा प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षा दिने चाँजो मिल्यो, विशेषगरी पहाडी इलाकाहरूमा नेपाली स्कुलहरू खोलिए र नेपाली पढाइ हुन थाल्यो । तब छात्रहरूले आफ्ना पाठ्यपुस्तकादिमा भानुभक्तको विषयमा पढ्ने मौका पाए । यसरी पहिलोपटक नेपाली रामायणका जन्मदाता भानुलाई छात्रहरूले चिन्न सके । यस दिशामा नेपाली पाठ्यपुस्तकहरूमा भानुभक्तको चिनारी गराउने पारसमणि प्रधानज्यूलाई धन्यवाद नदिई सकिँदैन । आसाममा बाबु डम्बरसिंह गुरुडले गोर्खा लिंगको माध्यमबाट समाज र संगठनको मोल बुझाउनु भो । नेपाली भाषा र साहित्यप्रति जनतामा चेतना जगाउनु भो । गोर्खालिंगका सभासदहरूमा भाषा चर्चा हुँदा भानुभक्तको चर्चा पनि निस्कन्थ्यो । त्यसरी पनि जनताले भानुभक्तको केही चिनारी पाए । यसरी भानुभक्तका कृतिसित जनता भूयाम्मिसकेर पनि कृतिदातालाई चिन्न आसामका जनतालाई धेरै समय लाग्यो ।

छात्र तथा केही शिक्षितवर्गले आसाममा भानुलाई केही अघि चिने, तर यहाँका तल्लो तहका सर्वसाधारण जनता, जुन वर्गमा भानुको रामायण साह्रै प्रिय छ, त्यो वर्गले भानुलाई तबसम्म राम्ररी चिन्न सकेन जबसम्म यहाँ भानु जयन्तीको प्रथा चलेन । अनि शिक्षित वर्गले पनि नेपालीसाहित्यमा भानुको कुन स्थान छ, त्यसको अड्कल जयन्ती प्रथाको पछि मात्र लाउन सके ।

आसाममा भानु जयन्तीको प्रथा कहिले र कहाँबाट थालियो, त्यसमा निकै विवाद देखिन्छ र ठोस प्रमाणको अभावमा

केही ठोकेर भन्न सकिँदैन । शिलाङ्गमा सन् १८४८ तिरै जयन्ती पालन गरिएको हो भन्ने भनाइ छ तर प्रमाण केही फेला परेन । दरङ्ग जिल्लामा बिहालीतिर सन् १९५३ मा प्रथम जयन्ती मनाइयो । गिबोइमा पनि त्यही सालबाट जयन्ती प्रथा थालिएको हो भन्ने जान्न पाएँ । गौहाटीमा सर्वप्रथम सन् १९५५ (सम्बत् २०१२) मा भानु-जयन्ती आरम्भ भयो । प्राप्त भएको तथ्यअनुसार सन् १९५३-५५ बाटै आसाममा भानु जयन्तीको प्रथा आरम्भ भो र दुई चार वर्षभित्रमा यो व्यापक रूपमा फैलियो ।

आज आसामका कुना कुनामा भानु-जयन्ती पालन गरिन्छ । वर्षमा एक चोटि भए पनि भानु र उनका कृतिहरूको चर्चा गरेर जनतालाई ती कुराहरूसित अवगत गराइन्छ । रामजस्तो अमूल्य रत्न नेपाली जनतालाई दिएर नैतिक जागरण ल्याउने, मातृभाषाप्रति प्रत्येक नेपालीको हृदयमा श्रद्धा जगाइदिने एक महामानवका रूपमा भानु पुजिन्छन् ।

भानु-जयन्ती प्रथाले आसामका नेपाली जनतामा भानुभक्त राम्ररी चिनिए, यसमा केही संशय छैन । गौहाटीको प्रथम जयन्तीमा बाँडिएको पर्चामा लेखिएको थियो- “रामायण वा रामगीता, भक्तमाला वा प्रश्नोत्तरी, कुनै न कुनै रूपमा भानुका कृति पहरा कन्दराबाट लिएर सहरका अड्डालिकासम्म गुञ्जेको छ, तर कवि भानुलाई हाम्रा साधारण जनतामा थोरैले मात्र जान्दछन् ।” हुन पनि त्यस बेलासम्म त्यस्तै नै थियो । भानुका कृतिसित राम्ररी परिचित भए पनि भानुभक्तको नाउँ धेरैले सुनेका थिएनन् । भानु-जयन्तीको पर्चा बाँड्दा धेरैले प्रश्न गरेका थिए- भानु जयन्ती भनेको के हो ? भानुभक्त को हुन् ? इत्यादि ।

आज आसाममा भानुलाई नेपाली जनताले त चिने नै, भानु-जयन्तीको प्रथाले गर्दा अन्य छिमेकी जातिहरूले पनि यो कुरा जाने कि नेपालमा पनि धेरै अधि रामायणको अनुवाद भएको रहेछ जब कि भारतका धेरै भाषाहरूमा भएकै थिएन । भानुको प्रतिभाबाट

उनीहरू पनि परिचित भए ।

भानुका कृति तथा उनको जीवनीसम्बन्धी १/२ लेखहरू अससिया र अंग्रेजी भाषामा लेखी आसामका पत्रपत्रिकामा प्रकाश पनि गरिएका छन् । यसका साथै उनका कृतिहरू अरू भाषामा अनुवाद गर्ने कुराकानी पनि चलिरहेको छ । यसरी भानुलाई नेपाली छाप्रामा अँध्यारा कुनाबाट बाहिर निकालेर सबैको सामु उभ्याउने जमर्को आसामे नेपालीहरू गर्दैछन् ।

आसाममा भानुजयन्तीको प्रथाले यहाँका नेपाली जनतालाई भानुसम्बन्धी जानकारी गराउनुका साथै मातृभाषाप्रति उनीहरूलाई आकृष्ट पनि पायो । त्यसबेलादेखि नै स्कुल कलेजमा मातृभाषा नेपाली लिने नेपाली छात्रहरूको संख्याले वृद्धि पायो । त्यसभन्दा अधि धेरैजसो छात्रहरू मातृभाषाका रूपमा पनि अरू नै भाषा पढ्दथे । बेलाबेला भुल्किने सामयिक पत्रिकाहरू पनि अलि बाक्लै देखिन थाले, यद्यपि दीर्घजीवी कुनै पनि भएनन् । शिक्षित वर्गमा अरू नेपाली कवि तथा साहित्यिकप्रति जान्ने उत्सुकता पनि त्यसै बेलादेखि पलायो ।

भानु जयन्ती विस्तार-विस्तार आसामको जनजीवनमा एउटा जातीय चाडका रूपमा व्यापक हुँदो छ । आज धेरै ठाउँमा यस उपलक्ष्यमा सांस्कृतिक प्रदर्शन गरिन्छ, गीत नृत्यादि प्रस्तुत गरिन्छन् । तर भानु वा उनका कृतिसम्बन्धी केही उल्लेख हुँदैन । यो अवश्य उत्साहवर्धक कुरो होइन । नेपाली भाषाका पृष्ठपोषक भानुभक्तका बारेमा उनको जयन्तीका उपलक्ष्यमा नेपाली भाषा साहित्य नै चर्चाको प्रमुख विषय बन्न सके असल हुनेछ । सांस्कृतिक प्रदर्शनीमा पनि भानुका कृतिलाई नै प्रमुखता दिन सके बेस होला ।

आज आसामका विभिन्न ठाउँमा भानुका नाउँमा अनुष्ठानहरू पनि स्थापना भएका छन् । जस्तै शिलाङ्ग, बाताबारी (ग्वालपाडा), चारआली र दरङ्गका अन्य कतिपय ठाउँमा र लिखिमपुर जिल्लाका केही गाउँहरूमा पनि

भानु पुस्तकालय, गौहाटीमा भानु स्मृति संघ र अन्य कतिपय ठाउँमा भानु विद्यालय पनि खोलिएका छन् । ती सबै अनुष्ठानले आफूना आफूना क्षेत्रमा मातृभाषाको केही न केही सेवा गरेकै छन् । डिग्बइबाट हस्तालिखित पत्रिकाको भानु विशेषांक पनि सन् १९५३ सालमा निस्केको हो र केही प्रतिहरू अन्य वर्ष पनि निस्के । भानु जयन्तीको उपलक्ष्यमा गौहाटीबाट 'स्मृति' र मालिगाउँ (गौहाटी) बाट क्रमशः 'नवध्वनि' (१९६९) र 'हाम्रो ध्वनि' (१९७० र ७१) भन्ने पत्रिका पनि निस्के ।

आसामको नेपाली जनजीवनमा भानु र उनका कृतिको परिचय अब यथेष्ट भइसकेको

छ तर उनको जीवनी र कृतिसम्बन्धी गम्भीर अध्ययन, छानबिन, अनुसन्धानजस्ता चिन्तनशील कार्यपट्टि भने आसामको नेपाली विद्वान् समाज अहिलेसम्म कमै लागेको देखिन्छ । अवश्य साधनको कमी नै मूल कुरो हो जसले गर्दा उनीहरू त्यस दिशातिर बढ्न सकेका छैनन् । अब ता भानुसम्बन्धी प्रशस्त सामग्री बोकेर 'भानु' को 'भानु विशेषांक' पनि हाम्रो सामु आइरहेछ । यसले आसामका शिक्षित वर्गलाई पनि भानुभक्तसम्बन्धी जानकारी बढाउने र त्यतापट्टि बढता रुचि लिने बाटो खोलिदिनेछ ।

□

चूँदीमा घुमेर

□ अच्युत रिजाल

सालै थियो सत्तरी दुईहजार , मङ्सिर मैन्हा दिन भौमबार ।
गते भयो पच्चीस रमन चाहैँ भानु ! म तिम्रै चूँदी घुम्न आएँ ॥

डुम्रे सुतेको नदीको पुछार मस्यादीको पूर्व टूलो छ टार ।
दिगन्त हेरी नयनाभिराम अपूर्व सौन्दर्य थियो तमाम ॥

चेपे नदीको शिरको जुहार टल्की रहेको हिउँको मुहार ।
हेरी रहूँ भै नदी पार कोट देखेर लाग्यो मनमा अठोट ॥

ती पृथ्वीनारायणले सिँगारे सबै मिलाए अनि एक पारे ।
सबै कुराले भरिपूर्ण पारी बन्यो र यो सुन्दर फूलबारी ॥

सबै सबैमा खुसी बाड्न पाए मिलेर ती आपसमा रमाए ।
माटो त्यसैको मुटुले चुमेर आएँ म भानु चूँदीमा घुमेर ॥

बसेर गाऊँ गीतको म फाकी रहेछ वयै सिर्जन छ बाँकी ।
भाषा -भुसाले भरिपूर्ण पार र फेरिद्यौ यो जगको मुहार ॥

डाँडा र पाखा अनि सम्म फाँट बस्ती बसेको छ मिलाइ छाँट ।
अमीट पारी मनमा सजाएँ देखेर शोभा चूँदीमा रमाएँ ॥

म भावनाका पलमा हराएँ र यो अनि आत्मीय शान्ति पाएँ ।
चढाऊँ यौटा फूल सिर्जनाको पूरा भयो त्यो सब चाहना यो ॥

तुलसी घिमिरे

सङ्घर्षको एउटा धरोहर, भनौं जरैदेखि पलाउँदै, हुर्कन सङ्घर्ष गरेको बिरुवा, बहुआयामिक व्यक्तित्व, मेकअप म्यान, लाईटम्यान हुँदै सहसम्पादक अनि अभिनय, कथा, पटकथा, गीत, सम्वाद, सम्पादन र निर्देशनसम्ममा सफलता हासिल गरिसकेका, नेपाली सिनेमा जगतका परिश्रमी, मेहनती, सफल, नेपालीपनका हिमायती, कट्टर समर्थक, सधैं नेपाल र नेपालीको हितमा निमग्न एक चर्चित हस्ती-तुलसी घिमिरे ।

वि.सं. २००८ साल असार ३१ गते पिता ध्वजमान तथा माता नर्वदा

घिमिरेका जेठो छोराको रूपमा भारतको कालिङपोङमा जन्मेर आफ्ना गुरुको आज्ञा बमोजीम गुरु दक्षिणाका लागि सन् १९८१ मा पहिलो नेपाली चलचित्र निर्देशनमा हात हाल्नुभएका तुलसी घिमिरे आज नेपाली सिनेमा उद्योगको अग्रपङ्क्तिमा टिङ्ग उभिनु भएका सफल व्यक्ति हुनुहुन्छ । चलचित्र क्षेत्रमा पहिलो पाइला भारतीय चलचित्रको मेकअप व्हाईबाट शुरु गरी सम्पादकसम्मको जिम्मेवारी निर्वाह गर्दै विभिन्न प्रान्तीय चलचित्रहरूमा समेत छुट्टै पहिचान बनाउनु भएका उहाँ मावली देश नेपालको नेपाली चलचित्र क्षेत्रको विकासमा दत्तचित्त भएर लागिरहनु भएको छ ।

कालिम्पोङ कलेजबाट बी.ए.सम्मको अध्ययन गरी जागिर गर्ने सिलसिलामै सिक्किममा रहेका बखत रोमियो ईन सिक्किम सिनेमाको छायाङ्कन टोली आयो । सिनेमा उहाँको मनमा रहेछ । सिनेमा भनेपछि हुरुक्कै हुने उहाँ यताउता केही सोचै नसोच्ने आफ्नो जागिरलाई पन्छाएर त्यही टोलीको पछि लागी बम्बईसम्मको यात्रा गर्न पुग्नुभयो । जिन्दगीको सन्तुष्टी लिने यो यात्राका क्रममा कति चिसा रातहरू रेलको प्लेटफर्ममा बिते त कति छाकहरू भोकले बटारिएको पेटमा हत्केला राख्दै बिते, ती आलो सम्भनाहरू नदीले बनाएको भुँमरीसरी आज पनि दिमागमा घुमिरहेको बताउन हिचकिचाउँनुहुन्न उहाँ । बाँसुरीको यात्रा प्रारम्भदेखि लाहुरे, कुसुमे रूमाल, चिनो, रहर, बलिदान, दर्पण छायाँ, लहना, दुई किनार, दक्षिणा, देश, स्वर्गकी परी (बाल सिनेमा) आदि जस्ता डेढ दर्जन सिनेमाका सर्जक तुलसी घिमिरेको उचाई यी सिनेमाहरूले नेपालीको मनमा लिएको बास, मस्तिस्कमा बनाएको छाप र उहाँले गोरेटोमा ल्याउनुभएका हाल स्थापित कलाकारहरूको जीवनीले दर्शाउँछ ।

रातका साया, अत्याचार, आजादी की मसालजस्ता भारतीय सिनेमामा गरिएको अभिनय, धरमवीर, अमर अक्बर एन्थोनी, पत्थर की पुरुष, हुकुमत, बन्धन, कच्चे

धागे, हमसे बढकर कौन लगायतका हिन्दी चलचित्रमा गरिएको सम्पादनका कार्य, जगवा (गढवाली भाषामा निर्मित पहिलो सिनेमा)को निर्देशन, श्रद्धाञ्जली, बन्धन, खुदा कसम लगायतका भारतका प्रान्तीय भाषी चलचित्रहरूमा गरेको सम्पादनका कार्यले तुलसी घिमिरेलाई एउटा सङ्घर्षशील अनि सफल व्यक्तिको रूपमा परिचित गराउँछ । सिक्किममा अलैंची खेती एउटा फरक वृत्तचित्र, अभ्र आदिकवि भानुभक्त आचार्यको वृत्तचित्र (सम्भवतः भानुभक्त आचार्यसम्बन्धि यो नै पहिलो वृत्तचित्र हो)ले त उहाँमा रहेको फरकपन, भावना र गुणलाई प्रष्ट पार्दछ, प्रस्तुत छ उनै तुलसी घिमिरेसँग हाम्रा सहसम्पादक यशु श्रेष्ठले गर्नु भएको कुराकाती-सम्पादक)

तपाईंले निर्देशन गर्नु भएको पहिलो नेपाली चलचित्र कुन थियो ?

मैले निर्देशन गरेको पहिलो चलचित्र 'बाँसुरी' हो । यसको निर्माण सन् १९८१ मा भएको थियो । यो चलचित्रको शुभ मुहुर्त प्रसिद्ध शिक्षाविद् तथा साहित्यकार स्व. पारसमणि प्रधानले कल्याप दिनु भएर शुरु गरिएको थियो ।

यसमा राकेश पाण्डे र रजनी शर्मा कलाकारहरू थिए । सङ्गीत रन्जित गजमेरको थियो । चलचित्रको निर्देशन गर्दा धेरै तीतामिठा अनुभवहरू सङ्गालेको छु । यसको एउटा गीत 'हिमाल पलेर ज्वाला भएछ' नेपालमा प्रतिबन्धित भयो । चलचित्र नै यहाँ रिजिज भएन । जे होस् भारतमा चाहिँ यो धेरै राम्रोसँग चल्यो ।

तपाईंको पुर्खामा यस क्षेत्रमा कोही थिए ?

मेरा परिवार एक साधारण किसानको परिवार हो । पिता अवकाश प्राप्त फौजी हुनुहुन्थ्यो । हाम्रो परिवारको म नै प्रथम ब्याक्ति हुँ जसले यस क्षेत्रमा पाइला चाल्यो ।

गुरु दक्षिणा दिने उद्देश्यले निर्मित चलचित्रहरूले नै तपाईंलाई नेपाली चलचित्रमा

चुल्यायो भनिन्छ ? को हुन् ती गुरु ?

मेरा गुरु थिए 'स्व. कमलाकार कारखानिज' । म उहाँको सबैभन्दा कान्छो असिस्टेन्ट थिएँ । एक पल्ट प्रकाश थापा दाइ चलचित्र 'सिन्दुर'को केही गीतहरू सम्पादनका लागि गुरु कहाँ आउनु भएको थियो । सो काम गुरुले मबाट नै गराउनु भयो । त्यसपछि उहाँले नेपाली फिल्मबारे जिज्ञासा राख्नु भयो । त्यसबेलासम्म धेरै नेपाली चलचित्रहरू पनि बनेका थिएनन् । त्यही छ सातवटा जति बनेको थियो होला । त्यसबेलाको नेपाली चलचित्रको अवस्थाबारे चर्चा पनि चल्यो । गुरुले त्यसबेला केही पनि भन्नु भएन । धेरै पछि गुरु पूर्णिमाको दिन हामी सबै चेलाहरू गुरु पूजा गर्दै थियौं । गुरुले आफ्ना सबै चेलाहरूलाई एउटा एउटा गुरुआज्ञा दिनु भयो । मलाई चाहिँ अचानक भन्नुभयो 'तुम अपनी मातृभाषा अथवा नेपालीमै १० फिल्म बनाना । वही मेरा गुरु दक्षिणा भी होगा । यही मेरा गुरु आज्ञा भी है ।'

त्यतिबेला यो क्षेत्र नै सङ्घर्षमय थियो । आफू त भन्नु यस क्षेत्रमा जन्मलाई सङ्घर्षरत । अब कसरी बनाउने होला १० वटा फिल्म ? सोच मन भएँ । तैपनि 'हुन्छ' चाहिँ भनें । सोचें, पछि गुरुलाई सम्झाउँला यस विषयमा । यो काम म बाट हुन सक्दैन पनि भनौंला मनमा कल्पना गर्ने ।

तर कुरा त्यसो हुन पाएन । गुरु आज्ञा पाएको हप्ता पनि नवित्दै गुरु स्वर्गीय हुनु भयो । अब त गुरुको आज्ञा हो, कसरी नाघ्नु ? जसरी हुन्छ मैले गुरुको आज्ञालाई शिरोपर गर्नु पर्ने वाध्यता आयो । त्यही भएर म सम्पादनको कामलाई छोडी निर्देशनतिर लागें । चलचित्र बनाउँदै गएँ । मेरो दशौं चलचित्र हो 'दक्षिणा' जुन मैले मेरा गुरुलाई समर्पण गरेको हुँ ।

मेरा गुरु मराठी थिए । उनी हिन्दी फिल्मका लागि एक महान हस्ती थिए । उनको साथमा रहेर मैले धेरै हिन्दी चलचित्रहरूको मुख्य सहायक सम्पादकको रूपमा काम गर्ने

अवसर पाएँ ।

तपाईँको जीवनको उद्देश्य के थियो र अहिले के छ ?

पहिलो उद्देश्य त मेरो जसरी हुन्छ चलचित्र क्षेत्रमा हात हाल्नु थियो । त्यसपछि जसरी भए पनि एक सफल सम्पादक, निर्देशक हुनु थियो । अहिले एउटा कुनै पनि प्रतिष्ठित अन्तर्राष्ट्रिय फिल्म फेस्टिबलमा आफ्नो चलचित्र पठाउने र कुनै प्रतिष्ठित एवार्ड लिने नै मेरो ध्यय छ ।

स्कूल जाँदाको पहिलो दिन सम्झनु हुन्छ ?

त्यस्तो केही सम्झना त छैन । तर पढ्न मन पराउँथे । बाबाले नै लगेर गाउँकै प्राथमिक पाठशालामा भर्ना गरिदिनु भएको थियो । यही पहिलो हो र यस्तो भयो भन्ने चाहिँ सम्झना छैन ।

बालककालमा गरेको बद्मासी सम्झनु पर्दा ।

खै त्यस्तो त सम्झन्नँ । म बदमास पनि थिइन्नँ । सानातिना बदमासी गरियो होला तर त्यस्तो ठूलो सम्झनै पर्ने बद्मासी गरेको छु जस्तो लाग्दैन ।

चलचित्र क्षेत्रमा लागेर पाएको र गुमाएको कुरा ?

चलचित्र क्षेत्रमा लागेर पाएको धेरै कुरा छन् । स्याबासी, ताली, अलि अलि गाली, केही मित्र, केही फटाहा-जाली । अनि जिन्दगीको उकाली ओराली धेरै धेरै अनुभव गर्न पाएँ ।

गुमाएको चाहिँ मैले मेरो उमेर हो । यही क्षेत्रमा लागेर उमेर ढल्किसकेछ ।

तपाईँको चलचित्रको उद्देश्य के हुन्छ ?

केही मनोरञ्जन, केही जिन्दगीका सत्यहरू, सकेसम्म समाजमा सकारात्मक बिचारको प्रवाह होस् भन्ने मनमा राखेर चलचित्र निर्माण गर्छु ।

आफूले बनाएको चलचित्रमा तपाईँ स्वयंलाई सबैभन्दा मन परेका दुई कलाकार, चलचित्र, गीत र कथाको नाम लिनु पर्दा ?

मलाई आफैँले बनाएको चलचित्रमा लाहुरे र दक्षिणा मन पर्छ । कलाकारमा रामचन्द्र अधिकारी, मुकुन्द श्रेष्ठ, गीत चाहिँ यो मुटुलाई कसरी सम्झाई बुझाउँ र नेपाली नेपाली हामी नेपाली भन्ने बोलको गीत साह्रै मन पर्छ । कथामा रहर र दुई किनारको कथा मन परेका चलचित्रका कथा हुन् ।

नेपाली चलचित्र उद्योगले नगरी नहुने कुरा के के हो ?

राष्ट्रिय चलचित्र महोत्सव गरेर त्यो महोत्सवमा दश उत्कृष्ट चलचित्र लिई अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा स्थापित गर्नु पर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा आफूलाई स्थापित गर्दै लैजानु पर्छ । चलचित्र बिकास बोर्डलाई राजनैतिक पार्टीको छत्रछायाँबाट हटाएर दुरदृष्टि भएका तिक्कण व्यक्तिहरूलाई पूर्ण जिम्मेवारीका साथ त्यस स्थानमा राख्नु पर्छ । त्यसो गरे नेपाली चलचित्रको क्षेत्र उज्ज्वल हुनेछ ।

नेपाली चलचित्र नेपाली जस्तै हुन सकिरहेको छैन, किन होला ? फोटोकपी र चोरचारमै समय बितिरहेको छ जस्तो लाग्दैन ?

यस्तो लागेको मौलिक चलचित्रहरूले प्रमोशन नपाएर हो । यस्तै चोरचार, हिन्दी चलचित्रको कपी गरेर बनाइएको एक-दुईटा चलचित्र चल्दा यस्तो पो चल्ने रहेछ भनी त्यो पट्टि लाग्दा मौलिक चलचित्रहरूलाई नोकसानी हुन्छ । सरकारबाट पनि यतातिर कुनै प्रयत्न नगरेकाले यी सब समस्याहरू जकडिएर बसेका हुन् ।

यस क्षेत्रमा पैसा हुनेलाई कुनै प्रतिभा चाहिँदैन रे नि ?

यो क्षेत्रलाई पैसा पनि चाहिन्छ साथै प्रतिभा पनि । पैसा पनि छ, प्रतिभा पनि छ भने त सुनमा सुगन्ध भने भैँ भइहाल्यो । तर पैसा हुनेहरूले प्रतिभा हुनेहरूलाई यस क्षेत्रमा आधार बनाइदिनु पर्छ ।

सिक्किममा नेपाली भाषीहरूको अवस्था कस्तो छ ?

सिक्किममा नेपाली भाषीहरूको

अवस्था एकदमै राम्रो छ । सिक्किम एउटा उन्नतशील राज्य हो । जहाँ नेपालीहरूको जाति-जनजातिहरूमा एउटा उदाहरणीय साम्प्रदायिक सद्भाव देख्न पाइन्छ । नेपाली चलचित्रको लागि पनि सिक्किम सरकारले धेरै सहूलियत प्रदान गर्ने योजना बनाएको छ ।

नेपाली चलचित्र सिक्किममा कतिको हेरिन्छ ? अनि भारतका अन्य स्थानमा कस्तो अवस्था छ त ?

नेपाली चलचित्रमा विशेषतः रोमान्टिक, सामाजिक चलचित्र खुबै हेरिन्छ । मेरा सबै चलचित्रहरू सिक्किममा राम्रोसित चलेका हुन् । हिन्दी चलचित्रहरू अथवा कुनै पनि चलचित्रको फोटोकपी त्यहाँ चल्दैन । यस हिसाबले हेर्दा सिक्किमका दर्शक भाषा, कला, संस्कृतिप्रति निकै संवेदनशील छन् जस्तो लाग्छ । भारतका अरू ठाउँहरू जस्तै आसाम, मेघालय, कालिङपोड, दार्जिलिङ, सिलिगुडी, देहरादुन, कलकता, दिल्ली, मुम्बईमा पनि नेपाली चलचित्र हेरिन्छ ।

नेपालीहरूले तपाईंसँग गर्ने व्यवहार कस्तो छ ?

धेरै राम्रो लाग्छ मलाई नेपालीहरूको व्यवहार । नेपालमा हामीले नेपाली चलचित्र बनाउने ठाउँ पायौं । यसलाई फस्टाउन योगदान गर्ने अवसर पायौं । मप्रति अथवा मेरो कामप्रतिको संवेदनशीलताले नै मेरा धेरै चलचित्र सफल भए । सिल्वर जुब्लि मनाए । मनैदेखि मैले मूल्याङ्कन गर्नु पर्दा मेरो नेपालमा लामो बसाई मेरी आमाको मातृभूमिको भावनासित अत्यन्तै मधुरतासँग गाँसिएको छ ।

बुढेसकाल नेपालमा कि भारतमा ?

सायद कालिङपोडमा बिच्छ होला ।

डि.बी. परियारले नेपाली भाषामा सत्य हरिश्चन्द्र चलचित्र बनाए, कसरी सम्भन्नु हुन्छ ?

यो ठोस इतिहास हो । डि.बी. परियारले नेपाली भाषामै सत्य हरिश्चन्द्र चलचित्र बनाए । यो कुनै अनुवाद गरिएको

चलचित्र होइन । यो चलचित्रका नायक नायिका नेपाली नै हुन् । चलचित्र बनाउँदा तत्कालिन राजा श्री ५ महेन्द्र बीर बिक्रम शाहदेवबाट कलकता सवारी हुँदा आर्थिक सहायता पनि प्रदान गरिएको थियो । र निश्चित रूपले नेपाली भाषामा बनेको प्रथम चलचित्र हो ।

तपाईंले किन र कसरी भानुभक्तको वृत्तचित्रको निर्देशन गर्नु भयो ?

सिक्किमबाट सरकारी अनुदान पाएर नै बनाइएको वृत्तचित्र हो 'आदिकवि भानुभक्त' । यसका निर्माता सिक्किमकै एल.बी. तिवारी हुनुहुन्थ्यो । साथै संयोजक र लेखक रमेश श्रेष्ठ । यसको सङ्गीत अम्बर गुरुङले दिनु भएको हो । बंबईमा रेकर्डिङ् हुँदा श्री रन्जीत गजमेले सहयोग गर्नु भएको थियो । पार्श्व स्वर चाहिँ डेनी डेन्जोङपाले दिनु भएको हो ।

तपाईंको विचारमा भानुभक्त के र को हुन् ?

बिद्यार्थी हुँदा भानुभक्तबारे पढ्दाखेरि अर्कै धारण थियो । तर जब वृत्तचित्र बनाउन रम्या पुगियो र उहाँको नाती श्र शिवभक्त आचार्य र परिवारलाई भेटियो, भानुभक्तको अर्कै छवि मनमा अमिट छाप भएर बस्यो ।

भानुभक्त हामीले एकदमै अनिवार्य रूपले जान्नुपर्ने विषय हुन् र अझै धेरै शोध गर्नु पर्ने गहन विषय हो भन्ने लाग्यो ।

नेपाल भित्रभन्दा बाहिर भानुभक्तको उच्च सम्मान छ भनिन्छ, कस्तो लाग्छ ?

भानुभक्तको सम्मान सबै ठाउँमा छ । तर जुन सम्मान, नेपाल बाहिरका नेपालीहरूले गरेका छन्, त्यो उदाहरणीय छ । सिक्किममा भानुभक्तको प्रथम पुर्णाङ्गी सालिक बन्द्यो, कालिङपोड, दार्जिलिङमा भानुभक्तको साह्रै सुन्दर प्रतिमा स्थापित छन् । उत्तर, दक्षिणी भेगमा भानु जयन्ती एक ठूलो चाडककै रूपमा मनाइन्छ । भन्नु सिक्किममा भानु जयन्तीको समारोह हेरेपछि राष्ट्रकवि माधव विमिरे साह्रै भावुक हुनुभएको थियो ।

भानुभक्त नेपाल बाहिर नेपाली बहुल क्षेत्रमा एउटा अवतार भैं मानिन्छ ।

तपाईंले एउटा कार्यक्रममा सिक्किमका पूर्व मुख्यमन्त्री नर ब. भण्डारीले भानुभक्तको जन्मस्थानको माटो सिरान हालेर सुत्छन् भन्नुभएको थियो, यस सम्बन्धमा केही बताइदिनुस् न ।

त्यसताका सिक्किमको मुख्य मन्त्री सम्माननीय नर ब. भण्डारी हुनुहुन्थ्यो । उहाँले प्रोत्साहन मात्र हैन, आर्थिक व्यवस्था पनि गरिदिनु भयो भानुभक्तको वृत्तचित्र निर्माण गर्न । त्यसका निमित्त हामी रघ्वा आउँदा त्यहाँ भानुभक्तका परिवारका फोटोहरूका साथै केही चिन्ह लगिदिएका थियौं । त्यो हातमा लिएर उहाँ धेरै भावुक हुनुभयो । भानुभक्तप्रतिको श्रद्धा र भक्तिको भावना उहाँमा धेरै रहेको मैले मेरे आँखाले देखेको छु । ती फोटोहरू आज पनि उहाँले साह्रै जतनका साथ राख्नु भएको छ ।

सिक्किममा भानुभक्तको नाममा भएका कामहरू के के हुन् ?

धेरै धेरै भएका छन् । हरेक भानुजयन्तीका दिन धेरै धेरै कलाकार, साहित्यकार, सृजनशील व्यक्तिहरूलाई सम्मान गरिन्छ । भानुजयन्तीका दिन यदि तपाईं गान्तोकको भानु उद्यानमा पुग्नु भो भने त्यहाँ गभर्नर, मुख्यमन्त्री तथा उच्च अधिकारीहरूले चडाएको सम्मान देख्नुहुन्छ अनि प्रत्यक्ष आँखाले देखिसकेपछि तपाईंसँग त्यसको बर्णन गर्ने शब्दहरू नै हुँदैन ।

हामी नेपालीले भानुभक्तको लागि गर्नु पर्ने भनेर के के कुरा देखाउनु ?

भानुभक्त सम्बन्धमा भएका उल्झनहरू सुल्झाउँदै, अभ् त्यससम्बन्धमा धेरै सूचनाहरू, जानकारीहरूका लागि लाग्नु पर्छ । धेरै जानकारीहरू बाहिर आउनुपर्छ । त्यसको खोजी गरिनु पर्छ । नेपाल टेलिभिजनले पनि भानुभक्तबारे राम्रो टेलिचलचित्र बनाएर तथ्य, सत्य, रोचक कुराहरू जनता माफ्नै ल्याउनु पर्छ । हामी जनसाधारण भानुभक्तबारे जाति

जानकार छौ, त्यो गोलमोलमा अलि अलि मात्र जानकार छौं । त्यसैले यस सम्बन्धमा धेरै कुराहरू गर्न बाँकी नै छ ।

त्यतिबेला घाँस बेच्ने बेला थियो कि थिएन होला । घाँसीले घाँस बेचेरै कुवा खनायो त ? त्यही तल नदी छ, त्यहाँ कुवाको जरुरी थियो कि थिएन होला ? ती कविताका हरफहरूमा साँच्चै भानुभक्त बास्ना आउँछन् कि आउँदैनन् आदि आदि साना साना कुराहरूको पनि जानकारी स्पष्ट हुन जरुरी छ ।

यहाँको भविष्यको योजना के छ त ?

खै...हामीले सोचेर मात्र के नै हुँदो रहेछ र ? समयले नै गर्दो रहेछ जे गर्ने । तर पनि गौतम बुद्धमा आधारित फिल्मको दौरानमा छु । बुद्धलाई पढेर, अध्ययन गरेर मिहिनेतका साथ फिल्म बनाउँदै छु , फिल्म पूरा होस् । यस फिल्मबाट मलाई बडो सन्तुष्टी मिलेको छ र यसबाट म दूलो आशा पनि राख्दछु । अनि अभै एउटा ऐतिहासिक प्रसङ्गको चलचित्र बनाउने योजनामा छु, हेरौं के हुन्छ ?

तपाईंसँग नवप्रज्ञापनको भानुभक्त विशेषाङ्कका लागि यो कुराकानी गरिदैछ, यस बाहेक अरु केही भन्नुपर्ने छ कि ?

मैले वृत्तचित्र निर्माण गर्दै ताकादेखि भानुभक्त सम्बन्धमा धेरै कुराहरू मनमा लिएर राखेको छु । धेरै कुराहरू छन् । मैले भानुभक्तको गाउँमा जाँदा एउटा पुलको अत्यन्तै खाँचो देखे । सिक्किम सरकारकै सहयोगमा पुल निर्माण गर्ने योजना बनाएर फेरि गाउँमा जाँदाको त्यो विवाद, फेरि प्रतिमा बनाउन खोज्दा पनि मनमा आएको असन्तुष्टि आदि अभै छँदैछ । हामी भानुभक्त र आप्णोपनप्रति जिम्मेवार चाहिँ हुनु पर्छ । विवादले विकास हुन । नवप्रज्ञापनले भानुभक्तकाबारे अभै खाजबिन गरोस्, लुकेको सत्य खोतलोस्, यथार्थ जनसमक्ष ल्याओस्, भाषा, साहित्यको माध्यमले जनताहरूलाई सुसुचित गराओस् । पत्रिकाको नरन्तरता र सफलताको कामना गर्दछु । □

बेलायतमा भानुजयन्ती

● अच्युत खनाल

“आउँदो १५ जुलाईका दिन कार्यक्रम जुध्न गयो। बुबा, कतापट्टि जाने ? म भने नयाँ मन्दिर निर्माण गरिएकाले त्यसको प्राणप्रतिष्ठा एवम् समुद्घाटन समेत हुने ठाउँमा नगई नहुने अवस्था पच्यो। सो ठाउँ हुन त निककै टाढा र रमणीय छ अवश्य पनि। तर त्यस दिन साहित्य कार्यक्रममा जान म असमर्थ भएँ। हजर के गर्ने ? मसित जाने भए त्यतै जाऔं। साहित्यिक कार्यक्रम चाहिँ सेन्टर लन्डनतिर यतै नजिकै हुन्छ।” कुरो सुन्दा म अलमल्ल परें, यो संकेत थियो- चिरञ्जीवी ढकालको। उहाँको अलिकता परिचय गरौं है त। लगभग चौबीस वर्षअघिदेखि लगातार लन्डनकै निवासी उहाँ। अनि धार्मिक, सामाजिक, औद्योगिक-प्रतिष्ठान, संघ-संगठन, एन.आर.एन. आदिसित सम्बन्धका साथसाथै सामाजिक सेवामा संलग्न रहने विशेष किसिमको स्वभाव। साहित्यकार, साहित्यको भरपूर अनुरागी र नेपाली साहित्य विकास परिषद्का संस्थापकहरूमध्ये एक व्यक्तित्व पनि। लन्डनको साहित्य आकाशको एउटा नक्षत्र र पुरोहित्याइँ पेशामा संलग्न एक जागरुक व्यक्तित्व। सम्बन्धको हकमा मेरो ठूलो जुवाइँ। त कार्यक्रममा कतापट्टि जाने भन्ने रोज्ने भूमिका मेरै थाप्लोमा नै पच्यो। लन्डनको सेरोफेरोबाट टाढा टाढासम्म गाउँतिर हेर्न जान आफ्नै पुर्पुरोमा नभएरै त होला नि अन्त्यमा साहित्यिक कार्यक्रमले नै मलाई पछ्यायो। भानु जयन्ती- कार्यक्रमतिर जाने निधो गर्ने।

कुरो भण्डै दुई हप्ता अगाडिको हो यो। आज भने १५ जुलाई सन् दुई हजार बाह्र। नाति उज्ज्वल ढकालले मलाई कार्यक्रम हुने ठाउँ प्लमेष्ठी स्थित “साउथ लन्डन कलेज” को दोस्रो तला अन्तर्गत एउटा ठूलोह लमा विद्युतीय- भन्याड (लिफ्ट) द्वारा उकाले।

अँ, घरबाट हिँडेपछि साउथल रेल्वे स्टेशन (Southall Railway station) क्रमशः इलिङ् ब्रोडवे जक्शन (Ealing Broadway Jux.), बैंक जक्शन -Bank Jux.), केनिङ्टाउन जक्सन (Canning town Jux.), त्यसपछि उल्वीईच आर्सिनल (woolwich arsenal) स्टेशनबाट बाहिरिएका थियौं। ल.. अब कता होला ? कलेज ? यतिकै सोच्दा सोच्दै स्टेशनकै पारिपट्टि सडकको छेवैमा टुप्लुक्क देखा पच्यो साउथ लन्डन कलेज। ढोकाको माथि स्वागतम् (well come)रातो एउटा ब्यानर टाँगेको, पक्कै पनि कार्यक्रम हुने ठाउँ त्यही हुनुपर्छ। त्यस ढोकै अगाडि तीन चार जना नेपाली टोपी लगाएका व्यक्तिहरू पनि देखा परे। बस, त्यतै पाइला उठे हाम्रा। खुरुक्क पुगनुपर्ने ठाउँमै पुगिए छ है।

हलभित्र भिन्ननासाथ नेपालभित्रकै कुनै साहित्य-कार्यक्रमस्थल त हैन जस्तो पो थियो। त्यस्तै त्यस्तै लाग्यो। यहाँ उपस्थित सबै सबैको मुखमा नेपाली बोली, भाषा, नेपाली पहिरन, नेपाली अनुहार। कतिपय पुरुषहरू दौरा सुरुवाल, कोट ढाकाको टोपीमा। केही भने भाद्गाउँले टोपीमा। त्यसरी नै कतिपय महिलाहरू सारी चोली खास्टोमा। केही कुर्ता सुरुवालमा त कोही पाइन्ट सर्टमा। हेर्नुहोस् न, फेरि खाजामा पनि सेल-रोटी, तीलको छोप, आलुको अचार सबै नेपालीपन। अनि विस्कट, पाउरोटी, मिठाई, दुध, चिया, कफी, फलफूल, सर्वत, जूस आदि परिकारहरूको व्यवस्था पनि। त्यसरी नै नेपाली भाषामा नै त्यस कार्यक्रम कक्षको भित्तामा टाँगिएको ब्यानरको परिचय थियो यस्तो

“नेपाली साहित्य विकास परिषद्

(स्था. २०५१)

१९९ औं- भानु-जयन्ती कार्यक्रम

आयोजक

ने.सा.वि. परिषद्

(लन्डन बेलाइत)

त, यसरी यहाँ सम्पूर्ण नेपालीपन पाउँदा मलाई आफ्नो माटोप्रतिको आस्था एवम् ममताले घच्चच्यायो । राष्ट्रियता सगबगायो र भिन्नभिन्न मेरो मन मम्मगयो पनि । नेपालकै भूमिभित्र भानु-जयन्ती मनाउन लागेजस्तै लाग्यो मलाई । चुँदी रम्घातिर मन कावाखान थाल्यो । साथै भक्त भानुभक्तप्रति भाव विभोर हुँदै श्रद्धा-सुमन अर्पण गर्ने औसर जुन्यो । स्रोता दीर्घाको एक छेउमा टुसुक्क उज्ज्वलका साथ बसेको थिएँ । नौलो अनुहार देखेर हो बा के हो ? सायद आयोजक तर्फका कुनै अपरिचित एक सज्जनले “अगाडि बसौं” भनी आग्रह गर्नु भयो । खै किन पो हो ? भै हाल्छ नि यहाँ भन्दा पनि सुख्खै पाइन अगाडितिर न गई । स्रोता-दीर्घामा बस्न साह्रै रमाइलो हुँदाहुँदै पनि ।

आफूले कहिल्यै नदेखेका नचिनेका एकजना पाको उमेरका होचा होचा कदका परिपक्व जस्ता लाम्ने व्यक्तिले मेरो नजिकै आएर सोध्नुभयो- “नमस्कार है ! यहाँको परिचय ?

“नमस्कार ! हजुर, म अच्युत खनाल । हालसालै मात्र पहिलोपल्ट बेलाइत आइपुगेको ।” “ए ९९... चिरञ्जीवी ढकालजिले भन्नुभएको हैन त ?” “हो । अनि हजुरको चाहिँ शुभनाम के होला ?”

“म खगेन्द्र नेपाली ।” अभै जिज्ञासा थपे- “ए ९९...बी.बी.सी. नेपाली कार्यक्रममा काम गर्ने हजुर नै हो कि ?” “हो, म नै हूँ ।” आहा: यो सौभाग्य ! उहाँसितको यो साक्षात्कार आनन्दको अवसर रह्यो मेरो । केहीक्षण त लुटपुटिएँ म उहाँसित । म पुनः पोखिखिएँ- हजुरको अनुहार मात्रै नदेखेको बोली, भाषा, शब्द-सन्देशका ती मीठा गुञ्जनहरू, समाचार, साहित्यिक रचनाको सुमधुर कल्कलाउँदो

प्रस्तुतिकरण भने आफ्नो केटौले उमेर देखि नै बी.बी.सी. नेपाली कार्यक्रममार्फत् सुन्दै आएको हूँ । बल्ल यस उमेरमा आएर यहाँसित साक्षात्कारको यो अवसर जुटेछ आज । हामीलाई पनि ज्यादै खुशी लाग्यो यहाँको यो सहभागिताका लागि । “लै... है, बसौं भन्दै उहाँ अन्यत्रतिर लस्किनु भयो । यसैबीचमा अन्य केही साहित्यिक-मित्रहरूसित पनि परिचय गाँसियो ।

अपरान्ह सवा एक जबे त्यस कार्यक्रम स्थलमा पुग्दा सुस्मै अल्पाहार खाजा खुवाउने उद्घोषण गर्दै उद्घाटन गरियो कार्यक्रम । औपचारिक कार्यक्रमतर्फ सभानायक हुनुहुन्थ्यो खगेन्द्र नेपाली । थाहा भयो । अब उहाँ बीबीसीबाट बिदा भइसक्नु भएको रहेछ । नेपाली साहित्य विकास परिषद्का भने वर्तमान अध्यक्ष हुनुहुँदो रहेछ । प्रमुख अतिथि महामहिम राजदूत डा. सुरेशचन्द्र चालिसेज्यू अन्य अतिथि दीर्घमा सुरेशजङ्ग शाह, उद्घोषकमा डा. सुधा श्रेष्ठ र ज्ञानेन्द्र थिएँ अँ, उहाँ चाहिँ बीबीसीमा नै कार्यरत जितेन्द्र राउतजीको भाइ । भानुको फोटोमा पुष्पार्पण गरी दीप प्रज्ज्वलन, ब्याचवितरण, आशन-ग्रहण आदि कार्य सम्पन्न यसरी औपचारिकताका कार्यक्रमका साथ साथै आदि कवि भानुभक्त आचार्यका बारेमा चर्चा परिचर्चा भयो साहित्यकार सुरेशजङ्ग शाह तथा गोपीकृष्ण प्रसाईंहरूबाट । त्यसरी नै विभिन्न परिकार र स्वाद स्वादका लगभग चालीस थान् कविता बाचन गरिए । त्यहाँ कवि तथा कवयित्रीहरूको सहभागितामा । मलाई पनि सर्वप्रथम नै कविता सुनाउने अवसर मिल्यो । “भक्त-भानुभक्त” शीर्षकको आफ्नो कविता पढेँ मैले । साहित्यकार तथा साहित्यानुरागीहरूद्वारा खचाखच भरिएको एकसय सत्तरी जतिका यस साहित्यिक भेला भन्डै साढे तीन घण्टाको बेला साहित्यमय बन्यो । ब डो सौहार्द, अनुशासित एवम् आकर्षक पारामा ।

कार्यक्रममा समय सापेक्ष तथा

समसामयिक विषयदेखि लिएर स्वदेशप्रतिको माया ममता जगाउने किसिम किसिमका कविता, गीत-गजल, मुक्तकको नै वर्षा भयो। आदिकवि भानुभक्तबारे चर्चा-परिचर्चा गरी वक्तव्य प्रकाश पार्ने प्रसंगमा पनि माइक पाएपछि डोका न डालाको कुरा गरेर समयको ख्यालै नगरी आफ्नै मात्र कुराको विस्कृति लगाउन खोज्ने र कार्यक्रमलाई नै खल्लो पारिदिने जस्तो नेपालमा कुनै कुनै कार्यक्रममा कसै कसैले त्यस्तो गर्ने गरेको क्रियाकलाप भने यहाँ विस्कृत व्यहोर्नु परेन। बडो मार्मिक, तार्किक, सान्दर्भिक र सटिक प्रसंगहरू मात्र व्यक्त गरेको पाइयो। अनि भानुभक्तकै रचनालाई बाँसुरी-बाद्यवादनबाट संगीतबद्ध मीठो धूत श्रवण गर्ने अवसर पनि मिल्यो।

आफ्नै देशभित्रको र यहाँ बेलाइतमा बसेका नेपाली जनसमुदायबीच साहित्यमा के कस्ता फरक छन् वा के छन् ? कार्यक्रमहरू कसरी आयोजन एवम् सञ्चालन गरिन्छन् कुनै ? यिनै कुराहरूको कौतूहल ! अनि साहित्य कार्यक्रम भने पछि भ्याए सकेसम्म त्यस्तोमा रमाउन हुरुकै हुने यस्तो यो मेरो लहडी स्वभाव ! त्यसैले त मन्दिरको उद्घाटन समारोहबाट वञ्चित हुन पथ्यो नि !

भानु जयन्ती नेपालमा भन्दा भारतमा धुमधामले मनाइन्छ। दार्जीलिंगमा त त्यस दिन सार्वजनिक विदा नै दिइन्छ। भलकक सम्भें- नेपालमा अभैसम्म कुनै पनि साहित्यकारे नाममा अर्थात् आदिकवि, महाकवि, शिरोमणि, राष्ट्रकवि, युवा कवि आदि यस्तै कसैको एउटैको मात्र सम्मानमा पनि सार्वजनिक विदा दिइने परम्पराको थालनी भएको छैन। सबै सबैको नाममा विदा दिइनु सम्भव पनि हुन्न तर प्रतीकको रूपमा एउटैको मात्र भए पनि सम्मान गरिनु चाहिँ उपयुक्त होइन र ? साहित्यले सत्य कुरालाई कुनै न कुनै विधा मार्फत् प्रस्फुटन गराई स्तुती दिन्छ। संकुचित विचार भएका प्रशासक अथवा अनुचित काम गर्ने जोसुकैलाई पनि त्यो सैह्य हुँदैन। त्यस्तो

पचाउन सक्ने क्षमता नेपालका राज नेताहरूमा समेत विकास भइसकेको छैन अभै। “मामा यहाँको माटै यस्तै छ”- कविवर भीमनिधि तिवारीले चित्त बुझाउनु भएजस्तै के गर्नु छ र ! नत्र त आदि कविको जन्म दिनमा पनि धुमधामको ! नत्र त आदि कविको जन्म दिनमा पनि धुमधामको ‘राष्ट्रिय-पर्व’ मनाउन के फरक पर्दथ्यो त ! दार्जीलिंगमा मात्र के ? सिक्किम, कालिम्पोङ, भाक्सू, देहरादून, बनारस, हरिद्वार आदि जहाँ जहाँ नेपालीहरू छरिएर रहेका छन् त्यहाँ त्यहाँ भानुभक्तलाई माया गरेको चर्चा परिचर्चा बेला बेला जानकारी भएकै कुरा हो। तर बेलाइत, अमेरिका, क्यानडा, अस्ट्रेलियातिर पनि खुबै नेपाली थुप्रिसकेका छन्। त त्यहाँ चाहिँ नेपाली साहित्यको के छ नि स्थिति ? यतातिर पनि यसो घोट्लिन थाल्छ यो मन।

संयोगले बेलाइत आइपुगेको, यस्तो अवसरमा साहित्य कार्यक्रमको निम्तो पाएको। फेरि समुद्र पारि त्यति टाढा विदेशमा बसेका नेपालीहरूसित भेट हुने, परिचय थपिने। टूलो कुरो त साहित्य-श्रवण गर्न पाइने। त्यसमा पनि भानु-जयन्तीको अवसर बेलाइतमा रमाइलै रमाइलो। हाई सञ्चो !

यहाँ जस्तै अमेरिका, अस्ट्रेलिया, युरोपतिर पनि यसरी नै नेपाली समुदायका बीच साहित्यिक कार्यक्रमहरू बेला बेला हुने गरेको थाहा पाएँ मैले।

अपरान्हको पाँच बजेको छ यतिबेला। कार्यक्रम चलिरहेकै बेला कवि-कोमल मल्ले मलाई “च्यातिएको तमसुक” नामक कविता-संग्रहको क्यासेट उपहार दिनु भयो। सभा विसर्जनको संकेत सभानायकले के गर्नु मात्र भएको थियो। अन्य कुँ कार्यक्रमका लागि ठेलमठेल गर्दै त्यस हलाभित्र विभिन्न उमेरका खासगरी अधवैसे उमेरका लोभे मान्छे, स्वास्नी मान्छे सबै जसो नेपाली अनुहारहरू भित्रिए भित्रिन थाल्छन्। उज्ज्वल र म पनि भीडमा च्यापिदै बाहिरिन बाध्य हुन्छौं। आखिर बेलाइतको समाजमा बसेपछि त देखेर पनि

त्यसको प्रभाव पर्नु पर्ने हो । यहाँ लाइनमा बसेर आफ्नो काम फत्तै गर्ने बेलायती उत्तम व्यवस्था सिको सिकुनु पर्ने हो । किन हो यस्तो ? के नेपाली रगतको प्रभाव नै यस्तै त हैन ? लाइनमा लाग्न के को लाज ।

ए..ऽऽ उज्ज्वल बाबू ! मैले चाहिँ सुरु मै खाजा खाएँ । तिमीले त्यतिखेर खान मन गरेनौं । भोक लाग्यो होला ? क्यै खायौ त ? आफैँ भिकेर खाने व्यवस्थादेखि हाल्यौ । बस्न पनि तिमी पछिल्लर नै बस्यौ क्यार ! अगाडि बस्न मानेनौं । “बुबा ! मैले आफूलाई इच्छा लागे जति खाजा खाएँ । कार्यक्रम पनि सुरु देखि नै मजासित हेरेँ । अनि बस्न पनि अगाडितर जाँदा सिटको सुरक्षा हुन्थ्यो वा के हुन्थ्यो ? त्यसैले पछाडिपट्टि नै सिट नछोडिकन

बसेको बस्यै गरेँ । नत्र त त्यत्रो विघ्न मान्छे सबै उभिएको उभियै भए । कार्यक्रम चलुन्जेल हलभित्र खचाखच । पछाडिपट्टि बसे पनि कार्यक्रमको फोटोहरू भने केही त संकलन गरेकै छु, आफ्नै क्यामरामा ।”

ल, है त ! बाई ! बाई !! सबै सबैलाई । यसरी निम्तो गर्ने धरती तिमी प्लमेष्ठीलाई, त्यस कार्यक्रमका आयोजकलाई ।

यसरी अध्यक्ष नेपालीज्यू तथा परिचय गाँसिएका अन्य नेपाली लगायत सम्पूर्ण मित्रहरूसित विदाइका हात हल्लाउँदै म पछि लागें उज्ज्वलसित । सडक पार गर्नासाथ उड्लुवीयच् आर्सिनल स्टेशनतर्फ लम्क्यौं । क्रमशः ... केनिड्टन जकशनतिर पाइला बढे हतार हतार गर्दै । क्रमशः एवम् क्रमशः... । □

भानुको सम्भना

□ तिलोत्तमा पौडेल “शारदी”

भानु ! तिम्रो सम्भनामा हिमचुली हाँस्छ
राम कथा सुन्दा हाम्रो मन छम्छम् नाच्छ
रामायण लेखी सकी तिमी, गयौ कहाँ
पढ्न पायौ हामी सबले नेपालीमा यहाँ ।

नेपालीमा उल्था गर्ने कसको थियो शक्ति
तिम्रो यस्तो साहसलाई विसर्देनौं कति
राम-लखन-सीता थिए रामायणका पात्र
लंका पुगी रावण जिते विभिषणका साथ ।

यस्ता कथा पढ्न पाइ हाम्रो मन हाँस्यो
भेष-भाषा एकै माला नेपालीले गाँस्यो
भाषा फैल्यो नेपालीको भारतमा पनि
दोस्रो मुलुक हुँदै हुँदै विश्वभरि अनि ।

महर्षिती कौडिन्यका नेत्र तिमी भानु !
धनञ्जय श्री कृष्णका पुत्र-पौत्र भानु”
सालिक बने नेपालमा भारतमा पनि
नाम रह्यो विश्वभरि आदि कवि भनी ।

जन्मदेऊ नेपालमा भानु जस्तै पुत्र
रामायणभैँ उल्थाहवस् धर्मशास्त्र सूत्र
स्वर्गपुरी रम्यो होला तिमी गई वस्ता
मर्नेदेखि अर्पण गर्छु श्रद्धा भानुभक्त !

क. न. पा., भया

प्रश्नोत्तरमाला: प्रसङ्ग, शिक्षा र कालपक्ष

● रामकृष्ण काफ्ले

विषयप्रवेश

भानुभक्त आचार्य नेपाली भाषासाहित्य र काव्यजगत्मा चिनाइरहनुपर्ने नाम होइन । संस्कृत भाषाको क्लिष्ट संरचना र पद्यको कठिन सूत्रमा रचित रामायणलाई त्यसबखतको लोकभाषामा अनुवाद गरेर भानुभक्त आचार्यले वंशीय पन्डित्याइँ जोगाएका होइनन्, बरू अर्थेल्याइँ र बदनामी सहनु परेको थियो^१ । लोकभाषामा आएपछि गयात्मक भएकाले र सर्वसाधारणले विवाहउत्सव र पर्वयज्ञमा गाउन लागेकाले पण्डितका दराजबाट निस्किएर रामायणको समाजमा लोकप्रीयता बढेको पाइन्छ । उनले रामायण मात्र रचना गरेका होइनन् प्रश्नोत्तरमाला, भक्तमाला, वधूशिक्षा जस्ता पद्यरचना गरेकाछन् । ती मध्ये प्रश्नोत्तरमालाको रचना प्रसंग, त्यसबाट समाजलाई दिनखोजिएको शिक्षा, रचनाको

कालपक्ष समेतको संक्षिप्त चर्चा यस लेखमा गरिएको छ ।

प्रश्नोत्तरमाला सार

चार हरफका ४९ श्लोकमा रचित प्रश्नोत्तरमालाले सामाजिक नैतिकता, जीवनपद्धति, शिक्षा, सामाजिक संस्कारपद्धति र कार्यव्यवहार, व्यक्तिगत आचरणव्यवहार र लौकिक एवम् पारलौकिक चिन्तन समेत समेटेको पाइन्छ । यो रचना आफैमा विचारप्रधान नभई भावना प्रधान हो । पूर्व रचित आध्यात्मिक कृतिहरू खासगरी भागवतगीता, वेद, रामायण, महाभारत, मनुस्मृति आदिमा प्रवाहित आध्यात्मचिन्तन तथा भक्तिधारालाई यसमा पनि अनुशरण गरिएको छ । लौकिक व्यवहार र आचरणलाई निर्देशित गरी पारलौकिक सुखभोग र परमानन्द प्राप्तिका लागि रेखाङ्कन र सीमाङ्कन गरिएको पाइन्छ । यो श्रुतिमा आधारित कथनात्मक रचना हो नकि अनुसन्धानात्मक; तसर्थ सामयिक केही निजी अनुभव र भावना पोख्नु बाहेक अरु थप नौला र यथार्थकुरा यसमा छैनन् भन्नु अत्युक्ति हुनेछैन ।

प्रसङ्ग

घरसंसारका कार्यव्यवहारमा परेका गृहस्थका लागि मुक्तिमार्ग अर्थात् काम, क्रोध, लोभ र मोहरूपी बन्धनबाट पार लगाउने उपाय के हुनसक्छ भन्ने जिज्ञाशाबाट पद्यको उठान भएको छ । एकै किसिमका विषयहरू एउटै अनुक्रममा नभई निकै तलमाथि परेका छन् भने कतिपयमा त एउटै श्लोकमा एकभदा बढी विषय र सन्दर्भ समेटिएका पाइन्छन् । गुरु वाक्यका रूपमा सुनाउन सुरु गरिएको यस पद्यमा अति र उपदेशको बहुलता र प्रेरणार्थक कृयापदको आधिक्य छ ।

१. भानुभक्तकृत भाषारामायण (सम्पा. शिवराज आचार्य कौण्डिन्यान), २०६७, रत्न पुस्तक भन्डार, काठमाडौं, पृ. ४६-४८ ।

शिक्षा

पद्यका ४८ औं र ४९ औं श्लोकमा कविले प्रश्नोत्तरमालालाई गुरुले भनेको सत्कर्म जान्ने उत्तम अर्ति र गुणरत्नमाला भनेका छन्^२ । हिन्दू विधिशास्त्रका शास्त्रोक्त कथनलाई पुनरुक्ति गरिएको दान, जप, धर्म, सद्बिचार, सत्कर्मलाई जोडिदिएको छ । लोभ, क्रोध, काम र मोहलाई त्याज्य मानिएको छ । प्रयोग र यथार्थवादलाई भन्दा आदर्शवादलाई जोड दिइएको छ ।

कालपक्ष

रचनाको कालपक्षले समसामयिक चिन्तनधारा, समय र समाजको विचारस्तर समेटेको पाइन्छ । त्यसो त कतिपय अवस्थामा रचनाको कालपक्ष कालजयी र सर्वकालिक भएको पाइन्छ अर्थात् रचनाको धेरैपछि पनि त्यसको सान्दर्भिकता उत्तिकै महत्वपूर्ण रहन्छ । समकालीन समाजको जीवनशैली, नागरिकको चेतनास्तर, सामाजिक गति, आचरण-व्यवहारलाई निरपेक्ष राखेर साहित्य रचना गर्न सकिँदैन र बलजफ्ती गरे त्यो समाज स्वीकार्य हुँदैन । यस अर्थमा प्रश्नोत्तरले रचित समाजको ऐनाको काम गरेको छ । त्यस बखतको समाजको रूप, बिचार, सोचाइ, व्यवहार, सम्बन्ध, दृष्टिकोण र दर्शन यसमा पाइन्छ । भौतिक धनलाई भन्दा मानशिक सन्तुष्टिलाई उत्तम ठानिएको छ भने^३ शुद्ध मनलाई उत्तम तीर्थ^४ भनिएको छ ।

यति हुँदाहुँदै पनि केही कालजयी चिन्तन र मनन यसमा परेका छन् । पुरुषार्थ र उद्यम नहुनेलाई जिउँदै मरेतुल्य ठानिएकोछ^५ अर्थात् उत्पादन र कमाइहीन हुनुलाई जीवनको सार नभएको मानिनु आज पनि उत्तिकै सान्दर्भिक छ । त्यसैगरी सुकर्ममा लाग्ने प्रेरणा^६ शिक्षा, विद्या र विद्वान तथा ज्ञानको महत्त्व^७ परोपकार र समाजकल्याण^८लाई अत्यन्तै महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरिएको छ, यी आफैमा सदा महत्वपाउने विषय हुन् ।

उपसंहार

आधुनिक शिक्षाको प्रचार प्रसार नभएको तथा राज्यव्यवस्थाको सवलीकरण नभइसकेको एवम् आधुनिक कुनै र प्रशासनिक संयन्त्र र निकायको पनि स्थापना नभएको त्यस बखतको रूढीवादी तथा बन्द नेपाली समाजमा शास्त्रोक्त धार्मिकनैतिकता र अनुशासन नै कानुन सरह लागु भएकाले समकालीन समाजमा यसको महत्त्व रहेको पाइन्छ । जातीय उचनिच, लैङ्गिक उचनिच जस्ता भावना आजको समाजमा सुपाच्य हुँदैनन् । स्त्रीलाई त्याज्य^९, बन्धन, बुभिनसकुनका र नरकमा लाने^{१०} भनिनु तर पुत्रलाई मित्र मानी अतिमहत्त्व दिनु^{११}ले जीवन र जगतप्रतिको बुझाइमा बैचारिक बेमेल र चिन्तनगत अस्पष्टता देखिन्छ । नैतिकता, इमान्दारिता, सच्चरित्रता सर्वकालिक हुन्, यिनको गुण गाइनु सकारात्मक पक्ष हो । □

२. प्रश्नोत्तर छ बढिया गुरुले भन्याको सत्कर्म जान्ने अर्तिसरी बन्त्याको । यसको निरन्तर बिचार जतिले त गर्छन् संसार-समुद्र सहजै त तिनै त तर्छन् ॥ प्रश्नोत्तरै हो मणिरत्नमाला यसलाई पैहरे जहाँ त जाला । तैसुका यसैले सब पाप टार्ला फेर अन्त्यमा मुक्त गराइ छाड्ला ॥

३. श्लोक ८

४. श्लोक १४

५. श्लोक ९

६. श्लोक २२

७. श्लोक २६, ३२, ३७, ३८ र ४३

८. श्लोक २९

९. श्लोक १४, २० र ३३

१०. श्लोक ५, १०, २३ र २५

११. श्लोक ४३५

भानुभक्तका रचनामा जातीय चेतना

● गोपाल बराल

वि.सं. १८७१ साल असार २९ गते पश्चिम नेपाल चुँम्दी रम्यामा जन्मिएका नेपाली भाषा साहित्यका मूर्धन्य व्यक्तित्व आदिकवि भानुभक्त आचार्यले नेपाली भाषासाहित्यका माध्यमबाट विभिन्न जातजाति, सम्प्रदायमा विभाजित नेपालीहरूलाई एक सूत्रमा बाँधेर नेपाली जातीय चेतना बढाउने काम गरे भन्न सकिन्छ। उनले वाल्मीकिले लेखेको संस्कृत भाषाको रामायणलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर सर्वसाधारण नेपालीको पहुँचमा पुऱ्याउने काम गरे। उनले सुगौली सन्धिको कारण निराश भएको नेपाली समाजलाई रामायणको माध्यमबाट सान्त्वना दिने काम गरे। त्यस बखत ब्रिटिस उपनिवेशको जगजगी चारैतिर फैलिएको थियो। राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा नेपाल एकीकरण अभियान चलेको भए पनि भर्खरै नेपालमा समेटिएका स-साना राज्यका बासिन्दाहरूमा मनमुटाव कायमै रहनु स्वाभाविकै थियो। भर्खरै भर्खरै समेटिएका भूगोलमा बस्ने बासिन्दाहरूमा म नेपाली हुँ भन्ने भावना जागृत भइसकेको थिएन। राजेन्द्रलक्ष्मी र बहादुर शाहहरूले पृथ्वीनारायण शाहको विशाल नेपाल बनाउने चाहना पूरा गर्न पूर्व टिस्टादेखि पश्चिम सतलज काँगडासम्म नेपालको सीमा फैलाएको भए पनि भर्खरै समेटिएका भूगोलमा नेपाली राष्ट्रियताको भावना दह्रो भइसकेको थिएन। त्यसै बखत दरबारमा आपसी मनमुटाव भई खिचातानी सुरु भएको थियो। एकले अर्कोको अस्तित्व अस्वीकार

मात्र गर्ने नभई भाइ भारदारहरूमा मारकाटको स्थिति सिर्जना भएको थियो। त्यसैको परिणामस्वरूप भीमसेन थापा, बहादुर शाह, माधवरसिंह थापा, चौतारिया फत्तेजग शाह जस्ता वीर वीराङ्गनाहरूले अकाल मृत्युवरण गर्नुपरेको थियो। नेपाली भाइभारदारहरूबीच आपसी कलह र खिँचातानी बढिरहेको कुरा नियालिरहेको ब्रिटिस साम्राज्यवादले त्यसै बखत नेपालमाथि युद्ध छेड्यो। नेपालका कुशल काजी भीमसेन थापाले आफ्ना वीर लडाकुहरू अमरसिंह थापा, भक्ति थापा, बलभद्र कुँवरजस्ताको सहायताले अंग्रेजसँग लडाइँ लडे पनि आधुनिक शस्त्रअस्त्रले सुसज्जित अंग्रेजहरूलाई सहजै परास्त गर्न सकिन्न भन्ने निष्कर्ष निकालेर अंग्रेजसँग सन्धि गर्ने प्रस्ताव गरे। कतिपयले यो प्रस्ताव आत्मघाती प्रस्ताव हो भनेर विरोध गरे तापनि सबै गुमाउनुभन्दा केही जोगाउनु बुद्धिमानी हो भन्ने निष्कर्षमा पुगेका भीमसेन थापाले पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म नेपालको सीमा कायमै हुने गरी मेचीपारि टिस्टासम्मको भूभाग र महाकाली पारि काँगडासम्मको भूभाग छोडेर भए पनि सुगौलीको सन्धि गरेर नेपाललाई जोगाएका थिए। यो घटनाले नेपालीहरूमा चरम नैराश्य छाएको थियो। त्यस घटनापछि नेपालमा भक्ति धाराका कविताकाव्यहरू रचना गरेर सुन्ने सुनाउने प्रचलन चलेको थियो। भन् १९०३ को कोतपर्वले नेपालमा ठूलो मारकाट भएर मान्छेहरू विरक्तिएका थिए। कोतपर्वकै उपहारस्वरूप नेपालमा जङ्गबहादुरको नेतृत्वमा जहानियाँ राणाशासनको अभ्युदय भएको थियो। यस घटनाबाट पनि भानुभक्त प्रभावित भए र तितरबितर भएको नेपाली समाजलाई के गरी एकताबद्ध गराउने होला भनेर भानुभक्तले सोचे। गाउँमै एउटा घाँसीले घाँस काटेर जोगाएको पैसाले कुवा खनेर समाजसेवा गर्ने र नाम कीर्ति राख्ने अठोट गरेको कुरा थाहा पाएर पनि भानुभक्तलाई

रामायणको अनुवाद गरेर नेपाली भाषा साहित्यको सेवा गर्ने प्रेरणा मिलेको थियो भन्ने कथन छ । जे भए पनि भानुभक्त आचार्यले विभिन्न जाति, भाषा र सम्प्रदायमा विभाजित नेपाली समाजलाई एकताको सूत्रमा बाँध्न रामायणको अनुवाद गरे भन्न सकिन्छ । उनले राणाकालीन सङ्कटपूर्ण अस्थिर वातावरणभित्र रामायणको प्रमुख पात्र राममार्फत सत्य, न्याय, कर्तव्यपरायणता, पितृप्रेम, भातृप्रेम, दाम्पत्य जीवन, जनवात्सल्यजस्ता कुरालाई रामायणकै माध्यमबाट जनसाधारणसम्म पुऱ्याए ।

भानुभक्तलाई उछिनेर समाजमा प्रकट गराउने कार्य वि.सं.१९४८ मा मोतीराम भट्टले 'कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र' नामक पुस्तकबाट गरे । सायद मोतीराम भट्ट नभएका भए आजसम्म पनि भानुभक्त आचार्य यति प्रसिद्ध हुने थिएनन् कि ?

भानुभक्त आचार्यले रामायणलाई संस्कृतबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर नेपाली समाजलाई ठूलो गुण लगाएका छन् । उनको सही कर्मको प्रशंसा गर्दै नेपाली जातिले उनको भव्य सम्मान र स्वागत गरेका छन् । आजसम्म पनि सबैभन्दा बढी लेखिएका र देश विदेशमा सम्मान गरिएका अरू लेखक कवि छैनन् जति भानुभक्त आचार्य छन् ।

आज भानुभक्त आचार्यलाई सम्पूर्ण देश विदेशमा बस्ने नेपालीहरूले आदर र सम्मान गर्दछन् । आज विदेशका नेपालीहरूले भानुभक्तलाई नेपाली भाषाको माध्यमबाट नेपाली जातिलाई एकताको सूत्रमा बाँध्ने पहिलो कविका रूपमा आदर सम्मान गर्दछन् । भानुभक्त आचार्यको सालिक बनाएर नेपाल र नेपाली भूगोलमा मात्र होइन, नेपालीभाषी बसोबास गर्ने भारतका दार्जिलिङ, सिक्किम, असम, मेघालय, उत्तराखण्ड आदि क्षेत्रमा पनि अहिले उनको जन्मदिन धूमधामसँग मनाउने प्रचलन चलेको छ । ठाउँ-ठाउँमा देशभित्र र बाहिर भानुभक्तको सालिक बनाइएको र भानुभक्तप्रति सम्मान जनाइएको

हामीले अनुभूति गरेका छौं ।

भानुभक्तले रामायणको अनुवाद गरेर मात्र नेपाली भाषाको सेवा गरेको भनिएको होइन । उनले भक्तमाला, वधूशिक्षा, प्रश्नोत्तरी र रामगीताजस्ता अन्य पुस्तकहरू पनि लेखेर प्रकाशन गराएका छन् । उनले त्यस्तो कठिन अवस्थामा पनि अन्य थुप्रै फुटकर कविताहरू लेखेर तत्कालीन समाजका विकृति विसङ्गतिप्रति औंला ठड्याएका छन् । समग्रमा भन्नु पर्दा भानुभक्त आचार्यले आफ्ना रचनाहरूमार्फत नेपाली भाषासाहित्य र संस्कृतिको सेवा गर्दै नेपाली जातिको जातीय चेतना अभिवृद्धि गर्न भरमग्दुर प्रयत्न गरेको आभास हुन्छ । यही प्रयत्नको प्रतिफलस्वरूप आज नेपाली भाषी जनताको जातीय चेतना अग्रगामी रूपमा अघि बढेको छ । २०६२/६३ को जनक्रान्तिपछि मधेस आन्दोलन र अन्य जातीय पृथकतावादी सोच भएका केही समुदायले भानुभक्तको सालिक फुटाएर अनाहकमा उनीप्रति विद्वेष फैलाउने कुचेष्टा गरे पनि आज पुनः त्यस्ता तत्वहरूलाई नेपाली समाजले अस्वीकार गरेर पुनः भानुभक्तको ढलेका सालिक ठड्याउने र कमजोरी गर्नेहरूले पनि हिजो आफूले गलती गरेको महसुस गर्ने वातावरण सिर्जना भइसकेको छ । आज यो अवस्थाको पुनरागमनले पनि भानुभक्तको औचित्य अझ मुखरित भएर आएको छ । उनको अथक प्रयासको फलस्वरूप नै संसारभरका नेपाली भाषीहरू नेपाली जातिका रूपमा प्रसिद्धि कमाइरहेका छन् । भानुभक्तप्रति घृणा द्वेष फैलाएर नेपाली जातिलाई नै अपमान गर्न खोज्नेहरू समाजबाट क्रमशः विलुप्त हुँदै जाँदैछन् । भानुभक्तको यो महान् अभियानलाई पूर्ण गराउने जिम्मेवारी आजको पुस्तामा सरेको छ । यसतर्फ सबैको ध्यान जान सक्थो भने नेपाली जातिको गौरवपूर्ण इतिहास कहिल्यै धूमिल हुने छैन । सबैलाई चेतना भया ।

□

रामायणमा रस-भाव-विमर्श

● मुकुन्द शर्मा चालिसे

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणो येषाम् ।

..... कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ॥

अर्थात् स्वर्गलोक गइसके पनि जसका अनेक गुणगौरव यही धर्तीमा कल्पपर्यन्त रहन्छन् ती कविहरू के वन्दनीय छैनन् ? भनाइको तात्पर्य के हो भने कविहरूको यश-शरीरमा जरामरणको भय हुँदैन । ती यश-नाम-कामले गर्दा सदैव स्मरणीय र वन्दनीय हुन्छन् । उत्तम साहित्य रचना गर्ने शतसहस्र तार स्रष्टृश कविहरूका माभ्रमा भानुभक्त आचार्य साक्षात् 'भानु' हुन् । उनैको आलोकमा आज हाम्रो वाङ्मय देशदेशान्तरमा पुगी तत्तत् स्थानका भावस्फुरणमा आफ्नो भूमिका सिद्ध गर्दै छ । बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहले निर्माण गरेको हाम्रो मातृभूमि नेपालमा उनैले भनेको 'बूढा मन्था, भाषा सन्था' थेगोअनुसार नेपाली भाषाले सदैँ आएर भानुभक्त आचार्यको बलियो भरोसा पायो । सुवानन्द, शक्तिवल्लभ, गुमानी, हीनव्याकरणी प्रभृति भाषा-उपासकका छायामा रमाउँदै आएको नेपाली भाषालाई भानुभक्तले दरिलो आड दिए । उनले अप्रतिम प्रतिभा र परिश्रमले रामायण लेखे, वधूशिक्षा, प्रश्नोत्तरी र अन्य फुटकर कविता लेखे । उनको कलममा शाश्वतको आराधना थियो, लोकको हित गर्ने कामना थियो । आज २०० वर्ष पुगेर पनि उनको साहित्यको धारा समाजमा टुटेन अपितु अझ प्रवहमान भएर गयो । यहाँ उनले लेखेको रामायणमा आत्मस्वरूप भएको 'रस' को सक्षिप्त विमर्श गरिने छ,

जसको कारणले उनका रचना अजरामर हुन सकेका छन् ।

साहित्यले दिने अपूर्व आनन्दमय विशिष्टानुभूति रूप जुन तत्व छ- त्यो रस हो । ती रस रत्यादि स्थायीभाव र विभाव-अनुभाव-सञ्चारीभावको योगले भावकका हृदयमा अनुभूयमान हुन्छन् । अर्थात् स्थायिभावादिवृत्यवच्छिन्न चिद्घन आनन्दमय स्वप्रकाश आत्मानुभूति नै रसानुभूति हो । अब यो रस र त्यसको अनुभूति भानुभक्तको रामायणमा कसरी अभिव्यक्त भएको छ, त्यो हेर्नु छ ।

वाल्मीकि रामायण उत्कृष्ट वियोगान्त आदिकाव्य हो । त्यसमा करुण रस उद्वेलित छ । श्रीराम र सीताको विरहमा निस्कने अपार करुणामा पाठक आर्द हुन्छ । अध्यात्म रामायण भने भक्ति, वेदान्तमा अघि बढेको छ र करुण रस त्यसमा अङ्ग मात्रै छ, जस्तो वीर वा रौद्र । अध्यात्म रामायण अतः शान्तरसप्रधानकाव्य हो । त्यसको भवानुवाद गरी तयार गरिएको भानुभक्तको रामायण पनि भक्तिवेदान्तको मर्ममा अघि बढे छ । अतः भानुभक्तको रामायणमा शान्तरस वा भक्ति छ ।

शान्तरसमा शम (आन्तरिक शान्ति) स्थायीभाव, निःसार जगत् अथवा परमेश्वर आलम्बन विभाव, तपोवन, तीर्थयात्रा, प्रवचन आदि उद्दीपन विभाव, रोमाञ्च आदि अनुभाव र हर्ष, दया, करुणा आदि व्यभिचारी वा सञ्चारी भाव हुन्छन् । भानुभक्तको रामायणको आद्योपान्त आलोडन गर्दा यी तत्वहरूको निरूपण देखिन्छ ।

वास्तवमा भानुभक्त भक्तकवि हुन् । उनको भक्तमाला लुघकाव्यले पनि यस कुराको पुष्टि गरेको छ । रामायणमा त त्यो अङ्गी नै बनेर आएको छ ।

भक्ति के हो ? भक्तिसूत्रमा सूत्रकार देवर्षि नारद भन्छन्- नारदस्तु

तदीर्पिताखिलाचाररता तद्विस्मरणे परम व्याकुलता चेति (नारदभक्तिसूत्र, १९) । अर्थात् आफ्ना सम्पूर्ण कर्म भगवान्मा अर्पण गर्नु र उनको विस्मृतिमा तीव्र व्याकुल बन्नु नारदको दृष्टिकोणमा भक्ति हो । समग्रमा भगवान्प्रति समर्पित हुनु भक्ति हो, यही रामायणको मुख्य रस वा भाव हो ।

रामायणमा यत्रतत्र भक्तिप्रसङ्ग छन् र भावप्रसङ्ग छन् । भगवान्को भक्ति र वेदान्तको भाव दुवैको रस शान्त हो । श्रीराम, सीता र लक्ष्मण वनमा गएपछि भरत श्रीरामहरूलाई फर्काउन सपरिवार वनमा गए । भरतको भक्तिको नमुना यस्तो छ-

गया जाहाँ सीतापति म पनि जान्छु अब तहाँ ।
फगत् एक् कैकेयी यहिँ बसिरहून् छोड्दछु कहाँ ॥
फलाहारी हुन्छ शिरभरि जटाधारि वनमा ।
म भोली जान्या छु हिँडिकन विचार यै छ मनमा ॥

(अ.का., ७८)

यस श्लोकमा भरतको उपशम स्थायीभाव हो । सीतापति राम आलम्बन विभाव हुन् । यात्रा उद्दीपन विभाव हो । जटाधारी हुनु, फलाहारी हुनु अनुभाव हो र राज्यभोगप्रति तीव्र वैराग्य आउनु सञ्चारीभाव हो । यी सबै तत्व एकसाथ मिलेर शान्त रस परिपाक भएको स्पष्टै छ ।

यस्तै शवरीको भक्ति पनि यहाँ द्रष्टव्य छ, जसलाई भगवान् श्रीरामले यसरी प्रशंसा गर्नुभयो-

सत्को सङ्ग भै रह्याकी दिनदिन म उपर भक्ति ठूलो भयाकी ।
सज्जनको सङ्ग पाईकन सब गुणमा पार पौँची रह्याकी
देख्यौँ मैले र दर्शन दिन भनि खुसिले आज आफ्नै म आई
दीयौँ दर्शन र पायौँ तिमि अघम भया पाउँथ्यौँ क्या मलाई ॥

(अरण्यकाण्ड, ११६)

भगवान् श्रीराम एवं माता जानकीका भक्त हनुमान्को भक्ति यहाँ छताछुल्ल छ । सुन्दरकाण्डमा त्यो सर्वत्र अनुभूत हुन्छ । हनुमान् श्रीरामको औंठी लिएर सीताजीलाई खोज्दै लड्का पुग्छन् र अशोकवनमा सिसौको

बोटमुनि राखिएकी पतिविरहिता सीताजीलाई त्यो औंठी दिन्छन् । श्रीरामका विश्वासपात्र हनुमान्सित परिचय भएपछि सीताजीले पनि आफ्नो चिन्ह चूडामाणि भिकेर श्रीरामलाई दिन भनी हनुमान्लाई दिनुहुन्छ । यो विश्वास परम्परामा उही भक्तिभावको परिपाक देखिन्छ । हनुमान्ले त रावणलाई समेत श्रीरामको भक्ति गर्न सिकाउँछन् । ब्रह्मपाशले बाँधिएका हनुमान् रावणलाई अर्ती दिन्छन् :
यो जानीकन भक्ति गर शरण पर राम्का हजूरमा गई ।
आफ्नू आत्म नरक विषे नलड्जा यस्तो त जान्या भई ॥
सीताराम् सितको विरोध् तँ गरि हेर् गिलासु नरकमा परी ।
फेर उतीर्ण हुनु कठिन् छ बुझिले अर्ती दियाँ यो घरी ॥
(सु.का., ११६)

भानुभक्तको रामायणमा सुग्रीव र विभीषणको भक्ति पनि मननीय छ । श्रीरामप्रति यी दुई भक्त समर्पित छन् । तर यी अर्थार्थी भक्त प्रतीत हुन्छन् । हनुमान्मा दास्यभाव छ तर भरतमा सेव्यसेवकभाव छ । बरू भानुभक्तको रामायणमा हनुमान्लाई लड्काको ढोकामा बसी लड्किनीले पनि एक चोट खाएपछि- 'धन्यै भयौँ म अहिले प्रभुको स्मरण भो' (सु.का., २४) भनेर सीताजीलाई कुर्ने त्रिजटाले पनि- 'पाऊमा पर दण्डवत् गर सबै मालिक यिनै हुन् भनी' (सु.का., ४६) भनेर भक्तिकै बयान गर्छन् । यहाँ विचारणीय भक्ति त लक्ष्मण र रामकी सहचरी सीताको पो छ, जो सदासर्वदा श्रीराममा लवलीन छन् । अनुचर लक्ष्मणको भक्तिमा जिज्ञासुपना छ र त्यसको उत्तरमा भगवान् श्रीरामबाट 'रामगीता' जस्तो उत्कृष्ट दार्शनिक सर्ग खडा हुन्छ । रामगीतालाई आदिकविले रोगशय्यामा भएका बेलामा लेखेर पूरा गर्छन् ।

भगवान् श्रीरामले बालीको पत्नी तार सँग बालीबधपछि विविध वेदान्ती चर्चा गरेपछि भक्ति रसको नै महिमा गान गर्नुहुन्छ-
उस् जन्ममा अधिक भक्ति गच्यो र ऐले ।

दर्शनं दिव्यं नतर भद्रं म मिल्लु कैले ॥ (क्रि.का.,७२)
 त्यो रस परिपाक हुँदैछ । त्यो कौशल्या-
 श्रीराम संवादमा समेत उम्लन्छ । माता
 कौशल्यालाई श्रीरामले दिएको वेदान्तको
 भावमा पनि उसरी नै शान्त रस उम्लन्छ-
 गर्नु दुःखिउपर दया सम भया तिम्रा त मैत्री पनि ।
 सेवा गर्नु यमादिको पनि असल बाटा थिने हुन् भनी ॥
 (उ.का.,१९८)

इत्यादि प्रसङ्गमा शान्तरसको नै उच्छलन
 देखिन्छ ।

अन्त्यमा, भगवती जानकी पनि
 श्रीरामको भक्ति गर्नुहुन्छ र भक्तिरसमा
 सबैलाई समाहित हुन आह्वान गर्नुहुन्छ ।
 भूमिप्रवेश हुनुभन्दा अगाडि माता जानकीको
 उद्गार यस्तो छ-

जस्तो भक्ति छ रामका चरणमा मेरा उ जानी लिउन् ।
 साँची छू त मलाई जान अहिले बाटो भुमिले दिउन् ॥

वास्तवमा भक्तिरस नै आस्वाद्य छ ।
 अतः त्यसमा आलम्बित हुन भानुभक्तको
 आग्रह छ ।

ज्ञान वैराग्यसम्बन्धी जुन भाव छ-
 सो शान्त रसमै पर्यवसित छ । वास्तवमा

भगवान्को भक्ति र ज्ञान वैराग्यका बीचमा
 अन्तरङ्ग सम्बन्ध छ । यी दुवै पारमार्थिक
 लाभका दुई पोया हुन् र बाटिएर एउटै
 रज्जु बन्छन् । अतः गुहराज र लक्ष्मणको
 संवादस्वरूप आएको-

धीरा भै रहनु विपति सहनु कस्तै परोस् ता पनि ।
 कैल्यै मोहविषे नपर्नु जनले माया छ संसार भनी ॥

(अ.का., ५८)

यस्ता श्लोकांशमा स्थायीभावमा जुन
 शम छ, कुम्भकर्णले विभीषणलाई दिएको
 उपदेशमा पनि उही शम छ-

भाई चिरञ्जिवि रह्या तिमि देव जानी ।
 रामचन्द्रको गर भजन् अति हर्ष मानी ॥

(युद्ध का., १७५)

यस प्रकार आदिकवि भानुभक्तले
 गरेको अध्यात्म रामायणको मौलिक
 अनुवाद भक्तिरसको सुधावर्ष नै गराए-
 भावसरणीमा काव्यचेतना नै कुदाए । यो
 प्रयास भानुभक्तकै अन्तरात्मामा भएको
 भक्तिभावको स्थायित्वको प्रतिफल हो, यसमा
 दुईमत छैन ।

□

<p>नागरिक लगानी कोषद्वारा सञ्चालित निम्न कार्यक्रमहरूमा आजै सहभागी भई भविष्यको लागि बचत गरौं ।</p>	
<p>कर्मचारी बचत वृद्धि स्वीकृत अवकाश कोष, २०५९ मा सहभागी भई बचत गर्दा पाइने फाइदाहरू</p>	<p>नागरिक एकांक योजना, २०५२, खरिद गर्दा पाइने फाइदाहरू</p>
<ul style="list-style-type: none"> ● वार्षिक ७.५ प्रतिशत ब्याजदर पाइने, ● बचत सुरु गरेको दुई वर्षपछि बचत रकमको ८० प्रतिशत सापटी वार्षिक ९ प्रतिशत ब्याजदरमा लिन पाइने, ● सहुलियत ब्याजदर १०.५० मा आवास कर्जा पाइने, ● तलबको एकतिहाइ रकममा आयकर छुट सुविधा पाइने, ● तलबको ५ देखि ३३ प्रतिशतसम्म कटौती गर्न पाइने, ● सेवाबाट अवकाश पछि एकमुष्ट रकम पाइने, ● जुनसुकै बैंकका शाखा मार्फत रकम जम्मा गर्न सकिने ● ब्यालेन्स सर्टिफिकेट लिन सकिने ● स्वीकृत अवकाश कोषमा सहभागीहरूको रु. १ लाख सम्मको दुर्घटना बीमाको व्यवस्था भएको <p>आजैदेखि सहभागी भई भविष्यको लागि बचत गर्ने बानी बसालौं ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● सुरक्षित बचत, आकर्षक ब्याजदरमा लगानी गर्ने सुनौलो अवसर ● अत्याधिक तल्लताको सुविधा भएको ● वार्षिक ९ प्रतिशत ब्याज पाइने ● जुनसुकै समयमा पनि खरिद तथा विक्री गर्न मा.ल.कोषबाटै गर्न सकिने ● बचतको प्रमाणपत्र पाइने, ● ब्यालेन्स सर्टिफिकेट लिन सकिने
<div style="display: flex; align-items: center;"> <div> <h2 style="margin: 0;">नागरिक लगानी कोष</h2> <p style="margin: 0;">नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं, पोष्ट बक्स नं. ५८२३, फोन नं. : ०१-४७८५३१९, ४७८५३२१, ४७८५३२५, ४७८४२९८, फ्याक्स : ०१-४७८५३२० ई-मेल : ci@htp.com.np, वेबसाइट : www.nlk.org.np</p> </div> </div>	

प्रश्नोत्तर कविताबाट भानुभक्तलाई हेर्दा

● घिमिरे 'मैदेवी'

भाषिक एकताका प्रतीक भानुभक्त आचार्य नेपालका आदि कवि हुन् । नेपाली भाषालाई आज यो रूपमा आइपुग्ने प्रेरणा भानुकै देन हो । बहुभाषी, बहुजाति र विविध संस्कृति भएको मुलुकमा सबैलाई समेट्ने माध्यम भाषा नेपालीलाई बनाएर जेजति लेखे भाषिकक्षेत्रमा रहेर जेजस्तो काम गरे त्यो जीवन्त भएर रहेको छ । अर्काका शब्द सापट लिएर बोलिने नेपाली भाषालाई आत्मनिर्भर पार्ने काम उनले नै गरेका हुन् ।

संस्कृत भाषामा लेखिएको रामायणलाई नेपाली भाषामा रूपान्तरण गरेर छन्दमा लेखी लयात्मक पाराले साराले गाउन मिल्ने रचना गरेर जुन काम गरे, त्यो नै उनको भाषिक एकताको आसिक हो । नेपाली भाषाले आफ्नो रूप लिइनसक्दा र भारतसितको बढी रहनसहन भएकोले भारतीय भाषाले भाउ पाउलाकिक भनेर आशंका गर्नुपरेको अवस्थामा उनले त्यतिबेला रामायण, बधूशिक्षा, प्रश्नोत्तर र अन्य फुटकर कविता रचना गरेर नेपाली भाषामा लगाएको गुण नेपाली समाजले कहिल्यै पनि भुल्न सक्दैन । अज्ञानता र अहंताले भुल्नु बेग्लै कुरा हो । नबुझ्नु र बुझ्न पचाउनु पनि अर्कै कुरा हो । त्यस्ता छन्, होलान्, हुन सक्लान् । तर पृथ्विनारायण शाहले राष्ट्रिय एकीकरण गरेजस्तै उनले भाषिक एकीकरण भने गरेकै हुन् । मुलुक भित्रकै विभिन्न भाषाभाषीलाई समेटेर सबैको माध्यम भाषा नेपालीलाई बनाए । भाषाको क्षेत्रमा योभन्दा ठूलो देन

अर्को के हुन सक्छ ?

हामीलाई आमाले सानामा कसरी हुर्काए, बढाए, केकति समस्यासित सामना गरेर हामीलाई आज यो अवस्थामा ल्याइपुऱ्यादिए त्यसलाई वास्ता नगरेर छोराछोरीले बाबुआमाप्रति गरेको उपेक्षाजस्तै हुन्छ अहिले भानुभक्त र उनले गरेको भाषिक एकतालाई हामीले सकारात्मक रूपमा संभन सकेनौं भने ।

मान्छेले बोल्ने भाषा, दिने अर्ति, देखाउने बाटो समयसापेक्ष हुन्छ । हिजोका कुरालाई आजको कसौटीमा राखेर हेर्दा कतिपय कुराहरू, भाषा र त्यसको भाव नमिल्न सक्छ । त्यतिबेलाका अर्तिउपदेश दिने शब्द र शैली आजका समाजलाई नपचन सक्छ । हिजो बुहारी बनेकीले आज सासु बन्दा अघिल्लो पुस्ताकी सासुको चालचलनको भूमिका निर्भाह गर्न सक्दैनन् । सिवदैनन् पनि । समय अवस्थालाई हेरेर तत् समयको परिवेश र परिस्थितिलाई फर्केर हेर्न र बुझ्न सक्नु पर्दछ । भानुका तत्कालका रचनालाई पनि त्यसैगरी हेर्न र बुझ्न सक्नु पर्दछ । अन्यथा बधूशिक्षाको विशेषता पनि आजका समाज र सामाजिक परिवेशलाई हेरेर ती शब्द अपाच्य पनि होलान् । तर समाजका नारी र पुरुषमा भेदभावको दृष्टि उनमा भएको देखिन्न । भाषा र शब्द समयसापेक्ष चाहिँ भएकै मान्नुपर्दछ ।

प्रश्नोत्तर कविताका वृत्तबाट भानुलाई हेर्दा :

भानुले ४८ श्लोकै प्रश्नोत्तरमा समाजलाई शिक्षा, नीति, न्याय, नैतिकता र धर्मबाट सचेत गराउन प्रत्येक जिज्ञासामा आफैँले प्रश्न बनाएर त्यही प्रश्नको उत्तर दिएका छन् । (समस्या र पूर्ति)

यो दुःखको समुद्रबाट तर्ने नाउ के हो ? भन्ने प्रश्नमा भगवान्को पाउ समाते दुःखको नाउ तर्न सकिन्छ भनेका छन् । अर्थात् भगवान् भक्ति नै दुःखको मुक्ति हो भनेका छन् । सुख खोज्नुलाई बन्धन र वैराग्यलाई मुक्ति मानेका छन् । जागार

जागृतिलाई सत्असत् पर्गेल्ने यन्त्रको रूपमा लिएका छन् । संसारमा कोही कसैको शत्रु मित्र हुदैन ,छैन शत्रु भनेका त आफ्ना दश इन्द्रिय हुन् र मित्र पनि यिनै इन्द्रिय हुन् भनेर मान्छेलाई सबैका मित्र बन्ने बाटो इन्द्रियलाई आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न सक्नुपर्दछ भनेर अशल मानिस हुने पथ प्रदर्शन गरेका छन् । पारिवारिक जीवनलाई दुःखकै रूपमा लिएका छन् । वैवाहिक जीवन बेठीक हो त्यसको संग्रह नगर भनेका चाहिँ होइनन् । निर्लज्ज भएर माग्नेलाई छोटो र धनमा बढ्ता लोभ नगर्नेलाई बडो मानेका छन् । छोड्नुपर्ने कुरो दुराशा र लिनुपर्ने कुरो सदुपदेश ठानेका छन् । कसैका अतीबुद्धि नसुन्नेलाई बहिरो भन्ने भानुका यस्ता प्रश्नोत्तर कवितालाई राम्ररी मनन गरेर हेर्दा जीवन, सुख, दुःख, शिक्षा, पाप, पुण्य, शत्रु, मित्र, धम, कर्म, जस्ता यावत् पक्षलाई प्रश्न बनाएर त्यसको उत्तरमा समाजलाई सकारात्मक बाटोतिर लाग्ने निकाश देखाइदिएका छन् ।

त्यसैगरी नित्य अनित्य कुरा चिन्न नसक्नुलाई दीर्घ रोगीको संज्ञा दिएर ज्ञान र विद्यामा अधिबद्धने प्रेरणा यस्ता प्रश्नोत्तरले औँल्याएको देखिन्छ । विवेकशून्य मूर्ख हो, शुद्ध मन तीर्थ हो, सुनचादी धनसम्पति तुच्छ

कुरा हुन् भनेर चरित्र सुधाने बाटोतिर अगुवा बनेको पाइन्छ । कहिल्यै गर्न नहुने कुरो पाप र जहिले पनि गर्न हुने कुरो धर्मलाई मान्ने भानुले त्यतिबेलाको समाजलाई सत्धर्मको बाटो लाग्ने प्रेरण दिएका छन् । अनपठलाई पशुसरहको संज्ञा दिँदै विद्यालाई भूषण (गहना) मानेर प्राणी हितलाई सत्य मान्दै परमेश्वरलाई चिन्नेले सबै प्रणीलाई चिनेको हुन्छ भनेका छन् । विद्यालाई मातासरी मान्दै सहयोगीलाई बन्धु र पालनकर्तालाई पितासरह मानेका छन् । सत्कर्मलाई नै मुक्ति मान्ने भानुले जीवन र जगत्का सबै पक्षलाई समेट्नेगरी आफैँले प्रश्न बनाएर त्यसको उत्तर पनि दिएका छन् ।

त्यसो त भानुका बधुशिक्षालाई आजको परिवर्तित समाज र स्वतन्त्रतालाई हेरेर बढी पुरुषमुखी भयो भन्न सकिएला । प्रश्नोत्तर कविता बढी आदर्शवादी र ईश्वरवादी भयो नभनेका पनि होइनन् तर त्यतिबेलाको समाज र सामाजिक परिवेशलाई आत्मसात् गर्दा भानुका कुनै पनि रचनाहरूमा स्वार्थगत भावनाले प्रेरित भएको देखिँदैन बरु समाजलाई सुशिक्षा र सत्मार्गको बाटोमा लगाउन आफैँ पथप्रदर्शक भएको देखिन्छ ।

□

नेपाल सरकारद्वारा हालै घोषणा गरिएको निजगढ नगरपालिका (साविकका निजगढ, भरतगन्ज-सिंगोल र रतनपुरी गाविस) मा बसोबास गर्नुहुने आदरणीय नगरबासीहरूमा नववर्ष २०७१ को शुभकामना !

वीरबहादुर नेपाली

निमित्त कार्यकारी अधिकृत एवं

निजगढ नगरपालिका, परिवार

निजगढ, बारा

सुरेश खनाल

अध्यक्ष तथा

निजगढ नगर विकास समिति परिवार

निजगढ, बारा

साभा राष्ट्रभाषाका प्रवर्तक भानुभक्त

● रमेश गोर्खाली

मेरो विचारमा संवत् २०७१ मा नेपाल राज्यका भाषिक राष्ट्रिय विभूति भानुभक्त आचार्य (संवत् १८७१ आषाढ) को २०१ औं जन्मजयन्ती मनाउनुको खुशी र हर्षोत्सव पृथक छ । समस्त नेपाल र नेपालीले संवत् २०६१ देखि संवत् २०७० को सातौं दशक र कालावधिलाई ऐतिहासिक राजनैतिक परिवर्तन र द्रुत परिवर्तन (फास्ट चेन्जेस)को समयप्रवाहका रूपमा देखे एवं त्यस्तै अनुभूत गरे । समकालीन अवस्थामा एकथरिले कहीं कतै सामन्तवाद, विस्तारवाद र प्रभुत्ववादको प्रसारकका रूपमा लिए पनि विभूतिद्वय भानुभक्त आचार्य र पृथ्वीनारायण शाह (संवत् १७७९ पुस - १८३१ माघ) को कृतित्व, पुरुषार्थ र व्यक्तिसत्तालाई त्यसरी गौण रूपमा अभिग्रहण गर्न मिल्दैन । पचासौं भन्दा बढी टुकामा विभक्त अनेकीकृत नेपाललाई एकजनाले राजनैतिक फलकका दृष्टिले एउटा शक्तिशाली आयाम दिए भने अन्यले भाषिक, सांस्कृतिक र वाङ्मयिक मौलिक ढंगमा सम्पूर्ण नेपालीलाई एकीकृत र सूत्रीकृत तुल्याएकोमा कसैमा दुविधा हुनु छैन ।

यस्ता र यी जस्ता अभियन्ता र प्रणेताले आफ्नो कार्यव्यापार सबैको मनोभूमि

र बाह्यभूमि बुझे र सुसम्पन्न गरेको प्रष्ट छ । यसर्थ ब्यष्टि नभई समाष्टिगत संस्कृति र संस्कारले अभिप्रेरित भई यिनले भाषिक र राजनैतिक दायित्व पूर्ण गरेको देखिन्छ । मेरो छोटो अभिमत छ प्रत्येक नेपालीले भानुवादी, पृथ्वीवादी र गौतमवादी नभएसम्म राष्ट्रिय सन्दर्भका कतिपय कुरा बुझ्न सक्दैन । वस्तुतः महाकवि लक्ष्मी प्र. देवकोटाको देवकोटावाद, बालकृष्ण समको समतावाद र विश्वेश्वर प्र.कोइरालाको विश्वेश्वरवाद(वीपीइज्म) त कालक्रममा सैकडौं वर्ष पछि नेपाली बौद्धिक वातावरणमा दृष्टिगत भएको हो । महात्मा गौतमबुद्ध, भानुभक्त आचार्य, पृथ्वीनारायण शाह, विश्वेश्वर प्र.कोइराला, देवकोटा, सम र शान्तिनायक वीरेन्द्र शाह जस्ता केहीबारे थुप्रै कुरा लेखिए पनि असंख्यले शोध एवं विद्यावारिधि गरे पनि ती बारे लेख्ने सामग्री अम्लान रूपमा भन भन बढ्दै गएको भेटिन्छ । आठौं दशक (संवत् २०७१-२०८०) को वरिपरिको अवधिलाई प्रत्येक नेपालीले आआफ्नो दृष्टि र किसिमले मूल्यांकन गर्दै जाने छन । वस्तुतः विगत युगावधिले नेपाली अध्येता र सुधिवृन्दलाई चिन्तनको स्पष्ट बहुदिशा र राष्ट्रिय दायित्व सुम्पेकोमा निशंक हुन सकिन्छ ।

राष्ट्रिय चौहद्दीमा महाकालीदेखि मेचीभिन्न र देशबाहिर एवं विश्वजीवनमा छरिएका समस्त नेपालीले लोकतांत्रिक गणतांत्रिक समावेशी बहुदलीय राज्यप्रणालीमा सरल र साभा राष्ट्रभाषाका प्रवर्तक भानुभक्त आचार्य, राष्ट्रिय एकीकरणका प्रमुख अभियन्ता पृथ्वीनारायण शाह र शान्तिनायक वीरेन्द्र शाह जस्ताको सूक्ष्म र गूढ सन्देश बुझ्नु आवश्यक छ यसैमा सबैको वृहत् कल्याण हुने भावभूमि समाहित देखिन्छ । भाषा, धर्म, जाति र संस्कृतिसूचक विद्वेषपूर्ण राजनीतिले कुनै नेपालीको स्थायी भत्तो नहुने चिन्तन र सन्देश हाम्रा यी जस्ता प्रातः स्मरणीय पूर्वजले दिएको यथार्थलाई सबैले हृदयंगम गर्नु जरुरी छ । □

भानुभक्त आचार्यको भाषा र नेपाली वर्णविन्यास

● गाउँले बलदेव

नेपाली माटाको एकीकरण पृथ्वीनारायण शाहको तरवारले गरेको हो भने नेपाली मुटुको एकीकरण चाहिँ आदिकवि भानुभक्त आचार्यको 'रामायण' ले गरेको हो । भानुभक्त आचार्यभन्दा अगाडि पनि नेपाली भाषाका कैयन् कविहरू थिए । भानुभक्त आचार्य नै कसरी आदिकवि भनिए ? यस सम्बन्धमा बेला-बेलामा प्रश्न उठाइने गरिएको छ । प्रश्नकर्ताहरूको अन्वेषणलाई धन्यवाद त दिनुपर्छ तर उहाँहरूप्रति पूर्ण सहमति जनाउनुअघि चाहिँ सोच्नै पर्छ । भानुभक्त आचार्य नेपाली जनमानसमा संस्थापित हुने प्रथम कवि हुन् । मेची-महाकालीभन्दा परसम्मका नेपाली भाषीहरूले समेत सजिलोसँग बुझ्न सक्ने र पचाउन सक्ने भाषाशैली प्रयोग गर्ने प्रथम कवि पनि भानुभक्त नै हुन् । नेपाली जनहृदयमा रामभक्तिको प्रवाह गर्ने भानुभक्त रामभक्त पनि हुन् । श्रीरामकी परम ह्लादिनी शक्ति परमेश्वरी सीताको मातृभूमि नेपाल हो । यसमा कसैले पनि विवाद गरेका छैनन् । आदर्श नारीश्वरी जानकी सीताको कथामृतमा आधारित रामायणको रचना नेपाली भाषामा गर्ने भानुभक्त आचार्य नै राष्ट्रियताको बोध भएका प्रथम कवि हुन् । सबै गुणका कारण आदिकवि बन्न पुगेका भानुभक्त भाग्यमानी कवि पनि हुन् । मोतीराम भट्टले उनको कृति प्रकाशित नगरेर उनीइतरका अरू नै

कविलाई उचालिदिएका थिए भने सम्भवतः नेपाली भाषाका आदिकवि अरू नै हुन पनि सक्थे । कर्म र भाग्य दुवैका कारण भानुभक्त आचार्य आदिकवि भएका हुन् । उनको आदिकवित्वका सम्बन्धमा प्रश्न गर्नेहरूले नेपाली साहित्यको दीर्घ परम्परालाई अभ्रै सुदीर्घ बनाउन चाहेका हुन् भने तिनीहरूलाई पनि धन्यवाद दिँदा पनि भानुभक्त आचार्यको भाउ घट्टेने छैन । भानुभक्तको काव्यले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा बन्नमा विशिष्ट योगदान गरेको कुरा कसैले पनि बिर्सन हुँदैन ।

१. छन्द प्रयोगका दृष्टिले भानुभक्त वाल्मीकिभन्दा माथि :

भानुभक्त आचार्यले गणसूत्रमा आधारित इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, वसन्ततिलका, शिखरिणी, शार्दूलविक्रीडित, म्रधरा आदि कठिन छन्दहरूमा सरल र सुललित भाषा उनेका छन् । उनीभन्दा अगाडिका कविहरूमा यस प्रकारको अद्भुत प्रतिभा पाइँदैन । वाल्मीकि रामायणलाई नै आधार बनाउने हो भने पनि भानुभक्तको रामायण नितान्त मौलिक भाषाशैलीको छ । वाल्मीकिको रामायण अनुष्टुप् छन्दमा आधारित छ तर भानुभक्तीय रामायणमा छन्दको बाहुल्य छ । शार्दूलविक्रीडित जस्ता छन्दमा कलम चलाउन सिद्धहस्त नै हुनुपर्छ । अनुष्टुप् छन्द वैदिक कालदेखि नै प्रचलित छन्द हो । यस छन्दमा पाउका पाँचौँ, छैटौँ र सातौँ वर्णमा मात्र ध्यान दिए पुग्छ । भानुभक्तले जे-जति छन्दको प्रयोग गरे ती सबैमा गणसम्बन्धी कठिन नियम पालना गर्ने पर्ने हुन्छ । अनुष्टुप् छन्द नेपाली भाषाका लोकछन्दहरू जस्तै सरल छन्द हो । छन्दका कारणले भानुभक्तीय रामायण वाल्मीकिय रामायणभन्दा उपल्लो कोटिको छ ।

२. मौलिक भाषाशैली :

२.१ मौलिक शब्दको प्रयोग

"खामित् हजुरको म त दास पो हुँ ।
यो राज्य गर्नाकन योग्य को हुँ ?"

यहाँ प्रयोग गरिएको 'ख्वामित्' शब्दको आविष्कारक भानुभक्त नै हुन् । स्वामीको पर्यायवाचीका रूपमा यस शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

“हे भाइ गाछौं किन आज भूटो ?”

यस श्लोकांशमा प्रयुक्त 'भूटो' शब्द पनि भानुभक्तकै निजी उपज हो ।

२.२ उच्चारणानुसारको वर्णविन्यास :

“एक दिन नारद सत्यलोक पुगिगया लोकको गहँ हित् भनी ।”

'एक, दिन, लोक, हित' जस्ता अचेल अजन्त लेखिने शब्दलाई भानुभक्तले उच्चारणानुसार हलन्त ('एक्, दिन्, लोक, हित्') बनाइदिए ।

२.३ क्रियापदको प्रत्ययमा नेपाली मौलिकता :

मौलिक नेपाली क्रियापदको उच्चारणमा 'भया, थिया, गन्या, भन्या, गया' आदिकै प्रयोग गरिन्छ । नेपाली भाषाको उद्गमस्थल मध्यपश्चिमाञ्चलको सिँजा क्षेत्रलाई मानिन्छ । अद्यापि सिँजाक्षेत्रमा 'भया, थिया, गन्या, भन्या, गया' नै उच्चारण गरिन्छ । 'भए, थिए, गरे, भने, गए' उच्चारण गरिँदैन । यस्तो उच्चारण त विशेषतः नेपालको पूर्वाञ्चलमा पाइन्छ ।

२.४ प्रस्तुतिमा मौलिकता

“भोकी मैलि नियाजरि न त कपाल कोन्याकि सब केश उसै लडा मात्र गन्याकि छालि भुईंमा हँदै बस्याकी यसै ।

राम् राम् राम् यति मात्र बोलिरहँदा देखा र साना भई पात्का अन्तरमा लुक्छा ति हुनुमान् रुखका उपरमा गई ॥”

सीताको दुर्दशा वर्णन गर्ने सन्दर्भमा कविले ग्रामीण नेपालकी महिलालाई सम्झिएका छन् । नेपालकी चेली सीतालाई नेपालीकरण गरेका छन् ।

२.४ रस, अलंकार आदिको प्रयोगमा विविधता :

भानुभक्त आचार्यले साहित्यमा प्रयोग गरिने प्रायः सबै रसको प्रयोग गरेका छन् । वीर अर्थात् व्यङ्ग्य रसमा पनि उनी सिद्धहस्त छन् । अनुप्रास, उपमा, दृष्टान्त, रूपक आदि अलंकारको समुचित प्रयोग पनि भानुभक्तले गरेका छन् ।

“लाइछुट्या उपिआ उडुसु यि सँगि छन् यिनकै लहमा बसी ।
लाइछुट्याहरू गाउँछन् र जपियाँ नाच्छन् म हेर्छु बसी ॥”

यस्तै :

“बिन्ती डिट्टा बिचारीसित कति गहँ चुप रहन्छन् नबोली
बोल्छन् ता छ्याल् नराखी अनि पछि दिनदिन् भन्छन् भोलिभोलि ॥
की ता सक्दीनें भनू कि तब छिनदिन् क्यान भन्छन् यि भोलि ?
भोलीभोली हुँदमा सब घर बितिगो बक्सियोस आज भोली ।”

२.५ वर्णविन्यासमा विकल्प :

भानुभक्त आचार्यले वर्णविन्यासमा विकल्पवादलाई ठाउँ दिएका छन् भन्ने कुरा उपर्युक्त व्यङ्ग्य मुक्तकबाटै बुझ्न सकिन्छ । दिन, दिन् । कि, की । भोलि, भा ली आदि ।

यसरी भानुभक्त आचार्यलाई हामी विभिन्न कोणबाट हेर्न सक्छौं र जुनसुकै कोणबाट हेर्दा पनि तात्कालिक कालखण्डका स्तरीय कविका रूपमा चिन्न सक्दछौं । आदिकविको सम्भनामा आजलाई यति मात्र लेखौं, बाँकी अर्को वर्ष लेखुंला । □

भानुभक्त

- अरुणबहादुर खत्री “नदी”

जन्मथो तिमी यो देशको
तनहुँ जिल्लाको रम्घा गाउँमा
असार उन्तीस गतेका दिन
जन्मथो भानुभक्तको नाउँमा ।

घाँसीले अर्ती दिएर तिमीलाई
आदिकवि बनाउन सकियो
रामायण लेखी रामभैँ तिमीले
आदर्श पुरुषको छवि बनायो ।

आदिकविको नाम जति
शुद्ध नेपालीको ज्ञान दिलायो
रामायण लेखी तिमीले यहाँ
अमृतभैँ वाणी सबैलाई पिलायो ।

तिमीले रचेका सबै कृतिहरू
तिमीजस्तै अमर छन्
प्रत्येक यो धर्तीको मानिसलाई
तिमीजस्तै बन्ने ठूलो रहर छ ।

भाषिक एकताका अधिष्ठाता

● बाबुराम लम्साल

१. परिचय

नेपाली साहित्यका अधिष्ठाता भानुभक्त आचार्यको जन्म तनहुँ जिल्लाको चुँदी रम्घामा सं. १८७१ साल असार २ ९ गते आइतबारका दिन दिउँसो ३१ घडी ३२ पलामा बाबु धनञ्जय र आमा धर्मावतीदेवीको पवित्र कोखबाट भएको हो । लामो समयको पर्खाइसम्म सन्तानको सुख प्राप्त नभएका धनञ्जय आचार्यले सूर्यको आराधना उपासना गरेपश्चात् पुत्र प्राप्त भएकाले जन्मका आधारमा देवीभक्त नाम भए पनि सूर्यको प्रसाद स्वरूप प्राप्त भएकाले भानुभक्त रहन गएको हो भन्ने भनाइ छ । एघार वर्षको उमेरमा वैवाहिक जीवनमा बाँधिएका भानुभक्त आचार्यको शिक्षादीक्षा बाजे श्रीकृष्ण आचार्यको रेखदेखमा भएको पाइन्छ । चार वर्षको उमेरमा अक्षरारम्भ गराएका श्रीकृष्णले बालक नातिलाई १४ वर्षको उमेरमा काशी लगेर शिक्षाको भण्डार भर्ने काम गरे । तेजस्वी दिमागका धनी भानुभक्त बाजेले उच्चारण गरेका संस्कृतका ऋचा सुनेकै भरमा कण्ठस्थ पार्थे । छ भाइ छोराका एक मात्र नाति भानुभक्तलाई बाजेले

निकै माया गर्थे (सुवेदी, २०५६ : १२, अप्रकाशित शोध ग्रन्थ) । भानुभक्तले पनि बाबुलाई भन्दा बाजेलाई बढी माया गर्थे । विद्वान्हरूको सभामा भानुभक्तले आफूलाई चिनाउँदा बाजेको नामबाट चिनाउने गर्दथे । बाजेलाई निकै आदर र सम्मान गर्ने भानुभक्तले सभामा आफूलाई चिनाउनका लागि भनिएको तलको कवितांशले समेत पुष्टि गर्छ ।

*पहाडको अति वेस देश तनहुँमा श्रीकृष्ण ब्राह्मण थिया ।
खुप् उच्चा कुल आर्यवंशि हुनै सत्कर्ममा मन्दिया ।
विद्यामा पनि जो धुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया ।
इन्को नाति म भानुभक्त म नि हूँ यो जानि चिन्ही लिया ।*

(आचार्य, पुराना कवि र कविता, २०५० : ८७)

बाल्यकालीन समयमा लेखिएको भानुभक्तको पहिलो रचना भनेर भानुभक्त मणिमाला (सं. १९९५) मा विष्णुमायाले प्रकाशन गराएकी छन् । यही कुरालाई सत्य मान्दै बाबुराम आचार्यले पनि पुराना कवि र कवितामा समेत उल्लेख गरेका छन् (आचार्य, २०५० : ८८) । फुटकर कविता लेखनबाट लेखनारम्भ सुरु गरेका भानुभक्तले घाँसीको प्रेरणाबाट रामायण महाकाव्य लेखेका हुन् भन्ने कथन छ । उनका अन्य प्रकाशित कृतिहरू प्रश्नोत्तर, भक्तमाला, बधुशिक्षा, रामगीता आदि छन् । नेपाली भाषा साहित्यका अधिष्ठाता भानुभक्त आचार्यको भौतिक अवसान सं. १९२५ असोज ७ गते शुक्ल पञ्चमी सोमबारका दिन विहान भएको हो ।

२. भाषा प्रेमीका रूपमा भानुभक्त

भानुभक्तले संस्कृत भाषामा यथेष्ट ज्ञान हासिल गरे तापनि उनको लेखनीले नेपाली भाषा नै रोज्यो । उनीभन्दा पूर्व नेपाली भाषामा साहित्यिक कृतिहरू सृजना नभएका भने होइनन् । अग्रजहरूले नेपाली भाषामा कविता लेखे पनि ती काव्यिक, भाषिक र सरलताका दृष्टिले त्यति उच्च कोटिका थिएनन् । तत्कालीन समयमा

प्रशस्त कविताहरू त लेखिए तर ती सबै रचनाले नेपाली जनमानसको मन छुन सकेन । जनमानसको मन छुन नसक्ने र ढुकढुकीसँग धड्कन नसक्ने कविता कविताको भावना र मर्मभिन्न पर्न सक्दैनन् त्यसैले भानुभक्तभन्दा पूर्व रचिएका कविता टुटेफुटेका भावाभिव्यक्तिका अस्थिपञ्जर मात्र हुन् भन्नु अतियुक्ति नहोला । यस किसिमको परिस्थितिमा उदाएका भानुभक्तले जनताको चाहनालाई बुझेर नेपालीपनको आभाष दिलाउने भावशैलीका कविता रचना गरे । कवि कहलाउनुको सार्थकता शब्दहरूलाई तानतुन पारेर लय वा छन्दमा टाँगिदिनु वा कनिक्थी थुपारी दिएका जात विजातका भाषाको खोलमा मुठीभरका भावना घुसाइ दिनुमा मात्र सीमित छैन । युग हाँके प्रतिभाले मात्र कविलाई कवित्वको कितामा पुर्याउँछ (पराजुली, २०५० : ११३) । डाँडा काँडा, पहाड पाखा, लेक बेसी, भन्ज्याङ्ग घौराली चारैतिर छरिएर रहेका लोक भावनाहरूलाई समेटेर लेखिएका कविताहरू साँच्चै सबैका लागि ग्राह्य हुन्छन् । भानुभक्तले संस्कृतको ज्ञान लिए पनि नेपाली भाषा सरल किसिमले पनि भाव छुने कविता सृजना गरे । उनले लोकभावनालाई नजिकैबाट बुझ्ने प्रयत्न गरे । सरल भाषाका माध्यमबाट छाप्रादेखि महलसम्मको लोकअनुभवलाई समेट्न सकिन्छ भन्ने बोध उनले गरे । भानुभक्तभन्दा पूर्व र समकालीन कविहरूलाई इतिहास र पुस्तकालयले बचाउँदै आएका छन् तर भानुभक्तलाई बचाउन न इतिहास चाहियो न त पुस्तकालय नै । उनी नेपाली र नेपाली भाषीहरूको मन मस्तिष्कमा बाँचिरहेका छन् । भानु आफूमा भएको शक्ति, सामर्थ्य र भाषिक सरलताले बाँचेका छन् । जनकण्ठ कोकिलमा उनी भुन्डिएका छन् र जनजिब्रोको लयमा गुन्जिएका छन् । त्यसैले पनि उनलाई आदिकवि भनिएको हो । उनी भविष्यमा पनि सोही किसिमले बाँचिरहनेछन् ।

कुनै कृत वा कवि समयले जेठो

हुँदैमा मूल्याङ्कनको कसीमा पनि पहिलो हुन सक्दैन, मूल्याङ्कनमा जेठो गराउने त कृतिमा निहित गुण र भाषिक कलाले हो । यी वैशिष्ट्य भानुभक्तमा भएकाले पनि उनी आदिकविका रूपमा जीवन्त रहेका हुन् । भानुभक्तले प्रस्तुत गरेको भाषाशैली, छन्द अनि विषयवस्तुले परिष्कृत रूप पाउँदै गुणवत्ताको जुन ओज थप्न सके त्यो उनको युगमा अरुले गर्न सकेनन् । त्यसैले पनि उनी आदिकवि भए । भानुभक्तको लेखन सिल्यशैलीले प्राचीन नेपाली कविताले चिरस्थायित्वको किनारा छुन सकेको हो । यस कारण भानुभक्तले आफ्नो बेलासम्मका समस्त कविहरूलाई उछिनेर आफ्नो एकछत्र आधिपत्य कायम गर्न समर्थ भए र उनी काव्यको समष्टि प्रभावभिन्न पहिलो चोटि नेपाली जनमनलाई डोर्याउने व्यक्ति हुन पुगे (पराजुली, २०५० : ११३) । भानुभक्तमा भएको कवित्वको सीप वा क्षमता नेपाली भाषाका माध्यमबाट व्यक्तन सक्नु नेपाली भाषाप्रतिको मोह नै हो । त्यसैले पनि भानुभक्त नेपाली कविताको इतिहासमा विशिष्ट व्यक्तित्वका रूपमा उदीयमान छन ।

३. भाषिक एकताका प्रतिमूर्ति

भानुभक्तको शैशवावस्थाकालीन समयमा नेपाल एकीकरणको अभियान चलिरहेको थियो । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले बाईसी चौबीसी राज्यहरूलाई सिङ्गो नेपालको एकीकरणमा गाभ्ने प्रयत्न गर्दै ब्रिटिस साम्राज्यवादले नेपालमाथि आँखा गाड्दा उनीहरूसँग भिड्न नसकेर नेपालले सन्धि गर्नु पर्ने बाध्यतात्मक परिस्थिति थियो । सं. १८७० को दशकको गरिएको सन्धिले गर्दा नेपाली जनमानसलाई निकै आहत पुर्यायो । नेपालको भौगोलिक सिमाना साधुरिँदै थियो । सार्वभौमसत्ता, अखण्डतालाई अक्षुण्ण राख्नका लागि केही भूभाग गुमाएर भए पनि सन्धि सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नु पनि बाध्यतात्मक स्थिति सृजना भएकाले

मुटुमाथि दुइगा राखी हस्ताक्षर गर्नु पर्दा नेपाली नागरिकको मुटु क्षतविक्षत भएको थियो । यस्तो अवस्थालाई बुझेर भानुभक्त आचार्यले नेपाल र नेपाली भाषीहरूको टुक्रिएको वितीर्ण भएको अनि क्षतविक्षत र आहतले भरिएको नेपाली मुटुलाई भक्तिकाव्य रामायणका माध्यमबाट जोड्ने प्रयत्न गरे । उनले नेपालीहरूका भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अनि भावनात्मक एकतालाई जोड्न राम जस्तो आदर्श व्यक्तिको गाथागान गाएको महाकाव्य रामायणको मौलिकता नजिक भवानुवाद गरे । नेपाली नारीहरूको गरिमालाई स्थापित गर्न र नेपाली समाजलाई सीताजस्ता सहनशीला, पवित्र भावना भएकी धैर्यशीला नारीको आदर्शलाई चित्रण गर्ने काम भानुभक्तले गरे । उनले दाजुभाइका बिचमा प्रेमको अङ्कुरण गराए । मनमा शान्ति र भक्ति भावना पैदा गराउनको लागि पुरुषोत्तम रामको जस्तो कर्तव्य परायण, आज्ञाकारी, विनयशील, पत्नीव्रत, धीर, गम्भीर, वीर एवं युद्धकुशल, शत्रुहन्ता, सत्यका संरक्षक, प्रजापालक आदर्श चरित्रका पात्रको खोजी गर्न रामायण जस्तो महाकाव्यलाई नेपालीपन दिने काम गरे । उनले रामको महिमागान सरल, सहज र सुबोध भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्दै शिक्षा र प्रेरणा दिने सुकर्म समेत गरे । रामभक्ति धाराका सर्वाधिक सशक्त, अत्याधिक प्रतिभाशाली र पूर्णतः मौलिकतावादी कवि भानुभक्त नै हुन पुगे (श्रेष्ठ र शर्मा, २०५९ : ३७) ।

भानुभक्तको समयावधि अशान्तिपूर्ण वातावरणले गुञ्जिएको थियो । राष्ट्रनिर्माणको गहन दायित्व काँधमा बोकेका जिम्मेवार व्यक्ति र भाइभारदार एवं तिनका सन्तानहरू क्षुद्र व्यक्तिगत स्वार्थलिप्सामा लागेर बृहत् राष्ट्रिय भावनालाई छिन्नभिन्न पारिहेका थिए । जुन स्वार्थलिप्सा र स्वार्थलिप्साजन्य कार्य प्रणालीले जनतामा नैराष्यता सृजना गरेको थियो । त्यसको मलमपट्टीका रूपमा रामायण जस्तो भक्ति काव्य लेखी

नेपाली जनमानसको अशान्तिपूर्ण स्थितिलाई शान्त पार्ने काम उनले गरे । राष्ट्रनिर्माण र राष्ट्रियताको जगेर्ना गर्न भानुभक्तले सुबोध र सुरम्य भाषामा रामायण लेखे र विक्षिप्त भएको नेपाली मनलाई जोड्ने काम गरे (शर्मा, २०६३ : २५) । भानुभक्तको रामायण पद्धता नेपाली जनमानसमा अन्तरनिहित रहेका भाषिक शब्दावली प्रयोग भएको जस्तो प्रतीत हुन्छ । भानुभक्तले नेपाली लोकभावनालाई सबैले बुझ्ने भाषामा असाध्यै मिहिनि कलात्मक श्लोकहरू परस्केर सृजनात्मक क्षमताको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । यस कारणले पनि उनको स्थान नेपाली साहित्यमा उच्च र महान् बनेको छ । भानुभक्तको रामायण धार्मिक पाखण्डहरूको समूहलाई बोकेर हिडेको छैन, यसमा त नेपाली जीवनशैलीमा पाइने आत्मिकपनको भावनात्मक सम्बन्धलाई बोकेको छ । उनले नेपाली जनजिब्रोमा उच्चरित हुने भाषालाई कलात्मकताका साथ साहित्यमा प्रयोग गरेर अतुलनीय, अविस्मरणीय र कालजयी काम गरेका छन् ।

भानुभक्तका कविताहरू धार्मिक अनुष्ठानका क्रममा कीर्तनभजन गाउँदासमेत प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसका अलावा गोठालागोठाल्नी, दाउरेदाउरेनी, गाउँले, सहरिया साराले उनका कविताका श्लोकहरू रुचाउने गर्दछन् । वास्तवमा पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरण राजनैतिक रूपमा गरेका थिए तर आत्मिक रूपमा एकीकरण गर्ने व्यक्ति भानुभक्त नै हुन् । उनले चिरिएको, फाटेको, घाउपिप, मैलाधैला भएको भाषालाई सफा पार्ने काम गरे । नेपालको स्नेहपूर्ण संस्कृतिको एकतामा बाँध्ने काम भानुभक्तले गरे (शर्मा, २०६३ : २५) । यति मात्रै होइन रामायणमा प्रयोग हुन आएका प्रायः सबै छन्दहरू लोकलयकै हाराहारीमा उभिन आएका छन् र साङ्गीतिक माधुर्यको भङ्कार थप गर्ने समर्थ भएका छन् । शार्दूलविक्रीडित छन्द त जनजनका

कण्ठमा विशेष गरेर नारीकण्ठमा स्थान ओगट्न सफल छ (पराजुली, २०५० : ११६) । यस किसिमका विशेषताले भरि पूर्ण भएको भानुभक्तिय रामायण नेपाली काव्यपरम्परा र भाषिक एकताका दृष्टिले कोसेढुङ्गाका रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ ।

४. निष्कर्ष

भानुभक्त आचार्य नेपाली साहित्यका आदिकवि हुन । उनका कवितामा लालित्य, सरलता र विचारको मौलिकता पाइन्छ । उनीभन्दा अग्रज स्रष्टाहरूका रचनामा गहन भाव, सरलशैली र लोक भावनालाई बुझेर साहित्यिक कृतिको सृजना गरिएको देखिदैन त्यसैले पनि भानुभक्तका रचनामा भाषागत वैशिष्ट्यताका साथै सरल प्रस्तुति अर्न्तर्धुलित भएर रहेको छ । उनले खेलाएको छन्दगत पदुतालाई पछ्याएर पछिल्ला पुस्ताका कवि लेखकहरूले कवितात्मक बान्की परेकन सक्षम भएको पाइन्छ । वास्तवमा भानुभक्तमा भाषाको लालित्य, परिष्कारपूर्ण छन्द, सरलतामय भाव अनि मिठो अभिव्यञ्जनाका साथै सुन्दर अलङ्कारमय एवं भक्तिमय रसले समेत स्थान पाएको देखिन्छ । भानुभक्त सामाजिक कविका रूपमा उदीयमान छन् । उनले तत्कालीन समयमा समाजमा देखिएका विद्रुपतालाई धार्मिक, नैतिक अनि दार्शनिक दृष्टिकोणले समाजलाई निर्दिष्ट दिशा दिन चाहेका हुन् । बधुशिक्षा यसैको नमुना मान्न सकिन्छ । यसका अलावा समाजमा भए गरेका कुरीति, दिलासुस्ती अनि अन्याय अत्याचारप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्दै उनले कविता लेखेका हुन् । उनका कवितामा शिष्ट शृङ्गारका साथै राष्ट्रियताको भावनालाई समेत उजागर गरिएको छ । उनै नेपाली भाषालाई गरिमाको शिखरमा पुर्याउन सफल भए ।

सन्दर्भसामग्री

आचार्य, बाबुराम, पुराना कवि र कविता (छै.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५० ।
आचार्य, भानुभक्त, भानुभक्तको रामायण

(चौ.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५८ ।
त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.), नेपाली कविता भाग ४ (ते.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५४ ।

पराजुली, ठाकुर, नेपाली साहित्यको परिक्रमा (दो.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५६ ।

शर्मा, तारानाथ, नेपाली साहित्यको ऐतिहासिक परिचय (ते.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६३ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (छै.सं.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५९ ।

सुवेदी, लक्ष्मीप्रसाद, आदिकवि भानुभक्तको जीवनी र व्यक्तित्व (अप्रकाशित शोधग्रन्थ, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०५६ ।

भानु तिमि

- भक्त कार्की

नेपाली पहिचानका गाथा तिमि
भाषासेवीका सगरमाथा तिमि ।

भाषाका पुजारी दीपित तिमि
नेपाली जनका तृपित तिमि ।

जहाँ नेपाली त्यहाँ तिमि
अन्त नहुने अनन्त महाँ तिमि ।

संसार उज्यालो पार्ने भानु तिमि
नेपाली भाषाका छानु तिमि ।

सयौं फूलको एउटै माला गाँस्ने माली तिमि
नेपाली मनमुटुको दिलचस्प ताली तिमि ।

सरस्वतीका वरदपुत्र स्रष्टा तिमि
नेपालीका महान् पुत्र द्रष्टा तिमि ।

मेरेका छैनौ अजम्बरी अमर तिमि
सगरमाथाभ्रै शिर उँचो समर तिमि ।

- म्यादी

आदिकविको कर्म

● मोहनबहादुर कायस्थ

चुँदी-तनहुँका भानुभक्त आचार्यको अब दुई सय वर्षको उमेरको इतिहास जनिता जानकारीमा आएको छ । इतिहास लेखिन्छ अनि लेखाइन्छ भन्ने मेरो मान्यता रहेकाले उनले आधिकारिक रूपमा भानुभक्तिय रामायण संस्कृत भाषाबाट त्यति बेला नेपाली भाषामा अनुवाद गरे भन्ने सत्य अद्यापि रामायण पुस्तक हाम्रो अगाडि र ग्रामीण जीवनमा हातहातमा परेको र वाचन गरिएका प्रमाणहरू छन् । उनको जीवनबारे उल्लेख्य विवरण साँचो प्रकाशमा ल्याउने विद्वान् पं. मोतीराम भट्ट हुन् भन्ने अनुसन्धानकर्ताहरूको राय छ ।

भानुभक्त युगीन हुन् र धेरै संस्कृतका धुरन्धर विद्वान्हरूबारे केही आलेखहरू पाइए पनि सबै विद्वान्हरू ओभेलमा परेका देखिन्छन् । यिनै मोतीराम भट्टले विचार पोखे- भानुभक्त नै नेपाली भाषाका प्रथम कवि हुन् भनी । आदिकविको नाउँ उल्लेख गरे जुन आज दुई सय वर्षभित्र भानुभक्तलाई मान्यता प्राप्त पगरी गुताउने आदिकवि बनेको छ । उस बेलाका शासक राणाहरू र शाह वंशजबाट आदिकविको सम्मान वा पदवी प्रदान भएको उल्लेख कतै पाइन्न सायद । सायद शब्द लेखें, किनकि म आफैँ गहिरो अनुभव र अनुसन्धानमा डुबेको व्यक्ति होइन ।

दुई सय वर्षअगाडिको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषिक र अन्य धेरै विषयहरू आजका हामीलाई साच्चै पनि गाह्रो छ, किनकि विकासको गति कसैले अगाडि नसारे पनि आफैँ सँदै जाने क्रम जनसङ्ख्या वृद्धिको चापसँगसँगै बढ्ने रहेछ । शिक्षाबारे पनि त्यसबेलाको समय ओभेल परेको र केही सीमित संस्कृतका विद्वान्हरूमा निहित गरेको पाइन्छ । हजुरबा पण्डित श्रीकृष्ण आचार्यले भानुभक्तलाई संस्कृतका लवजहरू उच्चारण गराएको सुरुवात देखिन्छ । त्यति बेलाका गृहिणी नारीहरू, आफन्तबाट श्लोकहरू सुनेर नै कण्ठस्थ गर्थे र सुनेकै भ्रमा आफ्ना नानीहरूलाई घोकाउँथे । सर्वसाधारण नेपालीले बुझ्न सकून् भनी नेपालीमा लेखिएको रामायणको एक अंश यस्तो छ-
एक् दिन् नारद सत्यलोक पुगिगया लोकको गर्हं हित् भनी ब्रम्हा ताहीं थियो, पन्था चरणमा खुसी गराया पनि ।

कलम, मसी, कागज, पुस्तक आदि दुर्लभ थिए तापनि धेरै ब्रम्हाणकुलभित्र कर्मकाण्डीय पुस्तकहरू पढाइन्थे र आफ्नो पेसा चलाइन्थ्यो । यो किंवदन्ती मात्र होइन, यथार्थ हो ।

भानुभक्तका पुख्र्यौली उस बेलाका कर्मचारी थिए भन्ने पनि सिद्ध हुन्छ, जबकि उदृती रकमको बासलातमा केही रकम तन्दुरुस्त नभएको कारण उनले राजस्व हिनामिना गरेको ठहरियो र मुद्दा खेपे, त्यो पनि कहाँ चुँदी, कहाँ काठमाडौँ- सात दिनको पैदल यात्रा लामे । त्यसबेला कामठाडौँ आउँदा चुँदीबाट गोरखा, आरुघाट, सल्यानटार, नुवाकोट, त्रिशूली, थानसिङ र बरबन्दीको उकालो चढी जितपुर फेदी ओर्लिई बालाजू-सोह्रखुट्टे आइपुग्थे । त्यसै बेला कान्तिपुर नगरीको गरिमाबारे 'चपला अबलाहरू एकसुम्ना' कविता कथे । त्यस्तै 'यति दिनपछि मैले आज बालाजू देख्यौं, पृथ्वीतलभरीमा स्वर्ग हो जानी लेख्यौं' भनी बालाजू-रानीवनको हरियालीको उत्कृषमा डुबे । अर्कातिर जेलमा उडुस र उपियाँसँग भगडा गरी कातिकति आँनैदो रात बिताए । जेलमा रहँदा उपियाँ, उडुस, लामखुट्टे आदिले हैरान गरी सुत्न गाह्रो भएको हुँदा यिनैको

नाचगान हेरी रात काट्ने गरेको अभिव्यक्ति यसरी दिएका छन् कवितामा-

*लाम्खुङ्गे, उपियाँ, उडुस सँगै छन्, यिन्कै लहड्मा बसी
लाम्खुङ्गेहरू गाउँछन्, यी उपियाँ नाच्छन्, म हेर्छु बसी ।*

यसैगरी केन्द्रका कर्मचारीबाट मुद्दा किनारा नलगाइदिनाले आलेटाले गरेको बारे पनि लेखे- 'भोलि भोलि भन्दैमा सब घरबित्तगो बक्सियोस् आज भोली' । यसरी मनको वेदना पोखे । धनी ब्राम्हणको यस्तो विद्रोही तथा विदारक भावना पाइन्छ ।

पहिलेको रीतिअनुसार नारीहरू गृहणीका रूपमा रहनुपर्ने स्थिति थियो जुन आज पनि कतैकतै यस्तै पाइन्छ । उसैबेला नारीहरूमा चेतना ल्याउन उनले 'वधूशिक्षा' लेखे र नारीलाई शिक्षा दिने प्रयास गरे । यो 'वधूशिक्षा' को आजका नारीहरू बिघ्न विरोध गर्छन्, तर विचारणीय कुरा के छ भने समय, परिस्थिति, बाध्यता, परम्परा, इतिहास उस बेलाको यस्तै भएकाले चित्रण भयो र उपहास गर्नु उचित होइन । यति लिखित आधार भएकैले यसमा लवजको र विचारको विकास खोज्न धेरै वाञ्छनीय हुन आउँछ, मात्र भानुभक्तको विरोध गर्नु उचित होइन । फुटकर कविता, 'प्रश्नोत्तरमाला', 'रामायण माहात्म्य', 'भक्तमाला', 'वधूशिक्षा' 'रामगीता' आदि भानुभक्तका प्रकाशन हुन् ।

'वधूशिक्षा'- को एक अंश यस्तो छ-
*हाँसु छैन कदापि नारीहरूले, वेश्या हुने हाँसछन्
वेश्या लौ नहउन् तथापि घरको काम ती सबै नास्तछन् ।*

भानुभक्त चञ्चल स्वभाव भएका र तत्कालै केही सोच गर्ने र गर्न सक्ने सटीक व्यक्ति हुन् भन्न सकिने आधार पनि उनकै कविताले दिन्छ । कुनै बेला गजाधर सोतीको गाउँमा बास माग्दा सोतीकी गृहणीले भानुभक्तको धेरै अपमान गरिन्, फलस्वरूप कविता सिर्जना गरे-

*गजाधर सोतीकी घरबूढी अलाच्छन्की रहींछन्
नरक जाना लागि सबसित विदाबादी भइछन् ।*

बडो चर्चित भयो यो कविता र सोतीको कुलमा कलाङ्कित अर्थ लाग्न पुग्यो ।

यति मात्र होइन, उनले एक गरिब श्रमिक घाँसीले दिनभर घाँस काट्ने र बेच्ने

गरेको तथा केही पैसा आर्जन गरेकोमा जीवनवृत्ति र सार्वजनिक हितका लागि कुवा खनेको उही घाँसीबाट सुने र तत्काल आफू धनी भएर पनि समाजसेवाप्रति दरिद्र भावना भएको आत्मालोचना गरे । कविता कथे-
*भरजन्म घाँसतिर मन् दिदि धन् कमयायो
नाम् क्यै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो
घाँसी दरिद्र घरको तर बुद्धि कस्तो
मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो ।*

तर उसबेला गाउँघरमा घाँस काटी बेच्ने चलन देखिन्न र पक्कै पनि नउनले घाँसदाउरा बेचन आएका बालाजु परको व्यक्ति सहरमा आई उही सामग्री बेची जीविकोपार्जन गरेको देखेको हुनुपर्छ । अर्भै पनि घाँसी कुवा जुन हिजोआज दमौली नजिक बनेको देखिन्छ, उति बेलाको घाँसी कुवा यही हो भन्न हुन इतिहास बोल्नुपर्छ । यो आधुनिक घाँसी कुवा ऐतिहासिक कहोइन भन्न मन लाग्छ । यस्तो राजमार्गभित्र घाँसी कुवा छ अहिले ।

जुग बित्यो, भानुभक्त रहेनन् र उ नलाई अगाडि उज्यालोमा ल्याउने पण्डित मोतीराम भट्ट पनि रहेनन् । त्यसपछिका धेरै पण्डितहरू जन्मे र मरे । यो युगीन आवाज मात्र होइन, इतिहास हो । यसबीचको भानुभक्तबारेको लेखन कसैबाट त्यति प्रकाश भएन ।

पं. लेखनाथ उदाए र पछि समय उज्यालियो, तर उनीबाट भानुभक्तप्रति भनेजस्तो प्रकाश आएन । लेखनाथपछि 'म' भन्ने प्रतिष्ठित व्यक्तिको पनि उदय भएन । भन्न त म भन्ने अहम् बोक्नेहरू पनि देखा परेका छन् । पं. ज्ञानमणि नेपाल पनि इतिहासबेत्ता भए, तर शोधकार्य अद्यावधि भएको पाइन्न । अनेक शोधार्थीहरू आज नेपाली विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय र अन्य विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरू भानुभक्तबारे अध्ययनमा तल्लीन छन् ।

भानुभक्तको ऐतिहासिक घर यसै त धेरै पुरानो भइसक्यो । जगेर्ना गर्ने तजुमा गरी बर्सेनि सरकारबाट त्यस्तो संस्थालाई आर्थिक सहायता भइरहन्छ, तर त्यहाँ खास उपलब्धिमूलक कार्य भएको देख्ने रहर छ । भानुभक्त आचार्यकै नाउँबाट धेरै आचार्य थर

भएकाले नयाँ स्वरूप लिए, तर भानुभक्तको उद्धार भएन ।र जस्तोको तस्तै रहे ।

डा. ब्रतराज आचार्य (अध्यक्ष, भानु प्रतिष्ठान)- ले 'भानुभक्तका काव्यकृतिको पाठालोचन' भनी भाषा प्रयोगबारे विस्तृत कार्यपत्र प्रस्तुत गरेका छन्, तर म भाषा र यसको प्रयोगतर्फ नगई भानुभक्तका केही अन्य प्रसंगमा लेख्न पुगेको छु ।

केही महिनाअगाडि एउटा संस्थाका प्रमुख रामकुमार कोनेले भानुभक्तको जन्मथलोको अध्ययन गरी यसको गुरुयोजना बनाएर त्यसबारे जानकारी दिन आयोजना गरेको गोष्ठीमा म पनि सहभागी भएको थिएँ । विस्तृत इन्जिनियरिङ अध्ययन गरी त्यस क्षेत्रलाई सदुपयोग गर्ने र धेरै अध्ययनशील व्यक्तित्वहरूलाई त्यता आकर्षित गर्ने खालको अध्ययन भएको रहेछ । भौतिक रूपमा बनाइने बाटो, बगैँचा, सभागृह, पाहुनाघर, अध्ययनस्थल, भानुभक्तका पुस्तकहरू, भानुभक्तका लताकपडा, भौंडावर्तन, काठे घर इत्यादि भूभागको चित्रणवर्णनाभित्र म निकै रमाएँ । विद्युत् व्यवस्था, सञ्चार प्रक्रिया सबै समावेश थिए । तर त्यहाँ त्यस गोष्ठीमा निकै अगाडि भानुभक्तबारे बनेको समितिका पदाधिकारीहरू भने त्यति उपस्थित थिएनन् । किन हो खोई, गजब लाग्यो ।

गुरुयोजना, छलफल सान्दर्भिक थियो । निजी तवरबाट बनाइने यो गुरुयोजनामा सरकारको दृष्टि के हुने हो त्यो भने प्रष्ट भएन । भौतिक पूर्वाधारको नक्सा, चित्रण अति ग्राह्य थियो । अब कसले पूरा गर्ने यो लक्ष्य ? प्रश्न जटिल छ ।

अहिले दुई सय वर्षको काललाई लिएर भानुभक्त चर्चामा आएका छन् । सरकारले पनि संघसंस्थालाई निश्चय पनि आर्थिक सहायता दिने छ, तर भानुभक्तको थलोलाई जीवन्त पर्यटनमुखी बनाउन अगाडि सार्ने योग्य संस्था कसको हुने हो, हेर्न बाँकी नै छ ।

यहाँ त अवस्था यस्तो छ कि भानुभक्तलाई फिल्मको माध्यमबाट सचित्र चित्रण हुने भयो र फिल्मका लागि बनेको पूर्वाधार घरसमेत सञ्चित राख्न सकिएन । फिल्म बन्यो, तर ती पूर्वाधार बनेर पनि नाश

भए, भानुभक्तीय जन्मथलो भग्नावशेष नै रह्यो । चलचित्र निर्माणकर्ताले के भन्ने हुन् !

जे होस्, जस्तो होस्, भानुभक्त आचार्य नेपालमा र छिमेकी देश भारतमा समेत आदिकवि र राष्ट्रिय विभूति बनेका छन् । उनकै कारण नेपाली-नेपालीबीच एकता छ भने यो उनको जन्मथलो एउटा पर्यटनस्थल बन्नुपर्छ र एउटा जीवन्त इतिहास आगामी दिनका छात्रछात्रालाई सुमार्गमा डोच्याउनुपर्ने लक्ष्य बन्नुपर्छ भन्ने मेरो उत्कट इच्छा छ । स्कुलमा पढ्दा, शिक्षक भई पढाउँदा वा सामाजिक कसंस्थामा रहँदा भानुभक्तको नामको निकै चर्चा गरियो, तर यो निर्माणस्थल (म्युजियम) बनोस् भन्ने विचार बल्ल पो मनमा आयो । अर्कापट्टि फर्कदा देवकोटा प्रतिष्ठान बनेको छ, तर स्वर्गीय महाकविको घर बिरानो नै छ, देखिन्छ । सरकारको दृष्टि कहिले पुग्ने हो ? उनका पुस्तकको रोयल्टी पनि संकलित होला । सय वर्षभित्रको इतिहास यस्तो छ जबकि देवकोटालाई देख्ने धेरै जीवित छन् आज पनि भने दुई सय वर्षअगाडिका भानुभक्तलाई देख्ने त कोही छैनन्, तैपनि जग्गाजमिन यसै रहेको छ । वस्तु यही हो । अन्तमा भानुभक्त आचार्य जीवन्त आदिकवि बन्नून्, उनको घर पर्यटन केन्द्र बनोस् । जबजब आचार्य खलक आजको युगमा देखिन्छन् तबतब आचार्य यिनैका अनुहारमा चित्रित हुन्छन्, तर भानुभक्त आचार्य चाहिँ लोप भएको आभास हुन्छ ।

भानुभक्त आचार्य जम्मा ५४ वर्ष जीवित रहे । उनको जन्म वि.सं. १८७१ मा भएको थियो भने निधन १९२५ सालमा । वि.सं. १९४१ देखि विभिन्न प्रकाशकहरूले उनका रामायण र अन्य कृति प्रकाशन गरी विक्रीवितरण गर्न थाले ।

सन्दर्भस्रोत

- भानु प्रतिष्ठान
- भानु जन्मस्थल विकास समिति
- रामायण
- प्रश्नोत्तरमाला
- वधुशिक्षा
- रामगीता आदि

वर्तमानमा भानुलाई कसरी सम्झने ?

● पुष्करराज भट्ट

भानुभक्त आचार्य (१८६९) नेपाली साहित्यका अविस्मरणीय प्रतिभा हुन् । भानुभक्त जन्मेको दुई सय वर्ष पुगिसक्दा पनि उनका बारेमा चर्चा परिचर्चा एवम् टीकाटिप्पणी भइरहेका छन् । उनको जीवनी एवम् लेखनका विभिन्न पक्षका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान हुने काम पनि जारी रहेको छ ।

कुनै पनि झटाले आफ्नो युगको प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । व्यक्तिको सामाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि एवम् अध्ययनले उसको दृष्टिकोण निर्माणमा मद्दत गरेको हुन्छ । तसर्थ भानुभक्तलाई बुझ्न उनी बाँचेको समयलाई पनि हेर्नुपर्ने हुन्छ । भानुभक्त नेपालमा संस्कृत शिक्षामा अध्ययन-अध्यापन साथै साहित्य लेखनको अवस्था प्रचलित रहेको समयका उत्पादन हुन् । सामन्तवादी सामाजिक एवम् राजनैतिक परिवेश, अन्धविश्वास एवम् रूढिमा बाँचेको समाजमा बाँचेका कारण त्यसको कमबेसी प्रभाव उनीभित्र रहने नै भयो । तत्कालीन समाजमा दैनिक जनजीवनमा बोलीचालीको भाषाका रूपमा नेपाली थियो । यस भाषामा अध्ययन अध्यापनका साथै साहित्य लेखनको

सहज प्रचलन भने थिएन । भानुभक्तले केही सार्थक काम गर्नका लागि घाँसीबाट प्रेरणा पाएको कुरामा विभिन्न मत रहेका छन् । उनलाई जीवनमा अगाडि बढ्नका लागि हजुरबा श्रीकृष्ण आचार्यको योगदान रहेको कुरा भने सर्वविदितै छ ।

भानुभक्तले तत्कालीन बौद्धिक जमातले हेला गरेको नेपाली भाषामा रामायणको उल्था गरे । यस बाहेक पनि उनले नेपाली भाषामा विभिन्न खण्डकाव्य एवम् फुटकर कविता सिर्जना गरेको पाइन्छ । उनका रचनामा धार्मिक चिन्तनको प्रबलता पाइन्छ । त्यसका साथै तत्कालीन सामाजिक अवस्था र सामाजिक विकृति विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्यसमेत गरेको पाइन्छ ।

भानुभक्तले नेपाली भाषालाई नेपाली जनजीवनमा भिजाउने महत्वपूर्ण काम गरे । उनीद्वारा सिर्जना गरिएको रामायणमा नेपाली परिवेश एवम् संस्कृतिको गहिरो प्रभाव पाइन्छ । उनको आगमनसँगै तत्कालीन समयमा सिर्जना गरिने साहित्यमा संस्कृत भाषाको जुन वर्चस्व थियो, त्यो कम हुँदै गयो । नेपाली भाषा आम नेपाली जनजीवनको भाषा बन्न पुग्यो । साहित्यिक बौद्धिक क्षेत्रमा नेपाली भाषालाई स्थापित गर्नमा भानुभक्तको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनले तत्कालीन बौद्धिक जमातले हेला गरेको भाषा नेपालीमा साहित्य सिर्जना गरे । नेपाली भाषाको जग बसाउनमा भानुभक्तको महत्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनीभन्दा पहिले पनि कतिपय कवि, साहित्यकार थिए तर उनीहरू भानुभक्त जति चर्चित एवम् स्थापित हुन सकेनन् । धेरै पछि मात्र भानुभक्त अधिका कवि लेखकका बारेमा शोध अनुसन्धान हुन थालेको हो ।

भानुभक्तले आफ्ना रचनामार्फत दिएको चिन्तनका बारेमा नेपाली साहित्य क्षेत्रमा विभिन्न विचार प्रकट हुँदै आएको

पाइन्छ । भानुभक्तले तत्कालीन समयमा के कस्तो विचार राख्नुपर्थ्यो भन्ने विषयमा आज छलफल गरेर कुनै निष्कर्ष निस्कने अवस्था छैन । उनको चिन्तनले नेपाली समाजलाई के कस्तो मार्ग प्रदान गर्‍यो भन्ने विषयमा छलफल हुनसक्छ । भानुभक्त र उनले बोकेको चिन्तनधारा अब इतिहासको सामग्री भइसक्यो । यसबारे समय-समयमा चर्चा परिचर्चा हुने क्रम चलिरहने छ । इतिहासमा घटेका घटना सबै राम्रा वा सबै नराम्रा हुँदैनन् । इतिहासको रेखा सधैं सरल रूपमा अगाडि बढ्दैन । कुनै पनि व्यक्ति एवम् संस्थाका बारेमा मूल्याङ्कन गर्दा वर्तमानलाई मात्र हेरेर पुग्दैन । तत्कालीन समयमा व्यक्तिले कुन हदसम्म समाजको पक्षमा काम गर्नसक्यो भनेर विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । ऊ तत्कालीन समाजको चेतनाभन्दा कति अगाडि रह्यो वा कति पछाडि रह्यो भनेर हेर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । भानुभक्तले नेपाली भाषालाई लोकप्रिय बनाउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेले । सरल, सरस नेपाली भाषाको प्रयोग गरेर महत्वपूर्ण आधारशिला निर्माण गरे । यसर्थ नेपाली साहित्य जगत् उनीप्रति ऋणी बनैपर्छ । भानुभक्तका रचनामा स्तुतिपरकता पाइन्छ । सत्ताका कारण दुःख पाएकोले रचनामा सामान्य आलोचना गरेको पाइन्छ । उनका नारीसम्बन्धी दृष्टिकोण पनि आलोच्य छन् । समाजमा हुने गरेका अन्धविश्वास एवम् रूढिका बारेमा चर्चासमेत गरिएको छैन । त्यसको विरोधको चेतनाको कुरा त भन्नु छाडिदिऊँ । उनी समाजमा परिवर्तन चाहने एक विद्रोही कविका रूपमा भन्दा एक जना सिधासादा धार्मिक कार्य गर्ने यथास्थितिवादी कविका रूपमा देखिन्छन् । भानुभक्तलाई सम्मान गर्नुको अर्थमा उनले बोकेका चिन्तनको भारी सधैंभरि सबैले बोक्नुपर्छ भन्ने चिन्तनले भानुभक्तको सही मूल्याङ्कन गर्दैन, बरू त्यसले जनतामा भ्रम नै सिर्जना गर्छ । समाजमा एकखाले भाषाको वर्चस्व समाप्त गरेर नेपाली भाषालाई

स्थापना गर्ने कार्यमा उनको योगदान रहेको छ । नेपाली भाषालाई जनसमुदायमा परिचित गराउनमा उनको योगदान भए पनि सामाजिक परिवर्तन एवम् नवीन मूल्य स्थापनामा भने उनको योगदान देखिँदैन ।

नेपालमा पछिल्लो समयमा भएका जातीय, भाषिक आन्दोलनको तारोका रूपमा भानुभक्त पनि रहेका छन् । कतिपय ठाउँमा उनको सालिक भत्काउने काम भएको पाइन्छ । आफ्नो अधिकार पाउने नाममा राष्ट्रिय विभूति एवम् आदिकवि भानुभक्तको सालिकलाई निशाना बनाउने काम जायज मान्न सकिँदैन । नेपालको शासनसत्ताले सधैंभरि एक जाति एक भेषको नीति लियो । समाजमा एकप्रकारको भाषा, संस्कृतिलाई राज्यले नै प्रश्रय दियो । त्यसका कारण समाजमा रहेका विभिन्न जाति, भाषा एवम् संस्कृति बहिष्करणको सिकार बने । उनीहरूले आफ्नो जीवनमा राज्यको अनुभूति नै गर्न पाएनन् । समयसँगै समाजका विभिन्न मुद्दाहरू उठ्ने क्रमसँगै परम्पराभिन चिन्तन र व्यवहार देखापऱ्यो । अधिकार प्राप्त गर्नका लागि लिइएका नीतिहरू कति जायज भन्ने प्रश्न आफ्नो ठाउँमा छ तर नेपाली राज्यसत्ताले विभेदकारी चरित्र देखाएको भने पक्कै हो । राज्यले जसरी नेपाली भाषा, साहित्य एवम् संस्कृतिको विकासका निमित्त आफ्नो ध्यान दियो, त्यसरी नै नेपालका विभिन्न मातृभाषाको विकासका लागि कार्यक्रम ल्याउने पर्ने हुन्छ । भाषा, साहित्य र लेखनको परम्परा रहेका भाषाको विकासका निमित्त कार्यक्रम अगाडि सार्नुपर्ने हुन्छ । सम्बन्धित भाषा साहित्यका क्षेत्रमा योगदान दिने प्छटाहरूको योगदानको कदर गर्नुपर्ने हुन्छ जसका कारण उनीहरू पनि नेपाली भाषा-साहित्यको क्षेत्रमा मूलधारमा स्थापित हुने र अगाडि आउने अवसर पाउनेछन् । आफ्नो अधिकार पाउने भएपछि ती भाषाभाषीका नाममा हुने गरेका अराजक क्रियाकलापको अन्त्य हुन्छ ।

असल र राम्रा प्रतिभाहरूले अगाडि बढ्ने मौका पाउनेछन् भने अनावश्यक विवाद एवम् भ्रैभ्रगडा गराउन चाहनेहरू किनारा लाग्छन् । आज भानुभक्तलाई सम्झनुका साथसाथै नेपालका सबै भाषाभाषी र तिनको साहित्यले न्याय पाउनुपर्ने माग पनि अगाडि सार्नु उचित देखिन्छ ।

आज एकातिर भानुभक्तका नाममा आफ्नो नाम चम्काउन चाहने होड छ भने अर्कोतिर उनको विरोध गरेर आफूलाई चर्चामा ल्याउन खोज्नेको पनि त्यत्तिकै दौड छ । जे जस्तो अवस्था भए पनि भानुभक्तको नाम भने चर्चाको

शिखरमा रहेको छ । ऐतिहासिक पात्र एवम् घटनाका बारेमा चर्चा गर्न पाउनुहुन्न भन्ने सोच अतिवादी सोच हो । त्यसरी नै तिनका बारेमा सबै खराब मात्र देख्ने प्रवृत्ति पनि घातक नै हो । कुनै पनि म्रष्टाका सबल पक्षलाई ग्रहण गर्नुको अर्थमा उनका कमजोर पक्षलाई पनि लिनुपर्छ भन्ने आवश्यकता

छैन । उनीहरूको यथार्थ मूल्याङ्कन हुनैपर्छ ।

भानुभक्तले नेपाली भाषा साहित्यका लागि दिएको योगदान अब कसैले चाहेर पनि मेटाउन सक्दैन । अबको आवश्यकता भनेको भानुभक्तको योगदानका बारेमा चर्चा परिचर्चाका साथै नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा उनीभन्दा पहिलेका र पछिका म्रष्टाको योगदानलाई पनि जनसमक्ष ल्याउनु जरूरी छ । इतिहासमा योगदान दिने म्रष्टाले दिएका योगदानका आधारमा उनीहरूलाई उचित सम्मान दिनैपर्छ । आज नेपाली भाषा जसरी विकास भएको छ, त्यसको तुलनामा अन्य भाषा एवम् साहित्यले अगाडि आउने अवसर पाएका छैनन् । नेपालमा प्रचलित विभिन्न भाषाभाषीका साथै उनीहरूको साहित्यलाई पनि अगाडि ल्याउने कामले नेपाली साहित्य एवम् नेपाली जातिको साहित्य बलियो बन्छ । नेपालमा सांस्कृतिक एकताका लागि पनि राज्य एवम् समाजले अब कुनै न कुनै कदम चाल्नुपर्ने हुन्छ । □

भानुभक्त

● विष्णु जोशी

भाषाभक्त भानुभक्त माथि पुगिसके
उठ-उठ अबेर भो उठौं मेरा सखे
लिपिबद्ध, लयबद्ध भाका हाली हाली
गाउने गीत छोडी गए गाऔं मेरा सखे

रामायणको राम कथा जनजिब्रो पुगी
सुसाए सुसेलिन्छ सुन मेरा सखे
रामचरित्र सीता शील सिकाउने नीति
आफ्नो पनि आचरणमा गुनौं मेरा सखे

मनमोहक, भावमोहक धर्ममोहकले
भरिपूर्ण साहित्यका शिला छोडी गए

खोजी खोजी रोजी रोजी तिनका कृतिहरू
एक पटक हेरौं अनि पढौं मेरा सखे

माटोभक्त, मसिभक्त, कलमभक्त तिमी
रही गयौ जुनी जुनी सेरोफेरो बनी
देशभक्त, मातृभक्त, पितृभक्त तिमी
छातीमाभ महसुस गरौं मेरा सखे

फेरि पनि जन्मिए आऊ है सानु भानु
अक्षर शब्द उनी बुनी भाषा दिई जानु
भाषाभक्त भानुभक्त टाढा पुगिसके
उठ-उठ अबेर भो उठौं मेरा सखे ।

भानुका फुटकर रचनामा समाज चेत

● कृष्णविलास पौड्याल

१. भानुभक्तको परिचय

भानुभक्त आचार्यको जन्म वि.सं. १८७१ साल असार २९ गते तनहुँ जिल्लाको चुँदी रम्यामा भएको हो। यिनले घरमै आफ्ना पितामहबाट संस्कृत शिक्षा लिएका थिए र दुई वर्ष जति बनारसमा बसेर आवश्यक ज्ञान लिएको देखिन्छ। यिनले १९०७ तिर केही समय तराईमा जागिर पनि खाएका थिए। कर्मकाण्डी पण्डित र गृहस्थ जीवन बिताएका भानुभक्त बाबुले हिसाबकिताब नमिलाएको भनेर केही समय कुमारी चोकमा थुनिएका थिए। यिनलाई आदिकविको उपाधिले सम्मान गरिएको छ। भानुभक्तलाई जातीय कविका रूपमा लिइन्छ र भाषिक एकीकरणकर्ता ठानिन्छ। भानुभक्त एउटा साधारण घाँसीबाट प्रेरित भएर आध्यात्मिक चिन्तन र भाषिक समृद्धिमा लागेका असाधारण व्यक्तित्व हुन्। यिनका फुटकर कविताका साथै रामायण (१९१०), भक्तमाला (१९१०), प्रश्नोत्तरमाला (१९१०), वधूशिक्षा (१९१९) र रामगीता (१९२५) जस्ता कृतिलाई अध्यात्मवादी चिन्तन, प्रशासनिक, सामाजिक विसङ्गति र विकृतिलाई उजागर गर्ने अमर कृतिका रूपमा लिइन्छ। यिनको मृत्यु वि.सं. १९२५ आश्विन शुक्ल पञ्चमीका दिन तनहुँ जिल्लाको सतीघाट, मर्स्याङ्दी नदीमा भयो।

२. भानुभक्तको काव्यप्रवृत्ति

भानुभक्त आचार्य नेपाली कविताको प्राथमिक कालका भक्तिधाराका सर्वाधिक चर्चित र प्रतिभाशाली कवि हुन्।

यिनले १८९१ तिर कविता लेख्न आरम्भ गरेका थिए। यिनले कविताका फुटकरदेखि खण्डकाव्य र महाकाव्यसम्मको रचना गरेका थिए। यिनका भक्तमाला र वधूशिक्षा मौलिक, प्रश्नोत्तरमाला र रामगीता अनूदित तथा रामायण मौलिकता र अनुवादको कुशल संयोजन गरिएका कृति मानिन्छन्। यिनको रामायण संस्कृतबाट अनूदित भएर पनि प्रशस्त मात्रामा नेपालीपनले ओतप्रोत भएको पहिलो महाकाव्य हो। भानुभक्तलाई साहित्यिक र सामाजिक दृष्टिले उत्कृष्ट र लोकप्रिय कविको उच्च आसनमा पुऱ्याउने कृति त रामायण नै हो। यही कृतिले यिनलाई नेपाली भाषाको एकीकरणकर्ताको उच्च स्थान दिलाएको छ।

भानुभक्तले हिन्दूहरूका आदर्श पुरुषोत्तम श्रीरामलाई काव्यको नायक बनाएर रामायणको रचना गरेका छन्। यस कृतिमा भक्तिरस मर्स्याङ्दी गड्गडाएभैं गड्गडाएको छ र रामकथा र वेदान्त दर्शनको संयोजनबाट प्रवाहित अध्यात्मचेतना प्रबल रूपमा प्रकट भएको छ। भक्तिरस र व्यक्तिगत विनय तथा सांसारिक विरक्तिलाई काव्यरूपमा व्यक्त गर्ने भानुभक्तले सामाजिक नैतिकता, अध्यात्मवादी चिन्तन, पारिवारिक उत्तरदायित्व आदिलाई समेटेर साहित्य सृजना गरेका छन्। यिनले बुहारीहरूलाई घर व्यवहारसम्बन्धी नैतिक शिक्षा र दायित्वबोध गराएका छन्। यिनले 'परधर्मो भयावहः' भनेभैं स्वधर्मका पक्षमा वकालत गरी हिन्दू धर्मको मनोरमपाराले गायन गरेका छन्। भानुभक्तलाई परम्परावादी कट्टर पण्डित भन्न त सकिएला तर तत्कालीन परिस्थिति बुझ्न सक्ने बुझ्नुक व्यक्तिका रूपमा पनि लिन सकिन्छ। यिनले शासकलाई रिभाएर विभिन्न अवसरको फाइदा उठाएका छन्। यिनले जेल पर्दा चित्ताकर्षक पाराले करुण पुकार गरेका छन्। हास्य र विनोदी स्वभावका भानुभक्तले शासन व्यवस्थाप्रति तीक्ष्ण व्यङ्ग्य, नैतिकतामूलक औपदेशिक भाव, शिष्ट श्रृंगार, प्रकृतिको मनोहर चित्रण,

देशप्रेम, भाषाप्रेम तथा राष्ट्रियताको अपूर्व प्रस्तुतीकरण गरेका छन् । देशप्रेम, भाषाप्रेम तथा जातीय गौरव गायन गर्नु कवि भानुभक्तको वैशिष्ट्य हो ।

भानुभक्त आचार्यले संस्कृत छन्द परम्परालाई नेपाली साहित्यमा लोकप्रिय बनाएको पाइन्छ । यिनका लेखनीबाट शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, वसन्ततिलका, इन्द्रवज्रा, मालिनी, स्मधरा, द्रूतविलम्बित, स्वागता आदि छन्दले उत्कृष्टता प्राप्त गरेका छन् । यिनले उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा आदि अलङ्कारलाई सरल, सहज र स्वाभाविक भाषाशैलीमा संयोजन गरी नेपाली भाषालाई एकीकृत रूप प्रदान गरेका छन् । भावोचित शब्द संयोजन गरी नैतिक, औपदेशिक, व्यङ्ग्यमूलक अनेक प्रसङ्गलाई स्वाभाविक रूपमा प्रस्तुत गर्ने कवि भानुभक्त भक्तिरसलाई परिपाकसम्म पुऱ्याउने प्राथमिक कालका सर्वाधिक महत्वपूर्ण जातीय कवि हुन् ।

३. **भानुभक्तका फुटकर रचनामा समाज चेत**
भानुभक्त आचार्यद्वारा विभिन्न सन्दर्भ र प्रसङ्गमा लेखिएका साना-ठूला गरी ३९ वटा फुटकर कविताहरू भानुभक्तका रामायण (वि.सं.२०५२) मा सङ्कलित छन् । यस प्रकरणमा भानुभक्तद्वारा विरचित यिनै फुटकर कवितामा उल्लिखित कविताको विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ ।

कवि भानुभक्तले आफू पहाडको तनहुँ जिल्लामा आर्यवंशी ब्राह्मण कुलमा जन्मिएको र आफूना पितामह श्रीकृष्ण आचार्यबाट शिक्षा लिएको खुलाएका छन् । यसबाट त्यस समयका ब्राह्मण कुलमा शिक्षाको प्रचार भएको स्पष्ट हुन्छ । यस कवितामा कविले देशप्रेम र शिक्षाको महत्व बताउनुका साथै वंश परम्परालाई चिनाएका छन् । कवि भानुभक्तले राजधानी सहर कान्तिपुरी नगरीमा देखिने रौनक र त्यसको चहलपहललाई मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेका छन् । यस कवितामा कविले राष्ट्रिय महत्व, धार्मिक महत्व, हातहतियार आदि विविध पक्षको चिनारी गराएका छन् ।

यहाँ धार्मिक महत्व र सहिष्णुतालाई कविकै वाणीमा सुन्न सक्छौं ।

रिस राग कपट छल छैन जहाँ

तब धर्म कति छ कति छ यहाँ ।

पशुका पति छन् रखवारि गरी

शिवकी पुरि कान्तिपुरी नगरी ॥

(भानुभक्त आचार्य, रामायण, पृ. २४४)

कवि भानुभक्त बालाजु पुगेपछि आश्चर्यमा पर्छन् । त्यहाँको प्राकृतिक छटाले मुग्ध भएका भानुभक्त बालाजुलाई स्वर्गतुल्य ठान्छन् र चराका मधुर गानमा लडिएर असल सुन्दरी नचाउन पाए इन्द्रलाई पनि यहाँ खैचेर ल्याउन सकिन्थ्यो कि भन्ने भाव यसरी पोख्छन्-
जसमाथि भन्नु असल सुन्दरि एक नचाउँ ।

खैचेर इन्द्रकन स्वर्ग यही बनाउँ । (ऐजन, पृ. २४५)

प्रशासनिक ढिलासुस्ती, जेलको फोहोर वातावरण जस्ता विकृतिलाई पनि कवि व्यङ्ग्यको निसाना बनाउँछन् र आफूनो सकसलाई विनोदी पाराले कटाक्ष हान्न पनि कवि चुक्दैनन् । रातभर लामखुट्टे, उडुस, उपियाँले हैरान पारेको भावलाई 'रातभर नाच् पनि हेर्छु खर्च नगरी ठूला चयनमा म छु' (पृ. २४५) । अनि जागिर नभएकाले कोदालो खेनेर गृहस्थी जीवन बिताउने गरेका भानुभक्तले चाकरी गर्दा भुक्तमान थपिएको दुःखेसो पोख्न पनि पछि परेका छैनन् । प्रशासनिक ढिलासुस्तीप्रति दुःखेसो पोख्दै राणाकालीन व्यवहार, चाकरी चाप्लुसी र चुक्लीका भरमा अडेको त्यस बेलाको राणातन्त्रलाई कविले यसरी मुर्त्याएका छन्-
एक मन् चित्त लगाई चाकरि गऱ्याँ खुशी भया छन् हरी ।
मान्माथी पनि भुक्तमान् थपि दिया कैयै नखोऱ्या गरी ॥

(ऐजन, पृ. २४५)

कवि कुमारी चोकमा थुनामा परेका र छोराको व्रतबन्धको बेला भएको उक्त अवसरमा परेको कविको मानसिक उद्वेलनलाई तलका पङ्क्तिपुञ्जले बताउँछन्-
गायत्री दिनु बाबुको छ अधिकार दीक्षा दिनु माइको ।
बालकले पनि वेद पढीकन सुसार गर्नु गुरु गाइको ।

(ऐजन, पृ. २४५)

आर्यवंशी कवि भानुभक्त सनातन धर्मप्रति एकनिष्ठ छन् र वेद, गाई र गुरुको गरिमामात्र आफ्नो निष्ठा रहेको भावानुभूति पोख्छन् । कविमा रहेको अध्यात्म चेत पनि उनका फुटकर कवितामा मुखरित भएको पाइन्छ । आफूलाई व्यथैमा कुमारीचोकमा थुनिएको र बिरामी भएको दुःखेसो उनले मार्मिक पाराले पोखेका छन् । उनले जे लेखिएको छ, ती पनि साँचा हुन् भन्दै फिरादपत्र पनि कवितैमा लेखेका छन् । कवि डिट्टा बिचारीहरूले भोलि भोलि भन्दैमा दिन बितेकाले घुर्की लगाउन पनि पछि पर्दैनन् र उनी भोली मान्न पुग्छन् । कविको दुःखेसो कविकै वाणीमा यसरी अभिव्यञ्जित भएको छ :

*की ता सक्दीन भन्न कि तब छिनिदिनू क्यान भन्छन् इ भोली
भोली भोली हूँमा सब घर बितिगो बक्सियोस् आज भोली ॥*
(ऐजन, पृ. २४६)

कवि विनोदी पनि छन्, खञ्जुवा पनि छन् । गाउँ डुल्ल जाँदा गृहिणीले थालभरी भुटेका मकै दिँदा मुझ्जे केरा, मही वा मुला वा त्यसको साग केही भए असल हुने नत्र यस्तो धुपमा कसरी मकै खाने भन्न पनि पछि पर्दैनन् । त्यस्तै गजाधर सोतीकी घरबुढीलाई रातमा बास बस्न नदिएको भोकमा अलच्छिनी रहिछन् भन्दै उछित्तो काड्ने कवि भानुभक्त नैतिक, सदाचारी र कर्तव्यबोध गराउने व्यक्ति पनि हुन् । कवि भानुभक्त ज्योतिषका ज्ञाता भएकाले आफ्नो जन्मकुण्डलीलाई पनि कवितात्मक रूपमा उल्लेख गरेका छन् (पृ. २४७) । अर्का पण्डितले भाषा बिगारेकामा सल्लाह दिँदै उल्लू (पृ. २४७) भनेका र आयुको विचार नगरी विवाह गर्ने उल्लू (पृ. २४७) लाई कुन उत्तर दिने भनी उल्लीबिल्ली पार्न पनि पछि पर्दैनन् । यसरी कविमा सामाजिक चेत, धार्मिक प्रवृत्ति र सुधारको चाहना हुँदा हुँदै पनि कसैले उपहारस्वरूप पठाएको टोपी टुपीमात्र छोप्ने भएकाले नानीलाई त्यो दिएको र आफूलाई अर्को बढिया टोपी पठाइदिन

आग्रह गर्दछन् । भाषा, साहित्य र संस्कृति महान् हुन्छन् भन्दै बर्गत भएका मानिसले “ भाषाश्लोक बनाइराख तिमि नाक्, बुद्धि र वर्गत भया” (पृ. २४७) भन्दै भाषाप्रतिको अनुराग कविले मुक्तकपठले गाएका छन् । कवि प्रारब्धप्रति विश्वस्त देखिन्छन् । प्रारब्धमा जे लेखिएको छ भोगे त्यही हो भन्दै प्रारब्धवादी दृष्टि यसरी अभिव्यञ्जित गराउँछन्-

*प्रारब्धै बलवान् छ सर्वजनको प्रारब्ध भोग गर्दछन् ।
आफ्नू काम छिपाइ दोषकन दिन्या व्यथै नरक पर्दछन् ॥*
(ऐजन, पृ. २४८)

कवि शिक्षाको महत्त्व बताउँछन् र हुक्का नार्नेप्रति कटाक्ष पनि गर्छन् । त्यस्तै उनी बक्बक् गर्नेहरूप्रति कटाक्ष गर्दै मूर्ख भन्छन् । त्यस्तै उनले ‘क’ बाट उठ्ने बीस वटा शब्द गन्दछन् । कवि वैद्याङ्ग पेसाप्रति पनि सचेष्ट देखिन्छन् र गणेश चौथीका दिन चाहिने पूजा सर्जामको फेहरिस्त तयार पार्दछन् । घाउ खटिराको औषधि बनाउने तरिका पनि सुल्झाउँछन् र छोरालाई पढाउने, बारीको हेरचाह गर्ने अनि सुग्घर सफाइप्रति पनि सचेष्ट रहने कुशल गृहस्थीका रूपमा पनि खरो उत्रिएको देखिन्छ । कवि आचार्य जुवाडे पनि हुन् । उनले जुवाको खेललाई चिनारी गराउँदै आफू हर्खा भएको भाव यसरी पोखेका छन्, कविकै वाणीमा-

*छक्का निम् पछि चौका यही रित हुन गो चक्की पाशा छरवा ।
खेदांमा साठी हार्याँ दिन पनि सक्तियो आज भइयो हर्खा ॥*
(ऐजन, पृ. २४९)

कवि आचार्यमा पत्नीप्रतिको अनुराग पनि तीव्र देखिन्छ । उनले देखाएको पत्नीप्रेमलाई तलका पङ्क्तिपुञ्जमा देखाइन्छ ।
*बिन्ती एक म गर्दछु सुन प्रिये प्रिती निरन्तर रहोस् ।
तहाँको मन पिञ्जडा म मुनियौं यै चालू सदाकाल रहोस् ॥*
(ऐजन, पृ. २४९)

कवि चतुर पनि छन् । गाउँ डुल्ल जाँदा कुनै मित्रको घरमा बन्दुक देखेर त्यो बन्दुकको प्रयोग गरी बाँद धपाउन पाइने हुनाले बन्दुक माग्दै यसो भन्छन्, कविकै वाणीमा-

लोहा बेची मोल क्या लीनु होला ।

खड्गौ पूजा निम्ति यो दीनु होला ॥ (ऐजन्, पृ. २५०)

मानिस जन्मिन्छ, यो साधारण कुरा हो । उसले जन्मलाई सार्थक पार्न र आफ्नो पदचाप छाड्न केही गर्नेपछि भन्ने भाव घाँसीलाई प्रतीक बनाएर यसरी पोखेका छन्-
भरजन्म घाँसतिर मनु दिइ धनु कमायो ।

नाम्नू क्यै रहोस् पछि भनेर कुआ खतायो ॥

घाँसी दरिद्री घरको तर बुद्धि कस्तो !

मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो ॥ (ऐजन्, पृ. २५०)

कवि पर्वतीय रमणीयतालाई पनि खुल्ला दिलले अवगाहन गर्छन् र गिरिधारी भाटले फजितिमा पारेकोमा दुःखमनाउ गर्छन् । उनी भाटका कुरा लुच्चा भएको बताउँछन् । बाढीका प्रकोपमा परेर कुलाको बाँध बगाएको, अहिले भाटले कुलामाथिको खेत भनेर फिराद गरेको अभिव्यक्ति दिँदै छिमेकी फटाहा भए सिंगो गाउँले दुःख पाउने यथार्थ व्यक्त गर्छन् ।
लुच्चा हुनु यसभाटका सब कुरा आफैँ कुला मुनिकै ।

खेतलाई त टापु भन्छ भन्या यस भाटको क्या सही ॥

(ऐजन्, पृ. २५१)

कवि भानुभक्तमा आध्यात्मिक चेत पनि प्रबल रूपमा अभिव्यञ्जित भएको छ । उनी धनलाई भन्दा अध्यात्म पक्षलाई मूर्तिवान् भएको देख्छन् । धनको लालसा त्यागेर अध्यात्मतर्फ लाग्न अभिप्रेत गर्ने कवितांश यसरी प्रकट भएको पाइन्छ-

क्याले भुल्यौं जगत्मा तरहरू बहुतै दुःखले पक्रिएका ।

सबका शिरमाथि लाठी दिन-दिन यमका वज्र नै टक्रिएका ॥

देख्यौं सुन्द्यौं कहन्थौं अब हरेरि नभजी वित्तमै चित्त लायौं ।

ताप होला खुप मरणमा हरि भज नभजी व्यर्थ सब दिन बितायौं ॥

(ऐजन्, पृ. २५१)

४. मूल्याङ्कन

भानुभक्त आचार्य नेपाली साहित्यका प्राथमिक कालका भक्तिधारा : रामभक्ति धाराका सशक्त कवि हुन् । भानुभक्तले नेपाली जनमानसमा अध्यात्मवादी चिन्तनको प्रचार मात्र गरेनन्, उनले भाषिक एकीकरणको काम पनि गरे । भानुभक्तलाई रामायणमा मात्र

सीमित गर्नु भूल हुन्छ र उनीमाथि गरिएको अन्याय ठहरिन्छ । उनले फुटकर कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्यको रचना गरेका छन् । भानुभक्त युगसचेत संवेद्य कवि हुन् । उनका कवितामा अध्यात्मवादी चिन्तन, सामाजिक जागरण, जातीय उत्थान, प्रशासनिक आडम्बर र ढिलासुस्तीप्रति विनोदी शैलीमा व्यङ्ग्यका साथै समाजचेत पनि मुखरित भएको पाइन्छ । भानुभक्त अध्यात्मवादी, भक्तिवादी, राष्ट्रवादी, समाज सुधारक, ज्योतिष, वैद्य, वाक्पटु तथा जुवाडे पनि हुन् । यिनी नीतिमूलक औपदेशिक कविताका रचयिता हुन् । यिनी युगसापेक्ष पाराले तत्कालीन शासक रिष्णुएर फाइदा लिन सक्ने चतुर व्यक्तित्व पनि हुन् । शिष्ट र मर्यादित श्रृङ्गारका भाव छल्काएर भवानुभूति पोख्ने कवि आचार्य अध्यात्मवादी धरोहरका रूपमा चिरकालसम्म प्रतिष्ठित रहनेछन् । कृषिकर्म, पन्डित्याई, सामाजिक भलाइ, औषधमूलो, ज्योतिषशास्त्रका ज्ञाता भानुभक्त युगसापेक्ष ढंगले चल्ने कुशल शिल्पीका रूपमा रहेका छन् । जातीय कविका रूपमा सरल, सहज तथा स्वाभाविक भाषाका प्रयोक्ता कवि भानुले भवानुकूल छन्दलाई नचाउन सफलता पाएका छन् । छन्दोबद्ध कविताका स्रष्टा भानुभक्त शास्त्रीय छन्दमा लयात्मक कविताका स्रष्टा हुन् । उनका गलामा आदिकविको माला पहिराउनु उनको उचित कदर गरिएको ठहरिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य भानुभक्त, (२०५२), भानुभक्तको रामायण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

पौड्याल, कृष्णविलास (२०६८), पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, काठमाण्डौं : श्रीकृष्ण प्रकाशन गृह ।

पौड्याल, कृष्णविलास, नेपाली भाषा साहित्यको इतिहास, अप्रकाशित ।

पौड्याल, कृष्णविलास, फुटकर कवितामा भानुभक्त, प्राज्ञिक संसार, वर्ष १, अंक १२, आश्विन २०७०, पृ. ३९-४१ ।

भानुभक्त जातीय कविका रूपमा

● प्रा. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय

कुनै महान् व्यक्तित्व जति जति पुरानो हुँदै जान्छ, उसको जीवनसित कालक्रममा थरिथरिका किंवदन्तीहरू गाँसिदै गएको हुनु विश्वजनीन ऐतिहासिक तथ्य हो । यो कुरा यदि कुनै कविसित सम्बद्ध हुन गएको छ भने उसका रचनामा अनेक क्षेपकहरू घुसाई उसको लोकप्रियताको आडमा व्यक्तिगत स्वार्थ साँध्ने काम पनि हुन थाल्छ । कवि भानुभक्तका साथ यी दुवै कुराहरू घटित भएका पाइन्छन् । एकातिर मोतीराम भट्टले भानुभक्तको जीवनमा काव्यप्रेरणाको स्रोतका रूपमा अदना घाँसीलाई उभ्याई कविको स्वतःस्फूर्त प्रतिभासम्पन्न चारित्रिक वैशिष्ट्यलाई ओभ्लेलमा पारिदिएका छन् र आफूले रचेका श्लोकहरूसमेतलाई उनको नाममा प्रचारित गरिदिएका छन् भने अर्कोतिर प्रकाशकहरूले भानुभक्तको रामायणमा सुलोचना प्रकरण, सीता विलाप, हनुमान्को उपदेश प्रभृति क्षेपकहरू यत्रतत्र थप्न लगाई कविको मूलकृतिलाई विकृत पारी प्रशस्त पैसा बटुलेका छन् । यस्तै चाला हो भने भानुभक्तको मूल रचना कालान्तरमा क्षेपकहरूद्वारा यति आक्रान्त भएर जानेछ कि त्यसको ठीक ठीक पहिचान गर्न भाषाशास्त्रीले अन्वेषण र विश्लेषण गर्नुपर्ने खण्ड आउने छ । अहिले पनि त्यो खण्ड छँदैछ, तर पछि पछि यो कार्य जटिल भएर जानेछ । प्रकाशकहरूको यस्तो अनधिकारलाई समाप्त पार्न कुनै प्रतिनिधि साहित्य संस्था वा स्वयं प्रज्ञाप्रतिष्ठानले

भानुभक्तिय रामायणको प्रकाशनाधिकार सुरक्षित पार्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने देखिन्छ ।

त्यसैगरी भानुभक्तसम्बन्धी ग्रन्थ र लेखहरूमा पाइने परस्पर विरोधी तथ्यहरूको प्रकाशनले पाठक वर्गलाई कम अन्योलमा पारेको छैन । कोही भन्छन्, उनी बाबुले खाएको जागिरमा लागेको बाँकीमा थुनुवा भएका थिए त कोही आफूले खाएको जागिरको हिसाबमा गोलमाल भएबापत पक्राउमा परेका थिए भन्दछन् । कसैको भनाइमा उनी गिरिधारी भाटसँगको जग्गा-मुद्दाको सिलसिलामा पहिलो पटक काठमाडौं आएका थिए त कसैको भनाइमा उनी त्यसभन्दा अघिबाट नै आइसकेका थिए । भानुभक्त थुनामा एकै पटक परेका हुन्, बाबुको बापतमा होस् अथवा आफ्नै बापतमा । उनले जागिर अवश्य पाएका थिए भन्ने चाहिँ कविको 'जागिर् छैन धनी म छैन घरको खान्ध्याँ कुदालो खनी.... मान् माथि पनि भुक्तान् थपिदिया कैल्हे न छुट्ट्या गरी' मा प्रयुक्त 'मान्' शब्द र "व्यर्थैमा म कुमारीचोक थुनियाँ वहाँ बिरामी भई । आयाथ्याँ घरमा व्यथा अति बढयो दूलो विपत्ति सही" मा प्रयुक्त 'वाँहा' शब्दले सिद्ध गर्दछन् । यी दुई श्लोकका आधारमा के प्रमाणित हुन्छ भने कविले कृष्णबहादुर राणलाई आफ्नो कवित्वशक्ति र सरल स्वभावले खुसी पारी 'मान' का रूपमा जागिर पाएका थिए र खटिएको स्थानमा बिरामी भई कवि घर फर्केका थिए अनि कुमारीचोकले बही बुझाउन पक्रिँदा थुनामा परेका थिए । यसरी उनी आफ्नै जागिरका क्रममा थुनिएका थिए ।

भानुभक्त कविका रूपमा पहिलोपटक काठमाडौं जग्गा-मुद्दाकै क्रममा आएका हुँदा हुन् । तब नै उनको कृष्णबहादुर राणासित साक्षात्कार र परिचय सम्भव छ । आफ्नो काव्यप्रतिभाद्वारा उनले उक्त राणाजीलाई प्रभावित पार्नु र यसपछि नै जागिर पाउनाले

क्रम मिल्छ । यसै पटक उनले बालाज्यूको वर्णन र 'चपला अबलाहरू' को गायन गरेका हुन् । बालकाण्ड रामायण र यी दुई थरी कविताको भरमा नै उनले कान्तिपुरमा प्रसिद्धि पाए ।

भानुभक्तको निधनको शताब्दी पूरा हुँदा नहुँदै उनका सम्बन्धमा र उनका कैयौं रचनाहरूका सम्बन्धमा तर्कविलासी विद्वानहरूबाट बेलाबेलामा अद्भुत शंकाहरू निकालिएका छन् । उनको जन्ममितिमा समेत अनेकता देखिन्छ । यी सब शंका र भ्रान्तिहरूको निवारण गरी उनको प्रामाणिक जीवनी र उनका समस्त रचनाहरूको एकत्रित संस्करण निकालिहाल्नु ठूलो साहित्यिक कर्तव्य हुन आएको छ ।

भानुभक्तलाई दिइएका उपाधिहरू पनि विचारणीय बनेका छन् । उनलाई कसैले 'आदिकवि' भनेका छन् त कसैले 'आदिप्रतिनिधि कवि' र कसैले 'भक्त' । उनलाई 'आदिकवि' को उपाधि दिनेहरूले उनीभन्दा पहिला भएका कविहरूको परिचय नपाएका होइनन् । त्यसैले 'नेपाली साहित्यको भूमिका' मा प्रथम कविका रूपमा उदयानन्दलाई स्थान दिइएको होस् अथवा 'बुङ्गल' मा सुवानन्दलाई तर भानुभक्तलाई जति कारणले जुन तर्कहरूका भरमा 'आदिकवि' भनिएको छ, ती खण्डित भएका छैनन् र यस उपाधिका दाताहरूले मत परिवर्तन गर्नुपर्ने कुनै खण्ड आएको छैन । वास्तवमा विवाद केवल शब्दको छ, भावको छैन । जब सुवानन्द पहिला कवि देखिए उनी आदिकवि भए । नेपाली र संस्कृत शब्दको फरक मात्र भयो । अथवा 'प्रथम कवि' भन्नु र 'आदिकवि' भन्नुमा अन्तर नै के छ ? पर्यायवाची शब्दहरूको हेरफेर मात्र हो । तर भानुभक्तको वैशिष्ट्यलाई बुझाउन उनलाई 'आदिकवि' र सुवानन्दलाई 'प्रथमकवि' भनेर ल्याउँदा पनि के अनर्थ हुने हो र ? भानुभक्तको महिमा 'आदि' हुनुमा निहित छैन, अपितु कविको पूर्ण व्यक्तित्वलाई

बहन गर्नुमा छ भन्ने सबैलाई थाहै छ । उपाधि विवाद व्यर्थ छ । तर पनि भानुभक्तका लागि उपयुक्त उपाधिको खोजमा रामचन्द्रले 'आदि प्रतिनिधि कवि' को उपाधि प्रस्ताव गरेको पाइन्छ, धेरैअघि । यस उपाधिले उपर्युक्त शब्द-विवादबाट हामीलाई जोगाइदिन्छ, अवश्य । तर यो कुनै विशिष्ट उपाधि होइन । हरेक युगको नेताकवि प्रतिनिधि कवि हुन्छ । यस दृष्टिले यो उपाधि भानुभक्तभन्दा अधिका कविहरूले पाउनुपर्छ । वीर स्तुतिकार्यका 'आदि प्रतिनिधि कवि' यदुनाथ पोखरेल हुन् र कृष्णभक्ति शाखाका 'आदि प्रतिनिधि कवि' हुन् वसन्त शर्मा । भानुभक्तको उपाधिको निर्णय नगरी नहुने नै हो भने उनलाई 'आदि महाकवि' भनौं । उनीभन्दा पहिले नेपालीमा कुनै महाकवि भएनन् । राजशेखरको महाकविसम्बन्धी यो कथन सर्वप्रथम भानुभक्तमा नै चरितार्थ भएको छ-

*"शब्दार्थोक्तिषु यः पश्येदिह किञ्चन नूतनम् ।
उल्लिखेत् किञ्चन प्राच्यं मन्यतेऽसौ महाकविः ॥"*

(शब्द, अर्थ र अभिव्यक्तिका जसले केही नवीनता देख्छ र जसले केही पुरातन प्रवृत्तिको पनि उल्लेख गर्दछ, त्यो महाकवि मानिन्छ) ।

आदिमहाकवि भानुभक्तले कवितामा नेपाली शब्द-सौन्दर्यको चहक थपे, भावको विस्तृतीकरण गरे, अभिव्यक्तिको सरल सौष्ठव देखाए । उनले कवितामा सरसता र प्राणवत्ता ल्याई त्यसलाई नवजीवन प्रदान गरे । उनले परम्पराबाट प्राप्त विचार, भावना र छन्दोबद्ध शास्त्रीय शैलीको प्रयोग गरे । यसरी उनमा नै आएर सर्वप्रथम कविको आफ्नो मौलिक व्यक्तित्वको चित्तचमत्कारी नूतनता प्राचीनतासित मिश्रित भएर अभिव्यक्त भयो ।

भानुभक्तलाई 'आदि जनकवि', वा 'आदि जातीयकवि' पनि भन्न सकिन्छ । उनको यसै रूपको परिचय दिलाउनु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । हुन त यहाँ कुनै नयाँ कुराको प्रतिपादन हुने छैन । ती ती विषय

र पक्षहरू नै प्रकाशमा ल्याइने छन्, जसको चर्चा विद्वान्हरूले विभिन्न रूपमा गरिसकेका छन् । यो एउटा पिष्टपेषण हुनजाला भन्ने डर लेखकलाई छ । तर पनि कविको जातीय सेवाको पक्षलाई लिएर उनको मूल्याङ्कनको इच्छालाई दमन गर्न सकिएन ।

जाति वा समाजले भोगेको र अनुभव गरेको जीवनका विविध पक्षलाई अभिव्यक्ति दिन जुन कवि समर्थ हुन्छ र जसले आफ्नो युगका मान्यता र धारणाका आधारमा समाजको मुखेञ्जी एउटा लोकपयोगी जीवन दर्शन सार्छ; उसैलाई जनकवि, लोककवि वा जातीय कवि भन्न सकिन्छ ।

निश्चय नै नेपाली काव्यजगत्मा कविको उपर्युक्त भूमिका प्रस्तुत हुने प्रथम व्यक्ति भानुभक्त नै भए । महाकवि देवकोटाले भानुभक्तको यसै व्यक्तित्वलाई लक्ष्य गरेर उनको प्रशस्तीमा कहीं 'शुक्रतारा' र 'नेपालीका प्रथम ध्वनि' को प्रयोग गर्नुभएको छ । श्री ५ पृथ्वीनारायणको प्रयासले एकीकरण भई नेपालीको रूपमा उदित जातिको उमङ्गा र उल्लास, पीडा र वेदना, समस्या र आत्मशान्तिको द्योतक प्रथम वाणी भानुभक्तबाट नै मुखरित भयो । उनले कविको त्यस महान् उत्तरदायित्वलाई पूरा गरे, जसको भरमा "अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः..." र "कविर्मनीषि परि भूः स्वयंभूः" को भाव चरितार्थ हुन्छ । यो कार्य उनका पूर्वज, अग्रज र समकालीन कुनै कविबाट भएको थिएन । वास्तवमा उनीहरू भानुको उदयपूर्व प्रभाती गाउने चराहरू थिए, स्वयं भानु थिएनन् । भानुभक्त नै भानु भए । यसको कारण थियो । ती प्राचीन कविहरू कि त शासकका आश्रित थिए, कि आश्रयका इच्छुक । तिनको कविकर्म सीमित स्वार्थमा बाँधिएको हुँदा, त्यसमा लोक भावनाका स्वर परेनन् र त्यसको परिधि व्यापक भएन । सुवानन्ददेखि यदुनाथसम्मका वीरश्रोताहरूले आफ्ना आश्रयदाताहरूलाई

आलम्बन तुल्याई भावोद्गार पोखे । इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी र वसन्तशर्माले आहत वीर भावनाको परिप्रेक्ष्यमा कृष्णलाई आलम्बन तुल्याई श्रृङ्गार र वीररसको माध्यमले भक्तिको धारा केही मात्रामा बगाए र रघुनाथले रामायणको कथानकलाई रचाए । यी तीनै थरिले आफ-आफ्नो इष्टलाई आलम्बन बनाएर भौतिक र आध्यात्मिक लाभ उठाए अथवा साहित्यिक लडहबाजीसम्म पूरा गरे । यिनको महत्व कवि कर्तव्यमा भन्दा नेपाली भाषामा पनि कविता लेखिन सक्छ भन्ने स्थापनामा निहित छ । यिनीहरूले नेपाली समाजको भावनाको अभिव्यक्ति वा त्यसको आवश्यकताको पूर्तिमा आफूलाई संलग्न पारेनन् । साहित्य न कसैलाई रिभाउनका लागि लेखिनुपर्छ, न त फगत् लडहबाजीका लागि । लोकका लागि लोकभावनाको अभिव्यक्ति नै साहित्य हो र साहित्य-सृष्टि स्वयं एउटा महान् साधना हो, जसको आधार मूलतः कविको सहज प्रतिभा नै हुन्छ, छन्द रचनाको व्यायाम मात्र होइन भन्ने कुरा भानुभक्तबाट नै सिद्ध हुन गयो । राष्ट्रिय एकीकरणको कार्य सम्पन्न भएपछि देश सबैको साभ्ना हो भन्ने भावनाको उदय भएभैं भानुभक्तले कलम चलाएपछि नै साहित्य सबैको हो भन्ने सिद्धान्त स्थापित भयो ।

भानुभक्तभन्दा पूर्व समाज र साहित्य टाढाटाढा थिए, तिनको आपसमा घनिष्ठ र निकटतम सम्बन्ध कायम भएको थिएन । काठमाडौं प्रशासनको मात्र केन्द्र नभई विद्या र विद्वान्हरूको पनि केन्द्र थियो । पाश्चात्य शिक्षाको प्रवेश नै भएको थिएन । संस्कृत भाषा नै ज्ञान आर्जित गर्ने माध्यम थियो, जो ब्राह्मण जातिका कतिपय व्यक्तिहरूको मात्र पेवा थियो । उच्च घरानियाँ नरनारीहरू पौराणिक पण्डितहरूको पुराणवाचनबाट यत्किञ्चित् ज्ञान प्राप्त गर्दथे, शेष समाज पूर्णतया उपेक्षित थियो र ज्ञानको प्रकाशबाट

वञ्चित थियो । वीरताको प्रदर्शन नै जनसामान्यका लागि प्रतिष्ठा आर्जन गर्ने बाटो थियो । यो बाटो पूर्वकालदेखि चलिआएको थियो, जो सुगौली सन्धिपछि आहत भएको थियो र त्यसको स्थान कुण्ठा र दासताको भावनाले लिएको थियो । यसरी एकातिर राष्ट्रिय स्वाभिमानको अभिव्यक्तिको मार्ग अवरुद्ध भएको थियो र समाजका अगाडि कुनै जीवन-आदर्श नभएकाले लक्ष्यको अन्वौल र जडता व्याप्त थियो । यस्तो घोर ऐतिहासिक अन्धकारको युगमा पश्चिमी पहाडको गाउँबाट भानुभक्तका रूपमा यस्तो ज्योतिको उदय भयो, जसले आफ्नो प्रकाशद्वारा नेपाली जातिलाई जातीय वैशिष्ट्य र राष्ट्रिय गौरवसित परिचित गराई उसका विविध भावनालाई मुखरित पार्दै एउटा आदर्श जीवन उसका अगाडि राखिदियो । भानुभक्त दरबारिया कवि नभई गाउँले कवि भए र गाउँहरूको देश नेपालको मर्म र महत्वलाई थाहा पाएका थिए । उनले देशमा सांस्कृतिक पुनरुत्थानका लागि बहुसंख्यक नेपालीले बुझ्ने नेपाली भाषामा अपठित समाजले पनि परम्परादेखि जाने-सुनेका रामचन्द्रको गुणानुवाद गरे । उनको कविकर्मबाट साहित्य मुट्ठीभर संस्कृतज्ञहरूको हातबाट फुस्की जनसामान्यको बीच पुग्यो, साहित्य समाजको सम्बन्ध जोरियो र राष्ट्रभाषाको गौरव वृद्धि भयो । यसरी विशाल राष्ट्रिय कविको लोकप्रियता उनले नै पाए । उनका कविता विविध भावधाराहरूलाई लिएर बगे, तिनको संख्यात्मक र गुणात्मक विशिष्टताले गर्दा महलदेखि भुपडीसम्म तिनको प्रवेश भयो ।

भानुभक्तको व्यक्तित्वमा ग्राम्य सरलता, स्पष्टवादिता, सरसता र निश्छलता थियो । कविता गर्नु तिनको स्वभाव थियो, लहडबाजी थिएन । उनी खाँदा, सुत्दा, उठ्दा, बस्ता, रुँदा, हाँस्ता जहिले पनि कविता गर्थे । कविता उनको सपनामा पनि थियो, जागरणमा

पनि । छन्द उनको वशवती थियो । उनी अनायास छन्दमा बगे, उनले छन्दका निमित्त शाब्दिक व्यायाम गर्नु परेन । त्यसैले त्यसमा सहजता, सरलता र सरसता आयो । हो, उनले पनि कहाँ शब्द बिगार्नुप्यो र कही कहाँ हिन्दी ढंगका पंक्ति र विदेशी शब्दहरू घुसाउनु प्यो । तर, दोषभन्दा गुणको मात्रा बढी भएकाले त्यो दोष त्यसै ढाकियो ।

भानुभक्तले अन्यान्य भावधारालाई निकास दिए पनि उनको मुख्य भावधारा भक्ति नै हो र उनको मुख्य लोकप्रिय कृति रामायण । भानुभक्तले रामायण लेख्नु सम्मिलित परिवारको परम्परा रहेको नेपालमा समाजको समक्ष जीवनको आदर्श प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यको परिणाम हो । हिन्दी साहित्यमा भैं सम्प्रदायवादको प्रेरणाले होइन कि आफ्नो जातीय उत्थानको प्रयोजनको पूर्तिको अभिप्रायले उनले कृष्णचरित्रलाई छाडी रामचरित्रलाई अधि सारे । रासरंग र अद्भुत वीरकौशलले भरिएको कृष्णचरित्रले ईश्वरको अद्भुत प्रस्तुतीकरण गर्ने हुँदा त्यो अकर्मण्य भक्ति योगका साधकहरूका लागि उपयुक्त थियो, तर जीवनसंग्राममा आदर्शमय कर्मठ भूमिकाको प्रस्तुतीकरण गरी जनसमुदायलाई उत्प्रेरित पार्नका लागि मर्यादा पुरुषोत्तम रामको चरित्र ग्राह्य हुनसक्यो । उसैले भानुभक्तले नटवर कृष्णलाई छाडी गृहस्थ रामको लोकोपकारक चरित्रको वर्णन गरे । नेपाली समाजले पनि वसन्त शर्माको कृष्णचरित्रलाई छाडी रामायणलाई बढी कदर गरेर कविको मनोवैज्ञानिक सुझबुझलाई प्रमाणित गरिदियो ।

१५ डिसेम्बर १८४६ को कालरात्रिमा भएको कोतपर्व र त्यसपछिको भण्डारखाल पर्वका नायक जंगबहादुरको उदय भएपछि देशमा राजनीतिक स्थिरता र शान्ति त आयो, तर त्यो स्थिरता र शान्ति सुख र सन्तोषको थिएन, भयको थियो । आफ्नो आतंकले जंगबहादुर र उनका वंशजहरू देशमा प्रभाव जमाउन समर्थ त भए, तर तिनले लोकमानसमा

पृथ्वीनारायण वा भीमसेन थापाले पाएको प्रतिष्ठा र श्रद्धा पाउन सकेनन् । यस्तो स्थितिमा ती शासकहरूको चरित्र कविहरूका लागि आलम्बन हुनसकेन र कृष्ण एवं रामलाई लिएर उनीहरू हिँडे । तत्कालीन अवस्थामा रामको गुणगान गरेर नै लोकले मानसिक शान्ति र जीवनसंग्रामका लागि मनोबल प्राप्त गर्न सक्ने हुँदा भानुभक्तले सम्पूर्ण रामायणको तर्जुमा गर्नु ऐतिहासिक आवश्यकता भएको थियो । उनले रामायण तुलसीदासले भैं 'स्वान्तः सुखाय' लेखेको घोषणा गरेनन् । उनको रचनाको उद्देश्यको मूलमा समाजहित, देशोद्धार र भाषा विकासको भावना लुकेको थियो ।

“यश, धन, व्यवहारज्ञान, अमंगलनाश, परमानन्द प्राप्ति र प्रेयसीको प्रियवचनभैं उपदेशदान काव्यको प्रयोजन हो” भन्ने मम्मटको प्रयोजन सिद्धान्तसँग भानुभक्तको काव्यसिद्धान्त धेरै अंशमा मिल्न जान्छ । आफ्नो र लोकको इहलोक-परलोक दुवै बनाउने हेतुले उनले आफूले पाठ गर्ने गरेको अध्यात्म रामायणलाई वाल्मीकि रामायणको कथासमेतले संयुक्त पारी नेपाली भाषामा प्रस्तुत गरे ।

भानुभक्त औधी नै संवेदनशील कवि थिए । उनले जीवनमा आइपरेका गहन परिस्थितिप्रति र देखेका दृश्यहरूप्रति तत्काल कवितात्मक प्रतिक्रिया देखाए । यौटा जातीय कविको दृष्टि व्यापक हुनु र उसलाई समाजको प्रत्येक गतिविधिमार्फत चारु र हनु स्वाभाविकै हो । यसैको फलस्वरूप भक्तिभावनाका अतिरिक्त उनका विविध स्फुट रचनाहरूमा उनीबाट अन्यान्य भावधारारहरूले विकास पाएको देखिन्छ ।

शृङ्गारी भावधारा:

अधिकांश कविहरूमा शृंगारी वा रोमान्टिक वृत्ति प्रकृति वा नरनारीलाई आलम्बन बनाई सौन्दर्य र रतिरागको चित्रण गर्नुमा भल्किन्छ । नेपालीमा प्राकृतिक

भावनाको वर्णनमा सबभन्दा पहिले कवि यदुनाथ पोखरेलले रुचि देखाएका हुन् । उनले भीमसेन थापाको 'बडी बाग' को वर्णनमा लेखेको एक श्लोकमा यो प्रवृत्ति देखिएको छ-

“बडी बाग महौं अनैक् फुल फुल्याको

विलायत्कि मेवा पवन्ते भुल्याको ॥

भ्रमर-जाइ फुल्को मीठो रस् लिन्याको ।

कहँ क्या तमासा बहँतै खुल्याको ॥

यसमा स्थानीय रंगको अभाव पाइन्छ र स्वच्छन्दतावादी मौलिक भावधारारको स्थानमा कवि माघको प्रकृति एवं वैभव-वर्णनको प्रभाव लक्षित हुन्छ । भानुभक्तको बालाज्यू वर्णन, नेपालको प्राकृतिक सौन्दर्य स्थलको नामोल्लेखपूर्वक गरिएको प्रकृति-वर्णन हो, यस वर्णनले बालाज्यूको सौम्य र शान्त छविप्रति कविको सहज प्रेम र आकर्षणलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । बालाज्यूबाट अत्यन्त प्रभावित भै 'पृथिवितल भरीमा स्वर्ग हो जानि लेख्यौं' भन्ने नवयुवा कवि चराचुरुञ्जीहरूको चिराबिरले भरिएको त्यस निर्जन हरियालीको छहारीमा विश्राम गर्दा यौटा कुरा मात्र नपुग देख्दछन्- सुन्दरीको अभाव । एक सुन्दरी नचाउन पाए इन्द्रलाई खिचेर त्यहाँ स्वर्ग बनाउन सकिन्छ भन्ने कविलाई विश्वास थियो । यस वर्णनमा कविका दुई छन्द पाइन्छन् । पहिलोमा प्रकृतिलाई आलम्बन बनाइएको छ । दोस्रोमा कवि स्वयं आलम्बन बनी कविता लेख्न र सुन्दरी नचाएर इन्द्रलाई खिँची त्यहाँ स्वर्ग बनाउन आकांक्षी छन् । दोस्रो छन्दका प्रथम दुई पंक्तिमा कविको आफ्नो प्राप्य छ, त्यहाँ बसेर कविता बनाउने सोख र पछिल्ला दुई पंक्तिमा बालाज्यूलाई स्वर्ग तुल्याउने भावना व्यक्त छ । यहाँ शृंगार रसको कुनै परिपाक भएको छैन । बालाज्यूको प्रकृतिको पूर्ण परिचय पनि छैन । स्थानीय रंग (लोकल कलरिड) को पनि अभाव छ । केवल 'बालाज्यू' शब्दको प्रयोगले यसलाई स्थानीय रूप दिएको छ । त्यसैले मोतीरामले यसमा शृंगारको प्राचुर्य पाएर गद्गद् हुँदै “एक त बालाज्यूको

जग्गा दोम्नो कवि भानुभक्तको बयान के भन्नुपर्छ ?' भनेको रामकृष्ण शर्माज्यूले ' भन्नुपर्ने केही छैन' भन्नु र स्थानीय रंगको अभावको विज्ञापन गर्न युक्तिसंगत नै छ । वास्तवमा भानुभक्तले रोमाण्टिक भावधारालाई पूर्णता दिएको आधारमा हैन कि उनले नेपाली प्रकृतिलाई सर्वप्रथम काव्यजगत्भित्र प्रवेश गराएको र स्वच्छन्दतावादी ढंगको आत्मपरक (सव्जेकटिभ) भावधाराको प्रवर्तन गरेको आधारमा उनलाई गौरव प्राप्त छ । कविको आत्मवित्त श्रृंगारी भावधारको द्योतन उनको नाममा प्रचारित "बिन्ती एक म गर्दछु सुन प्रिये प्रीती निरन्तर रहोस् । तहाँको मन पिंजरा म मुनिर्याँ यै चाल सदाकाल् रहोस्" ले गर्दछ । तर यी पंक्ति कहीं स्वयं मोतीरामका नहोऊन् । जे भए पनि भानुभक्त समाजसुधारक र मर्यादावादी कवि भएकाले उनको श्रृंगारी भाव पनि मर्यादित देखिन्छ । उनको यस्तै अमांसल सौन्दर्यप्रतिको आकर्षण चपला अबलाहरू एक सुरमा इत्यादिमा पनि लक्षित हुन्छ ।

राष्ट्रिय गौरव वा राष्ट्रप्रेमपरक भावधारा :

वीरस्तुतिबाट उद्भूत नेपाली कवितामा यस भावधारको क्रम सुवासदेखि चलेको भए पनि राष्ट्रको शौर्यलाई समुचित वाणी दिएर प्रथम राष्ट्रवादी कवि हुने गौरव यदुनाथ पोखरेललाई प्राप्त भएको कुरामा दुई मत हुन सक्दैन । भानुभक्तले यस परम्परामा कान्तिपुरीको वर्णन गरेर त्यसमा श्रृंगार र आफ्नो राष्ट्रप्रेमको भावनालाई अभिव्यक्त गरेका छन् । यसमा उनको सौन्दर्यप्रेम र भावुक मनको सरल भावोद्गार पोखिएको छ । बालाज्यूका सुन्दरी नदेखेर खिन्न भएका कविले कान्तिपुरीभित्र पसनासाथ गुनकेशरीको फूल शिरमा स्यूरी हुल बाँधेर हिँडिरहेका चपला अबलाहरूलाई देखासाथ प्रफुल्लित भएर कान्तिपुरीलाई अतिसुन्दरी भन्ने घोषणा गरिदिए । अनि त उनले

यहाँका निवासीहरूको वैभव र विकासलाई लक्ष्य गरेर कान्तिपुरीलाई अलकापुरी ठाने । त्यसपछि अस्त्र सन्नद्ध वीरहरूलाई देखेर उनी गौरवान्वित भए । शंकरले रखवारी गरेको नगरीलाई सुखकी सगरी भने । उनले अँध्यारोलाई पनि लक्ष्य गरे- "कहाँ काल् भरि गल्ली छ डिल्ली सरी ।" तर जनमानसको अँध्यारोतिर उनले चियाएनन् । यहाँ जनजीवनको यथार्थ स्थितिलाई नबुझी कान्तिपुरीको प्रशस्तिमा भावनाको आवेगमय गीत गाएकोमा उनलाई वास्तविकतादेखि टाढा रहेर असंगत उपमानहरू थुपारी अतिशयोक्ति गर्ने कवि भनेर खोट लगाउनु सरल छ ।

तर उनको यस कवितामा पाइने देशप्रेम र जातीय गौरवको भावनालाई नकार्न सकिन्न । आफ्नो देशलाई स्वर्ग साबित गर्ने अधिकार प्रत्येक कविलाई हुन्छ र यस विषयमा अतिशयोक्तिले आक्रान्त हुने दुर्बलता सबैमा पाइन्छ । कवितामा भाव गाम्भीर्य र भावविस्तृति भलै नहोस् कविको भावना, वाणी, विछिर्ति प्रवाहको निर्वाह प्रशंसनीय छ । रामकृष्ण शर्माज्यूले यस कविताकृतिप्रति असन्तोष र आक्रोश त व्यक्त गर्नुभयो तर यसको ऐतिहासिक महत्त्व र पक्षको वास्ता चाहिँ गर्नु भएन । यस प्रसंगमा बालचन्द्र शर्माज्यूको मन्तव्य ग्राह्य छ । भानुभक्तका विषयमा लेखिएको आफ्नो लेखमा उहाँले लेख्नुभएको छ- "साहित्यिक इतिहासको दृष्टिले यसको केही मौलिक महत्त्व छ । जहाँ कविले 'जनकी यसरी सुखकी सगरी' लेखेर नेपालीमा हिन्दी ढंगको चलिरहेको स्त्रीलिंगी प्रयोग र अनुप्रासको छटा देखाउँदै पूर्ववर्ती कविहरूका वृत्तिको पनि परम्परा कायम गरेका छन् र साथै तरबार, खुँडा, खुकुरी, पिस्तोल र बन्दुकको चर्चा गरेर तत्कालीन शेष रहेको सैनिक जोशको पनि उल्लेख गरेका छन् । त्यहाँ सर्वप्रथम स्वतन्त्र र मौलिक ढंगको श्रृंगारी भावनात्मकता र गेयात्मकता पनि देखाएर साहित्यमा स्वदेशी आधारको रसात्मकताको

प्रेरणा पनि कायम गरेका छन् ।”

यदुनाथ पोखेल राष्ट्रिय गौरवका प्रथम गायक किन नहोऊन्, उनका रचना जनसाधारणमा पुगेनन् । उनको भाव व्यक्तिविशेषको प्रशस्तिमा गाँसिएको थियो र शैली अपरिमार्जित । यस विपरीत भानुभक्तले देशलाई गाए । भावधाराको दृष्टिले नहोस्, अभिव्यक्ति र रचना सौन्दर्यले गर्दा राष्ट्रिय गौरवको प्रसारमा भानुभक्तले यदुनाथलाई उछिने ।

सुधारवादी भावधारा:

विस्तृत नेपाली समाजलाई लक्ष्य गरेर त्यसमा निहित दोषलाई हटाई सुखी गार्हस्थ्य जीवन वा आदर्श व्यवहारवादले सम्पन्न सामाजिक जीवनको निर्माणको भावनाले युक्त भै भानुभक्तले जुन कविताहरू लेखे, त्यो नेपाली साहित्यको इतिहासमा साहित्य र समाजलाई जोड्ने प्रथम प्रयास थियो । यस फाँटमा उनका कैयौं छन्दहरू हुँदा हुन्, तर कतिपय मात्र उपलब्ध छन् । यी स्फुट रचनाहरू वैयक्तिक आलोचनामा आधारित भएका हुँदा तिनको स्वर ठाडो छ र तिनमा काव्यात्मक गरिमाको न्यूनता छ । उनले ६० वर्षको उमेरमा नवबालिकालाई विवाह गरी त्यसपछि आफ्नो आयु विचार गर्न ज्योतिषी कहाँ चिनो पठाउने पाल्पाली सुब्बालाई ठाडै 'तिमी उल्लु हो' भनेर कवितामा जुन पत्र लेखिपठाए, त्यसबाट अनौचित्यको विरोध गर्ने निर्भीक कविवृत्तिको फलक मिल्छ । अनौचित्य विरोधको भावना उनमा कतिसम्म चर्को थियो भने त्यसका लागि उनले वयोवृद्धा मित्रपत्नीको बदनामी गर्न पनि बाँकी राखेनन् । पाहुनालाई देउता मानी यथोचित रूपले यथाशक्ति सम्मान गर्ने र गास-बास दिने परम्परा रहेको नेपाली समाजमा आफू पाहुना लाम्न जाँदा गजाधरकी बुढियाबाट पाएको तिरस्कार र अपमानले आहत भई बुढियाको सांस्कृतिक पतनमाथि आघात गर्दै असहिष्णुतापूर्वक श्लोक लेखेर कविले

जुन बदला लिए, त्यो लोकाचारको दृष्टिले प्रशंसनीय त होइन, तर यसबाट अनुचित काम कसैबाट भए पनि त्यसको विरोध गरिहाल्ने कवि प्रकृतिको परिचय मिल्छ । कसैको लगरी भगरी वा मरमोलाहिजा नगरी मनमा लागेको कुरा च्वाट्ट भनिहाल्ने कविको निर्भीक स्वभावको फलक उनले कृष्णबहादुर राणालाई लेखेका श्लोकहरूले पनि दिन्छन् । “कण्ठैसत् भनि मर्जि हुन्छ त भन्या क्यारुँ सहन्छु पनि”, “भोलि-भोलि हुँदैमा सब घर बित्तगो बक्सियोस् आज भोली” जस्ता कविताहरू यसका प्रमाण हुन् । ‘वधूशिक्षा’ पनि समाजसुधारकै लागि लेखिएको हो । यसको परिवेश चाहिँ बेग्लै थियो । आफ्ना परममित्र तारापतिको घर सासू र बुहारीको दन्तबभानले गर्दा महाभारतको भूमि बनेको थियो । एकरातमा नै कविले यो कुरा बुभेरे उतिखेरै ‘वधूशिक्षा’ लेखी मित्रका हातमा राखिदिए । यो पनि वैयक्तिक प्रतिक्रिया थियो । तर नेपाली समाजको यो साभा समस्या थियो र यसको घरघरै प्रचार भयो । नारीसम्बन्धी कविभावना उदार त थिएन, वेदान्तीय दृष्टिकोणले नै उनले नारीलाई हेरे । परन्तु घरमा सुख र शान्ति स्थापित गर्नमा वधूको भूमिका प्रमुख रहने हुँदा सुशील बुहारी घरघरै होऊन् भन्ने हेतुले कविले उनीहरूलाई नै शिक्षा दिएर तत्कालीन धारणा र मान्यताका आधारमा समाजसुधारको आफ्नो उद्देश्य पूरा गरे । यसरी उनले कुनै आधुनिक किसिमको वैचारिक क्रान्ति ल्याएर त हैन, परम्परागत वैदिक धर्मका आडमा नै सुखी र सम्पन्न आदर्श समाजको निर्माण गर्ने प्रयास गरे ।

हास्य र व्यंग्यात्मक भावधारा :

हास्य र व्यंग्यको प्रवृत्ति प्रत्येक समाजमा हुन्छ । तर यसको अभिव्यक्ति साहित्यमा अरू भावनाभन्दा नितान्त न्यून रूपमा भएको हुन्छ । मूलमा सुधारकै भावना

हुन्छ । जुन समाज जति स्वतन्त्र र जति समृद्ध हुन्छ, त्यहाँको साहित्यमा त्यति नै मात्रामा हास्य र व्यंग्य प्रतिध्वनित हुन्छ । सामाजिक चरित्रको निर्माण र विकास नहुञ्जेल हास्य व्यंग्य केही वैयक्तिक आधारमा व्यक्त हुन्छ । यस आधारमा हेर्दा भानुभक्तको समाज न समृद्ध थियो, न त्यसमा वाक् स्वतन्त्रता थियो, न सामाजिक चरित्रको निर्माण नै त्यति बेला भएको थियो । यस्तो स्थितिमा पनि भानुभक्तले आफ्नो विनोदीपना, निर्भीकता र स्वच्छन्दताको परिचय दिँदै केही वैयक्तिक आक्षेप वा आफ्नो जीवनमा आइपरेका सुखद औ दुःखद घटना र परिस्थितिको प्रवाहमा पनि हास्य र व्यंग्य गरे । उनले पाल्पाली मुब्बालाई 'उल्लु' भन्नु, गजाधरकी बुढियाको निन्दा गर्नु, जैसी ब्राह्मणको घरमा भुटेको मकै खाँदा मुला, मही र मुग्गे केराको माग गर्नु, एक जना पिण्डतसँग बन्दुक फुत्काउन तर्क गर्नु, उनको विनोदी वृत्तिको परिचायक हास्य हो । कृष्णबहादुर राणालाई सम्बोधित गरी "रोज् रोज् दर्शन पाउँछु चरणको" इत्यादि रूपमा लक्षण-लक्षणका आधारमा कारागृहको कष्टकर जीवनको जुन चित्रण गरेका छन्, त्यसमा कटुव्यंग्य र हास्य लक्षित हुन्छ । राणा शासनको प्रतापानि भर्खै प्रज्वलित हुन लागेको वा यौटा ठूला राणा पदाधिकारीलाई लक्ष्य गरी यस्तो हास्य व्यंग्य गर्नु उनको निर्भीकताको द्योतक छ । उनले "कण्ठैसित् भनि मर्जि हुन्छ त भने" भनेर लेख्नुमा पनि दयनीय किसिमको हास्य भल्काएका छन् । प्रशासनको ढिलासुस्तीमाथि कोमल रूपमा गम्भीर प्रहार गर्दै यिनले "बिन्ती. विचारीसित् कति म गर्छु" को रूपमा "भोलिवाद" को जुन भर्त्सना गरेका छन्, त्यसमा अड्डा धाउने जनताको भावना र पिरमर्कालाई अभिव्यक्ति मिलेको छ ।

भानुभक्तका भक्तिकाव्यमा होस्, श्रृंगारी काव्यमा होस्, सुधारवादी रचनामा होस्, राष्ट्रियताको गीतमा होस् अथवा

हास्य-व्यङ्ग्यमा होस् नेपाली समाजले आफ्नै भावनाले वाणी पाएको अनुभव गर्न सक्थे । उनले आफ्नो काव्यकलाबाट व्यक्तिगत सांसारिक लाभ पनि नउठाएका होइनन् । गिरीधारी भाटसित्तको मुहामा होस्, जागिर पाउनमा होस् र थुनाबाट मुक्ति पाउनमा होस् उनले कविताद्वारा कृष्णबहादुर राणालाई आफूप्रति आकर्षित गरी उनलाई प्रभावित पारेर उनको कृपा हासिल गर्नमा सफलता पाए । कवि जब कवितामा आफ्नो गुनासो पोखी प्रशासकको कृपाको आकांक्षी हुन्छ, तब उसमा 'चाकरीवाद' बोल्न थाल्यो । भानुभक्त गाउँले कवि भए पनि दरबारिया प्रवृत्तिको सिकार हुनबाट बचेनन् । "अर्को छैन दया रहोस् हजूरको मेरा त ख्वामित् पति" भनी कृष्णबहादुरलाई लेखेर जीवनभर रामलाई उपास्य ठानी ईश्वराधनसम्बन्धी 'भक्तमाला' जस्तो काव्यग्रन्थ लेख्ने कविले सांसारिक प्रपञ्चमा फसेपछि र आफ्नो स्वार्थमा डुबेपछि आफूभन्दा ठूला भनाउँदा मानिसका अगाडि मानिसको कसरी पतन हुन्छ एवं उसले हीनभावनाको कब्जामा परी कसरी दास्य भाव देखाउँछ भन्ने कुरा छर्लङ्ग पारिदिएका छन् । यो तत्कालीन नेपालका नेपालीको, प्रशासनप्रति दास्यभाव देखाई उचित अनुचित दुवै किसिमका कार्य साँध्नुपर्ने नियतिको परिणाम थियो । भानुभक्तले आफ्नो प्रतिभाद्वारा व्यक्तिगत लाभ उठाए पनि उनले प्रतिभाको दुरुपयोग गरे चाँहिँ भन्न सकिन्न । उनले कसैमाथि अन्याय गरेनन् बरू न्याय र औचित्यका लागि संघर्ष गरे । उनको व्यक्तित्वको यही पक्ष बढता मुखर रहेको छ । सामाजिक र प्रशासकीय न्याय र सुधारको भावना उनीबाट व्यक्त भयो । साहित्यलाई मूलतः जातीय उत्थानको माध्यम बनाई जातीय सेवा र कवि कर्तव्यको निर्वाहमा उनले जुन भूमिका खेले, त्यो नेपाली साहित्यको इतिहासमा अविस्मरणीय छ । ■

व्यङ्ग्य बाजेलाई एउटा खुला पत्र

● भैरव अर्याल

श्रद्धेय कविबाजे,

उप्रान्त त्यहाँ बाजेलाई आरामै होला । बाँच्नुका दुःखले हाल तपाईंलाई पिरोलेका छैनन् होला भन्ने आशा राखेको छु । तपाईंसँग धेरै कुरा गर्नु थियो, धेरै सल्लाह माग्नु थियो, धेरै अर्ती लिनु थियो, तर तपाईं मेरा बाजे पनि नजन्मदै यो दुःखसागर पार तरिसक्नु भएछ । रामगीता लेखेबापत स्वर्ग पुग्नु भयो होला र अलकापुरी खुब मन पर्ने हुनाले सोही सहरमा डेरा लिनुभयो होला भन्ने अडकलले चेखभको बाँकाले आफ्ना बाजेलाई लेखे । बाजे ! म पनि तपाईंलाई चिठी लेख्न थालेको छु ।

बाजे भनी सम्बोधन गरेबापत अरूले हियायो भनी नठान्नु होला । यहाँ बाहुनलाई शंख घण्टको बाजा बजाउन छाडे पनि बाजे भन्न छाडिएको छैन । गुरुज्यू बाजे, मन्त्री बाजे, सरदार बाजे, सम्पादक बाजे, डाइभर बाजे, इत्यादिको कुरै छाडिदिनोस् कुनै बाहुनले पसल थापेको छ भने उसलाई साहु बाजे र कसैले भट्टी थापेको छ भने भट्टिवाल बाजे भन्न पनि यहाँ हिचकिचाउनु पर्दैन । त्यसैले बाबुबाजेदेखि खाइपाइ आएको सम्मान तपाईंको किन कटाइदिऊँ ? काठमाडौंको डेरामा कहिलेकाहीँ खसीको भनी भुक्किएर तपाईंले राँगाको या बनेलको भित्र्याँस खानुभएको थियो कि भन्ने उपशंका तपाईंलाई म कसरी बाजे भन्ने छाडिदिऊँ ? तर कवि बाजे ! मैले यो टुट्टा गरेको मात्रै हो है, कारण तपाईं

ठट्टौला व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो, व्यंग्य विनोद निकै मन पराउनु हुन्थ्यो । तपाईंले तारापतिसित बन्दुक बारे गरेको, जेलमा प्रदर्शित उडुस उपियाँको नाचगानबारे विनोद गरेको कहिल्यै नबिसने गरी मैले पनि पढेको छु । होच्याउने नै नियत हुँदो हो त काँ बाजे मात्रै होइन, कवि काठा पनि भनिदिन्थेँ, तर सत्ये होइन, अब त बुझ्नु भयो होला- वास्तवमा मैले बाजे भन्नाको मतलब तपाईं हाम्रा पक्का साहित्यिक बाजे हुनुहुन्छ, कवि बाजे हुनुहुन्छ । अब यो पत्रमा मैले बाजे भनेको खास किनभने तपाईं व्यंग्यबाजे पनि हुनुहुन्छ । मेरा साख्खे कुप्रावा शक्तिवल्लभ अर्ज्यालले हास्य कदम्ब लेखेर तत्कालीन राजनीतिक सामाजिक स्थितिहरूमाथि जुन व्यंग्य गरे, त्यो तपाईंले पढ्न पाउनु भएको थियो कि थिएन कुनि, तर तपाईंले थोरैमा पनि उनको भन्दा महत्वपूर्ण देन दिनुभयो । कुरा के भने शक्तिवल्लभ कुप्राबाले 'हास्य कदम्ब' लेख्न पहिले नेपाली भाषालाई पत्याएनन्, संस्कृतमा लेखे, नेपालीमा त उल्था गरे भन्छन् । तर तपाईंले 'मान्माथि पनि भुक्तमान्' थपिदिएका व्यंग्य कविताहरू नेपालीमै दन्काइदिनुभयो । चाकडी र चापलुसी नै गायत्री र दीक्षा भएको त्यो चर्तिकाले राणा शासनमा पनि चाकरीलाई व्यंग्य गर्दै जुन कविता लेख्नुभयो, त्यो मनमोहक र मुटुछेदक छ नपत्याए आफैँ सम्झी हेर्नोस्-

एक मन् चित्त लागाई चाकरि गर्न्यो खुसी भया छन् हरि
मान् माथि पनि भुक्तमान् थपिदिया कैन्यै नछुट्या गरी
तपाईंले खानैको निमित्त चाकडी गर्नुभएको त थिएन । धनी नभए पनि 'कुदालो खनी' खान त सक्नुहुन्थ्यो तर 'मान् पाउँला कि भनी' चाकरी गर्नुभो । तपाईं जस्ता सिधासादा पर्वते बाजेको चाकरी कसले वास्ता गर्छ ? उल्टो भुक्तमान पाउनु भयो, चापलुसी र चुक्लीबिना चाकरी मात्र गर्दैमा कहाँ हुन्छ र ?

अँ, बाजे, म त चिठी पो लेख्न लागेको,

तपाईंका कविताको अर्थ गर्न लागेको कहाँ हो र ? उप्रान्त, तपाईंका आशीर्वादले यहाँ मलाई सन्चै छ । म अचेल तपाईंको उही अलकापुरी कान्तिपुरीका नालू भरि गल्लीमा मान्छे, कुकुर, कुखुरा, सुँगुर, हाँस, साँढे सबैको संयुक्त विष्टा-मूत्रले अभिषिञ्चित षडसुवास सुँदै बाँचिरहेको छु । मान् पाउँला कि भनी एक् मन् लगाई चाकरी गर्दा भुक्तमान् पाइने तपाईंको पालाको प्रवृत्ति अहिलेसम्म भण्डै उस्तै छ । अहिले त एक् मन् चित्त लगाई नोकरी गन्यो भने त्यसलाई बेकूफ भन्छन् । त्यस्ता धोक्रेसुत्ती लागी खोसिएलान् नखोसिए पनि भुक्तमान् खप्ताखप्ते ती धुजिन्छन्, सड्छन्, मर्छन् । कसको सूत्र कहाँ छ, कसलाई कुन कुरा लाउँदा खुसी होला, कसको खुसीले कतिसम्म फाइदा देला, कहाँनेर कन्सुस्याइँ गर्न सके कुन महादेशको निम्तोकाई पाइएला, कुन कार्डबाट कार जोड्न सके कति पुस्ताको उपकार होला आदि आदि सहम्रतिर मन चित्त लगाई चापलुसीसहितको चापलुसी गर्न सके मान मात्र होइन, बडेमानको गाला पनि पाइन्छ । त्यसैले त मैले तपाईंसित कुरा गर्न खोजेको- “एक् चित्त लगाई काम गर्दा भुक्तमान्” पाइने तपाईंका पालाको प्रशासनिक स्थिति र हाम्रा पालाको प्रशासनिक स्थिति भण्डै भण्डै उस्तै छ बाजे ! चार पंक्तिमा सय वर्ष नाधिसक्दा पनि घोच्च नछाड्ने कविता लेख्नु तपाईंको काव्यशक्तिको चमत्कार होइन त ? ल भन्नोस् ।

फेरि चिठी बाङ्गियो, कुरा के भने कविबाजे ! मेरो हालखबर बेसै छ । म पनि ‘दूलो चयनमा’ छु । तपाईंले जेलमा भोगेको भनी उडुस उपियाँका नाचगानको जुन बयान गर्नुभएको थियो नि, मैले त्यो नाचगान घरैमा प्रत्येक रात हेर्न पाएको छु । कारण, अचेल कान्तिपुरीको आर्थिक स्थिति अत्यन्त संकट छ- भूल किन्यो तन्ना किन्न सकिन्न, तन्ना किन्यो तकिन्याको खोल हाल्न सकिन्न । त्यसैले लामखुट्टे र उपियाँको नाचगान बिनाटिकट बर्खाभरि

कोठामा देखिन्छ । अझ कहिलेकाहीँ त के पनि देखिन्छ भने बाजे ! थाडनो गुन्द्रीबाट बुद्धक उक्रेका उडुसहरू बडे बडे कुसीमा विराजमान हुन पुग्छन् । पोल्टाबाट उम्केका लामखुट्टेहरू हडकड र बैकक हुँदै केही दिनमै जगरसेठ भैसक्छन् । त्यसैले म एकलै भयो कि तपाईंको त्यही रमाइलो व्यंग्य विनोद सम्भन्छु :

*रोज् रोज् दर्शन पाउँछु चरणको ताप् छैन मनमा कछु
रात् भर ताच् पनि हेर्छु खर्च नगरी ठूला चयनमा म छु
लामखुट्टे उपियाँ उडुस यी संगी छन् इनकै लहडमा बसी
लामखुट्टेहरू गाउँछन् यी उपियाँ नाच्छन् म हेर्छु बसी*

त्यस्तो ‘दूलो चयनमा’ बसेर त्यस्तो नाचगान् हेर्ने तपाईंलाई मैले व्यंग्यबाजे भनें त के बिराएँ- लौ यति मीठो र मार्मिक व्यंग्य विनोद कसैले लेखोस् ? देखादेखी नदेखेभैँ गर्ने र बुझी बुझी नबुझेभैँ गर्ने ‘बडा’ हरूको दया विवेकलाई मिति पुऱ्याएर हान्दै फोहर र अव्यवस्थाले नारकीय लामे जेलबासको वीभत्सता र कारुणिकतालाई तपाईंले हास्यसमा बडो चमत्कारसाथ उतारिदिनुभएको छ । व्यंग्य गरिनेले पनि क्रोधको सट्टा विनोदकै अनुभव गर्नुपर्ने यो कवितामा तपाईंमा निहित व्यंग्यकारको कुशल क्षमता राम्ररी प्रदर्शित छ । ‘सुग्रीव हो कुन साख् म हूँ कुन कुसाख्’ भनी वालीको मुखबाट विशुद्ध नेपाली शैलीमा मर्मभेदी अभिव्यक्ति दिएको त हामीले रामायणमा पनि बारबार पढेकै हौं । ‘ज्युँदै मरेको भनी नाम कस्को ?’ भन्ने प्रश्नमा “उद्योग् बिना बित्तछ काल जस्को ?” भन्ने उत्तर जडेर निरुद्योगीलाई जीवित मुर्दाको दर्जा दिन नडराउने तपाईंको व्यंग्यकारीय निर्भिकता प्रश्नोत्तरमा पनि नदेखिएको होइन तापनि ‘रोज् रोज् दर्शन पाउँछु’ को जस्तो चार पंक्तिमा चार पाथी व्याख्या र विवेचना गर्न सकिने हास्यव्यंग्य अन्त बिरलै पाइएला ।

व्यंग्यबाजे ! फेरि चिठी अर्कैतिर अलमलिएकोमा नभर्किनुहोला । आफूलाई व्यंग्यबाजे भन्यो भनी अर्धेलो नभन्नु होला,

यो मैले मात्र भनेको होइन । नेपाली हास्य व्यंग्यको नालीबेली लगाउँदै 'छयाकन' को भूमिकामा कृष्णचन्द्र सिंहले पनि भन्नुभएको छ: "साहित्यको संज्ञा पाई व्यक्तिएको हास्यव्यंग्य आदिकावि जत्तिकै प्राचीन छ । साहित्यका आदिग्रन्थ पनि भानुभक्त नै । यसरी भानुभक्तलाई माइलस्टोन मान्दछु यही दूरीले नाना हास्यव्यंग्यको इतिहास नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमिमा नौलो होइन । प्राण प्रयोक्ताका दृष्टिले भानुभक्तलाई सराउनु त छँदैछ, सुरमै र्थात मीठो, छोड्ने र वस्तुस्थिति उदंग्याई मायाले थपथपाएको व्यंग्य परिहास मानवीय छ । भानुभक्तले व्यावहारिक जीवनमा अनुभव गरेको कटुतालाई सामाजिक परिधान दिए ।

साँच्चै, बाजे ! तपाईंले व्यावहारिक जीवनमा भोगेको निजी अनुभवलाई परकीय बोधता दिई साधारणीकृत गर्नुभयो, सहज संवेद्य पार्नुभयो । नपत्याए तपाईंको अर्को एउटा टुक्रा केलाऊँ-

*बिन्ति डिङ्गा विचारीसित म कति गर्छु त्रप रहन्छु नबोली
बेरुछु ता छालु गन्या भैंअनि पछि दिनदिन् भन्दछु भोली भोली
कि ता सकिदने भन्नु कि त छिनदिनु क्यान भन्छु यी भोली
भोली भोली हुँदा सब घर बित्तगो बक्सियोस् आज भोली*

यो तपाईंको उसबेलाको निजी अनुभव मात्र नभई लाखौं लाखौं सिधासादा नेपालीको अड्डाखानाका भोलिभोलिका सहस्र धावन्ती र पर्खन्तीमा अल्फिँदा अल्फिँदा वाक्क भएर वैरागिएको आजसम्मको अनुभवको अभिव्यक्ति हो । हुन्छ वा हुन्नको निर्णयात्मक जवाफ नदिई जनता भुलाउने कर्मचारीहरूको चाकरीवादी र दीर्घसूत्री प्रवृत्तिको जुन फलक तपाईंले दिनुभएको थियो, त्यो सय वर्ष बितिसक्दा पनि सिनितै निखारिएको छैन । 'क्यान क्यान ई भोलि' भन्दैछु । अरूले सय वर्ष लगाई गरेको काम हामीले १० वर्षमा गर्नुपर्छ भन्ने बुझ्दा बुझ्दै पनि बुझ्नु पचाएर अरूले १० वर्षमा गरेका कामका लागि हामी सय वर्ष खर्चौं छौं । डिङ्गा बिचारीसित मात्रै होइन, खरदार सुब्बासित, शाखाधिकृत र निर्देशकसित, सचिव र मन्त्रीसित सबैसित

तपाईं भएको भए आज सोधिदिनु हुन्थ्यो- 'क्यान भन्छौ नि भोलि ।' यही देखेर मैले पनि उहिल्यै एउटा जय भोलि लेखेको थिएँ, कसले सुनिदिने ?

यसरी तपाईंले प्रशासनिक ढिलासुस्तीलाई व्यंग्य गर्नु भएथ्यो, यसरी तपाईंले एक् मन् चित्त लगाई काम गर्दा जसको सट्टा अपजस पाइने प्रथापट्टि व्यंग्य गर्नु भएथ्यो । यसरी तपाईंले उडुस उपियाँले धेरेको सर्वसाधारणको कष्टपूर्ण जीवनप्रति मर्म चुहाउनु भयो, बुझी बुझी बुझ्नु पचाउने टूला बडाको प्रवृत्तिप्रति व्यंग्य गर्नुभयो । दरिद्र घरको घाँसीले जनसेवाको निमित्त कुवा बनाएको देखाउँदै 'धनी भैकन' पैसा घ्याम्पामा कुहाएर पनि जनसेवार्थ सत्तल पाटीसम्म बनाउन नसक्ने कन्जूसहरूप्रति व्यंग्य गर्नुभयो, त्यसैले तपाईं व्यंग्यबाजे हुनुभयो । मलाई साह्रै नरमाइलो लागेको कुरा के भने तपाईं धेरै वर्ष बाँचेको भए नेपाली समाजका धेरै अड्मिल्दा पक्षहरूमा व्यंग्यवाण चलाइदिन सक्नुहुन्थ्यो । तर, बाँच्न सक्नुभएन । सके यस्तै खम्बा कुरा गर्ने बानीले तपाईंले जिन्दगीमा धेरै भुक्तमान खप्नु पर्‍यो । छिटै मर्नु पर्‍यो । जे होस् भानुभक्त बाजे, तपाईंले लगाइदिएको हास्य व्यंग्यको डोरेटो अलि फराकितै गएको छ भन्ने समाचारमात्र तपाईंलाई सुनाउन पाएकोमा पनि मलाई आज तीनमुरी भात खाएजस्तो खुसी लागेको छ । धेरै गन्थन गरियो, अब म पनि उही लामखुट्टे र उपियाँको सांस्कृतिक कार्यक्रम हेर्न कोठानामक दूलाभिन्न पस्छु, नमरूञ्जेल बाजेको बिकेटोपी र छड्के पछ्यौरासहितको एउटा काल्पनिक अनुहार सम्भेर बस्छु । अन्त्यमा मेरो साथी कुलमणि देवकोटाले तपाईंलाई सोधी पठाएको सन्देश पनि सुनाइदिहालौं-

हे युग युगका उडुसहरूले निशेषरक्त नमस्कार भानुभक्त !

लौ त, विज्ञेषु किमधिकम् ।

तपाईंको उही नाति

आदिकविको सम्भना

● भगीरथ मिश्र

आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्म वि.सं. १८७१ आषाढ २९ गते तनहुँ जिल्लाको सुन्दर गाउँ रम्यामा भएको थियो । भानुभक्तलाई नेपाली साहित्यको इतिहासमा ध्रुवताराका रूपमा सम्बोधन गर्न करै लाग्छ । भानुभक्तका कविताहरूभन्दा पूर्व इन्दिरस, विद्यारण्यकेसरी र वसन्त शर्माका कविताहरू लेखिएका भए तापनि ती कवितामा कवितामा हुनुपर्ने गुण नपाइएकाले भानुभक्तलाई नै आदिकवि मानिएको देखिन्छ । कविका काव्यमा मुख्य तीन गुणहरू हुनुपर्दछः १. लालित्य २. सरलता, ३. विचारको मौलिकता । यी तीनवटै उल्लिखित गुणहरू भानुभक्तका कविताहरूमा पाइएकाले पनि उनी कविमध्येका श्रेष्ठ बन्न पुगे ।

उनका प्रचलित कृतिहरूमा रामायण, वधूशिक्षा, भक्तमाला, प्रश्नोत्तरी र रामगीता पर्दछन् । उनले संस्कृतका आदिकवि वाल्मीकिद्वारा रचित वाल्मीकीय रामायणलाई नेपालीमा सबैले बुझ्न सक्ने गरी 'भानुभक्त रामायण' को रचना गरे । खास त रामायण हिन्दू धर्ममा आधारित एक धार्मिक काव्यकृति हो । संस्कृतमा रचित वाल्मीकीय रामायणको

पहुँच सबैमा नपुगेका बखत उनको यो अनुवाद र परिमार्जनले रामायणपठन सहज भयो । “एक दिन नारद सत्यलोक् पुगिगया लोकको गरूँ हित् भनी” माथि उल्लिखित रामायणको प्रस्तुत पर्इकिले पनि रामायण सरल भाषामा अनूदित गरिएको कुरा पुष्टि हुन्छ । रामचन्द्र भगवान्को पारिवारिक जीवनकहानी, भगवान् र राक्षसबीचको युद्ध र राक्षस राज रावणको अन्त्यजस्ता चामत्कारिक घटनाक्रमहरू रामायणमा वर्णित पाइन्छन् । पतिव्रता धर्म, भाइ-भाइबीचको एकता, वीरता, आज्ञापालन, जस्ता कुराहरू रामायणमा देखाइएका छन् । त्यसैगरी राक्षसी चरित्रको समाप्तिलाई पनि कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । सत्यको पक्षमा भगवान् रामचन्द्रलाई रावणका भाइले सहयोग गरेको घटना, सीतालाई हरण गरेपछि पनि सीताको पतिव्रता धर्म, बाँदर सेनाहरू, समुद्रमा पुल हालेको घटना, वनबासको कठिन अवस्था, आफ्नै भाइहरूको सहयोग र विश्वास रामायणमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । भानुभक्तको रामायण र अन्य फुटकर कवितामा देशप्रेमको एक विशेष गुण पाइन्छ । यिनका आफ्ना पद्यहरूमा भोजपुरी, अवधि, ब्रज र अन्य कुनै पनि भाषाका कविताको छाया परेको छैन । यसलाई उनको मौलिकताका रूपमा लिन सकिन्छ । भानुभक्त पूर्वका कविताहरूमा अन्य कविताहरूको प्रभाव पाइन्थ्यो । तर भानुभक्तले मौलिकतालाई नेपाली कवितामा भित्र्याएर नयाँ युगको सुरुवात गरे । त्यसैले उनलाई आदिकवि बन्न थप बल प्रदान गर्‍यो । थोरै कृतिहरू रचना गरेका भए पनि उनका कृतिले नेपाली साहित्यमा ठूलो योगदान पुऱ्याए । उनको लेखन समयमा राजनैतिक अस्थिरता र हिन्दू धर्मप्रति नै चुनौतीको अवस्था थियो । तैपनि उनले घर छोडी हालको राजधानी काठमाडौँ (जसलाई तत्कालीन समय कान्तिपुरी भनिन्थ्यो) गएर आफ्नो लेखनलाई निरन्तरता दिए ।

*वपला अबलाहरू एक सुरमा
गुनकेसरीको फूल ती शिरमा*

हिंद्या सखी लिक्न ओरिपरि
अमरावती कान्तिपुरी नगरी ॥

यस फुटकर कवितामा राष्ट्रप्रेम, जातीय
गौरव र राष्ट्रियताको फलक पाइन्छ। समाजमा
भएका वास्तविक कुरा र विसङ्गतिहरूलाई
उनका फुटकर कविताहरूमा उजागर गरिएको
पाइन्छ।

गजाधर सोतीकी घरबुढी अलच्छिनकी रहिछन् ।
नरक जानालाई सबसित बिदाबारी भइछन् ॥
पुर्यौं साँझमा तिनका घर पिँडीमहाँ बास गरियो ॥
निकालिन् साँझमा अलिक पर गुञ्जान गरियो ॥

एक पटक भानुभक्त तनहुँका मित्र
गजाधर सोतीका घरमा बेलुकी बास बस्न
गए तर त्यस दिन गजाधर सेती घरभन्दा
बाहिर गएका रहेछन् । घरमा उनकी श्रीमती
र बालक छोरो मात्र रहेछन् । ती महिलाले
त्यहाँ बास बस्न नदिएपछि अलिपर अर्कै
ठाउँमा बास बस्न जानुअघि उनले यो कविता
लेखेर छोडेर हिँडेका थिए । भानुभक्तले
ठूलाबडाको स्तुतिभन्दा तिनीहरूप्रति व्यङ्ग्य
गरेको पाइन्छ । उनलाई नेपाली संसारले श्रद्धा
गरेको कारण नै उनको नेपाली भाषाप्रतिको
अगाध माया र महान् सेवाका कारणले हो ।
रोज्जरोज् दर्शन पाउँछु चरणको ताप छैन मनमा कछु
रात् भर् नाच पनि हेर्छु खर्क नगरी ठूला चयनमा म छु
लाम्खुडे उपिजा उडुस् इ सँगिछन् इन्कै लहड्मा बसी
लाम्खुडेहरू गाउँछन् इ उपिजा नाचछन् म हेर्छु बसी ।

यी हरफहरूले अत्यन्त राम्ररी
व्यङ्ग्य गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी यी तलका
हरफहरूले पनि व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेका छन् ।
बिन्ती डिडा विचारीसित म कति गर्हं नृप रहन्छु नबोली
बोल्छु ता ब्याल गन्याभै अनिपछि दिनदिन भन्दछु भोलिभोलि
की ता सक्तीन भन्नु कि तब छिनदिनू क्यान भन्दछु इ भोलि
भोलि भोलि हुँदैन सबघर बितिगो बक्सियोस् आज भोली
उनको प्रश्नोत्तर कवितामा जीवनका
महत्वपूर्ण कुराहरूको उत्तर खोज्न कोसिस
गरिएको छ ।

दरिद्र नाउँ- नरमा छ कस्को ।
विशाल तृष्णा घरमा छ जस्को
कुन हो धनी सब नरले कट्याको

सन्तोषले जो छ खुशी रहयाको ॥८॥
ज्यैदै मन्याको भनी नाम त कस्को
उद्यम विना बिन्दछ काल जस्को
अमृत सरी कुन छ भन्या निराशा ।
पासा कउन् हुन ममतै छ पासा ॥९॥

यो कवितामा कविले असल जीवनका
लागि मार्गदर्शन गरेका छन् । सन्तोषले खुसी
भएको मान्छे मात्र धनी मानिन्छ । जीवनभर
कुनै पनि इलम नगर्ने व्यक्ति ज्यैदै मरेसरह हो
जस्ता दर्शन उनका कवितामा पाइन्छ ।

भानुभक्तका कवितामा युगको व्याख्या
गरिएको देखिन्छ । सोभै अथवा व्यङ्ग्यका
माध्यमबाट समाजलाई मार्गदर्शन र सुधार
गर्ने प्रकारका कुरा उनका कवितामा पाइन्छ ।

मानिसलाई सानै कुराले पनि दिमाग
बदलिदिन सक्दछ । यही कुरा भानुभक्तको
जीवनमा पनि सार्थक भएको छ । एउटा घाँस
काटेर बेच्ने घाँसीको कामले भानुभक्तलाई अभ्र
बढी जीवनमा केही गरौं भन्ने जाँगर भरिदिन्छ ।
घाँसीले घाँस बेचेर कुवा खनाउँछु, धेरै मानिसले
पानी पिउन सक्छन् र मेरो पनि नाम रहन्छ
भनेको सुन्दा भानुभक्तलाई यो कविता फुछ्-
“भर्जन्म घाँसतिर मन् दिइ धन् कमायो,
नाम् बाँदै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो”

घाँसी दरिद्र भए पनि मनको धनी देखेर
भानुभक्तको मन बदलियो र उनले लेखेर नाम
कमाउने निधो गरे । उनलाई घाँसीले केही गर्ने
बाटो निर्धारण गर्न बाध्य तुल्यायो । समाष्टिमा
हेर्दा भानुभक्तले घरघरमा पढ्न सक्ने गरी
रामायणलाई उल्था मात्र गरेनन्; देशप्रेम,
भातृत्व, आज्ञाकारिता, अप्रत्यक्ष ढंगले उच्च
पदमा रहेका व्यक्तिहरूको कामकारवाहीप्रति
व्यङ्ग्य, पाप धर्मप्रतिको मार्गलाई समेत
सङ्केत गरेका छन् । सबै उनका रचनाहरू
प्रशंसा गर्न लायक छन् । यी सबै उनका
योगदानहरूलाई मनन गरी मोतीराम भट्टले
वि.सं. १९४८ मा भानुभक्तको प्रामाणिक
जीवनी लेखेर उनलाई ‘आदिकवि’ को
संज्ञाबाट विभूषित गरेका हुन् ।

— दमक, भ्रपा

तनहुँ यात्रा

● कमल 'जङ्गली' आचार्य

२०७१ साल वैशाख १५ गते बिहान ६ बजे प्रा.डा. खेम कोइराला 'बन्धु' ज्यूले रातोपुलबाट 'महाकवि श्री मोदनाथ प्रश्रितज्यूलाई भेट्न थानकोट जाऊँ' भनी आमन्त्रण गर्नुभयो । म 'जंगली' मान्छे सहरिया मात्र नभएर महाकविको दर्शन गर्न पाइने अचुक समय स्मरण गर्दै ६:३० बजे रातोपुलमा भेट गरी उहाँको मोटर साइकलको पछाडि बसाल्नुभयो र हाल कलंकी निवासी 'नव खण्डकाव्यका' कवि शम्पा उपाध्यायको गृहमा प्रवेश गराउनुभयो खेकोबले ।

खेकोबले मेरो पनि परिचय दिंदा हामी नातामा ज्वाइँ-जेठान हुन पुग्यौं । चिया-नास्ता गराउनु भयो सुभद्रा आचार्य उपाध्यायले । प्रसङ्ग उद्यो भानुभक्त आचार्यको नाममा २००८ सालमा चुँदीरम्घामा स्थापित पुस्तकालयको वार्षिक कार्यक्रमबारेमा । यस सन्दर्भमा २०७० वैशाख २६ गते कविगोष्ठी गरिने निश्चय भएको र प्रमुख अतिथि साहित्यिक स्रष्टा रमा शर्मालाई तय गरिएको कुरा बताउँदै शम्पा उपाध्यायले आमन्त्रण गर्नुभयो, हामीले सहर्ष स्वीकार जनायौं ।

तत्पश्चात् हामी थानकोट महाकविको घरमा पुग्यौं । उहाँकी आमा बालिकादेवी र धर्मपत्नी कविता पौडेलको समेत दर्शन गर्नुभयो ।

व्यावहारिक र साहित्यिक चर्चा परिचर्चा गर्दै आ-आफ्ना प्रकाशित कृतिहरू आदान-प्रदान गर्दै चियानास्ता गरी नेपालका 'नेल्सन मण्डेला' क. मोहनचन्द्र अधिकारीज्यूको निवासमा पुगी विगत, वर्तमान र भविष्य आदिको राजनैतिक, साहित्यिक परिवेशका वार्ता गरी हामी आ-आफ्नो घरमा फर्कियौं ।

२०७१ वैशाख २६ गते शुक्रबार बिहान ५ बजे अन्तरखेल जोरपाटी-७ बाट 'जंगली' र सविता ७ बजे कलंकीको पेट्रोल पम्पमा १७ सिटे माइक्रोबसबाट साहित्यकारहरू रमा शर्मा, डा. खेम कोइराला बन्धु, अरुणा कोइराला, गीता शर्मा, डा. शशीधर खनाल, विष्णु आचार्य, जनकराज अधिकारी, मोहनलाल गौतम, शम्पा उपाध्याय आदि समेत प्रस्थान गरी मलेखुमा चिया, नास्ता खाई ठीक १२ बजे भानुभक्त आचार्यको टेलिफिल्म निर्माण गर्न एक महिना बस्नु भएका कमलमणि दीक्षित, यादव खरेल आदि बसेको घरमा खाना खाई १ बजे भानु स्मृति भवन चुँदीरम्घा पुगी कार्यक्रम संचालनमा सभाध्यक्ष केदारभक्त आचार्य, प्रमुख अतिथि रमा शर्मा काठमाडौँबाट गएका ११ जना अतिथिहरू, स्थानीय व्यक्तित्वहरू, क्याम्पस र स्कुलका प्रिन्सिपल, प्रधानाध्यापक, विभिन्न संघ-संस्थाका प्रमुखहरू, अभिभावक, शिक्षक, विद्यार्थीहरू, पत्रकारहरूको विशाल जमघटमा कविगोष्ठी प्रारम्भ भयो । निर्णायक मण्डलीले निर्णय निकाल्यो-सान्त्वना पाउने सूर्यदेवी पौडेल र सौरभकुमार श्रेष्ठ, तेस्रो स्वस्तिका शर्मा, दोस्रो दीपेन्द्र मंग्राती र प्रथम सविता नेउपाने भए ।

मन्तव्य दिनेहरूमा प्रा.डा.खेम कोइराला बन्धु, कमल जङ्गली, अरुणा कोइराला डा. शशीधर खनाल आदिले आ-आफ्ना कविता र सारगर्भित मन्तव्य प्रकट गर्नुभएको थियो ।

प्रमुख अतिथिले आफ्ना पिता गोपाल पाँडे असीमले भानुभक्त आचार्यका बारेमा भन्नुभएका संस्मरण व्यक्त गर्दै आफ्नो सारगर्भित भानुप्रतिको व्याख्या र विश्लेषण

गर्नु भएको थियो ।

अन्त्यमा सभाध्यक्षज्यूले उपस्थित सम्पूर्णलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दै भानुभक्त आचार्यका बारेमा अनुसन्धान गरी धेरै कुरा पूरा गर्न बाँकी रहेको र सो पूरा गर्न आफू कटिबद्ध रहेको कुरा व्यक्त गर्दै पाँच बजे सभा विसर्जन भएको घोषणा गर्नुभएको थियो ।

त्यहाँ जे देखियो सो लेखियो । भानुभक्त आचार्य स्मृति भवनमा देखिएको फोटोमा :

१. भवानी भिक्षु (१९७२-२०३०),
२. गोपाल पाँडे असीम (१९७०-२०३०),
३. पारिजात (१९९४-२०५०), ४. म.वि.वि. शाह (१९७७-२०२८), ५. शम्भुप्रसाद ढुंगेल (१९४६-१९९६), ६. गोपालप्रसाद रिमाल (१९७०-२०३०), ७. बोधविक्रम अधिकारी (१९५१-२००८), ८. धरणीधर कोइराला (१९४१-२०४४), ९. बालकृष्ण सम (१९५३-२०३८), १०. मोतिराम भट्ट (१९२३-१९५३), ११. भानुभक्त आचार्य (१८७१-१९२६), १२. लेखनाथ पौड्याल (१९४४-२०२५), १३. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६), १४. सिद्धिचरण श्रेष्ठ (१९६९-२०४९), १५. भीमनिधि तिवारी (१९६८-२०३०), १६. हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (१९७२-२०१६),

१७. तीर्थराज पाण्डे (१९२९-१९७९),
१८. वी.पी. कोइराला (१९७१-२०३९),
१९. भूपि शेरचन (१९९२-२०४३), २०. जनकवि गोकुल जोशी (१९८७-२०१८),
२१. सोमनाथ सिदेल (१९४१-२०३०),
२२. चाँदनी शाह (२००३-२०५८) ।

भानुभक्त आचार्य संग्रहालयका केही सामानहरू

१. पुस्तकालयमा पुस्तकहरू ३००० तीन हजार, २. भानुभक्तका विभिन्न फोटाहरू, ३. सन्दुसहरू, ४. ताउलो, ५. गाग्रीहरू, ६. पेटारो, ७. हारमोनियम, ८. कसौडीहरू, ९. भाँडाहरू, १०. कचौराहरू, ११. करुवाहरू, १२. सिंगौरो, १३. ठेलीहरू, १४. थालहरू, १५. धुपौरो, १६. घण्टहरू, १७. अँखोरा, १८. खराउ, १९. हुक्का, २०. धुपौरो, २१. भोटे ताल्चा, २२. हन्तरहरू, २३. पञ्चपात्राहरू, २४. आचमनी, २५. चन्दन खोरी, २६. चनौटो, २७. अर्घौँती, २८. त्रिखुट्टी, २९. टोपीहरू, ३०. पीरा, ३१. गुन्द्री, ३२. खाट, ३३. सिरक, ३४. डसना, ३५. तकिया, आदि इत्यादि ।

उपरोक्त स्थानमा लैजान ल्याउन सम्पूर्ण व्यवस्था मिलाउने शम्पा उपाध्यायप्रति आभार व्यक्त गर्नेपर्छ । ■

गजल

– गोविन्द ढकाल 'ढुङ्गेली'

२९ गते असारमा धर्ती टेक्ने भानु
साहित्यका मिठा ठूला किताब लेख्ने भानु ।

भलमल चुँदी रम्घा घर बनाएर
भविष्यका दिनहरू पहिल्यै देख्ने भानु ।

कहाँ कतै दुःख देख्न गाह्रो मानी मानी
सबै पीर व्यथाहरू आफैँ खेप्ने भानु ।

समाजमा देखिएका अन्धकारहरू
हटाउँदै अन्धकार पन्छाइ छेक्ने भानु ।

आदिकवि

भानुभक्त आचार्य

● गोपाल पराजुली

भरजन्म घाँसतिर मन् दिइ धन् कमायो
ताम् क्यै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो ।
घाँसी वरिद्र घरको तर बुद्धि कस्तो
मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो ॥

भानुभक्त आचार्य कसरी कवि बन्न पुगे, यस सम्बन्धमा एउटा रमाइलो घटना छ । एक दिन भानुभक्त घुम्न भनी खोलाको नजिकै गए । त्यहाँ पुगेपछि उनलाई थकाइ लाग्यो । उनी एउटा रुखको छायाँमुनि ढुंगामा थकाइ मारन बसे । शीतल छायाँमा बस्ता उनलाई निद्रा लाग्यो । केहीबेरपछि त्यहाँ घाँस काट्न एउटा घाँसी आयो । त्यो घाँसी गीत गाउँदै- गाउँदै घाँस काट्न लाग्यो । घाँसको गीत सुनेर भानुभक्त बिउँभे । भानुभक्तलाई घाँसीसँग कुरा गर्न मन लाग्यो । उनले घाँसीसँग सोधे- “दाइ ! यो घाँस तिमी के गर्दछौ ?”

घाँसीले भन्यो- “यो घाँस बेचेर दुई-चार पैसा कमाउँछु । त्यो पैसाबाट छोराछोरी पाल्छु । केही पैसा जम्मा पनि गरेको छु ।”

भानुभक्तले फेरि सोधे- “बँचेको पैसाले तिमी के गर्छौ ?”

घाँसीले जवाफ दियो- “मेरेर लानु के छ ? दुःख गरेर पैसा कमाउँछु । केही पैसा लगाएर गाउँमा एउटा कुवा खनाएको छु । अब एउटा पाटी बनाउने मन छ । यस कामले आफू मरेपछि पनि मेरो नाम रहनेछ ।”

घाँसको कुरा भानुभक्तलाई घत लाग्यो । घाँसी गरिब थियो, तैपनि उसले अरुको थलो हुने काम गर्‍यो । यसै दिनदेखि भानुभक्तले पनि अरुको भलाइ हुने काम गर्ने अटोट गरे । उनको नाम कमाउने इच्छा भयो । उनलाई ‘

आफू हुनेखाने परिवारमा जन्मेर पनि नकेही गर्न सकेको छैन’ जस्तो लाग्यो । यस्तो विचार गर्दागर्दै एक्कासि उनको मुखबाट यो कविता निस्क्यो । माथिको श्लोक उनको ‘घाँसी’ कविताबाट उद्धृत गरिएको हो ।

भानुभक्त आचार्य नेपाली भाषाका पहिलो कवि हुन् । उनलाई आदिकवि वा जातीय कवि पनि भन्दछन् । उनको जन्म वि.सं. १८७१ साल असार २९ गतेका दिन भएको हो । उनी पश्चिम नेपालको तनहुँ रम्घा भन्ने गाउँमा जन्मेका थिए । भानुभक्तका बाजेको नाम श्रीकृष्ण आचार्य हो । उनी संस्कृतिका विद्वान् थिए । भानुभक्तले पनि सानै उमेरदेखि संस्कृत पढे । तर नेपाली भाषामा उनको दूलो चाख थियो । उनले नेपाली भाषामा आफूने ढाँचाले रामायणको अनुवाद गरे । उनले धेरै कविता पनि लेखे । उनले लेखेका कविता मीठा र राम्रा थिए । यसैले सबैले उनलाई मन पराए । रामायणबाहेक उनले प्रश्नोत्तर, भक्तमाला, बधूशिक्षाजस्ता पुस्तक पनि लेखेका छन् ।

भानुभक्त पढेलेखेका थिए । उनी चाहेको बेलामा कविता लेख्न पनि सक्थे । नेपाली भाषामा अध्यात्म रामायणको अनुवाद गरेमा संस्कृत नजान्नेहरूलाई उपकार हुनेछ भन्ने उनलाई लाग्यो । अनि उनले नेपालीमा रामायण बनाए । उनले बनाएको रामायण पढ्न सजिलो छ । अक्षर मात्र बाँच्न सक्ने मानिसहरू पनि भानुभक्तको रामायण पढ्ने गर्दछन् । उनको रामायणका सुरुका हरफ यस प्रकार छन्-
*एक् दिन् नारद सत्यलोक पुगिगया लोकको गरे हित् भनी ।
ब्रम्हा ताहि थिया पन्या चरणमा खुसी गराया पनी ॥*

भानुभक्त रम्घाबाट दुई-तीन पल्ट काठमाडौँ आए । एकपल्ट काठमाडौँ आइपुग्नुभन्दा पहिले उनी बालाजुमा बसे । त्यहीँ उनले बालाजुका विषयमा एउटा कविता लेखे । उनले लेखेको त्यो कविताका दुई पङ्क्ति यस प्रकार छन्-

*यति दिनपछि मैले आज बालाजु देख्यौं ।
पृथिवितलभरीमा स्त्रा हो जानि लेख्यौं ॥*

भानुभक्तले काठमाडौँ गएर जागिर पनि

खाए । तर उनले हिसाब राख्न भुलेछन् । उनलाई कुमारीचोकले थुनेर राख्यो । थुनिए बस्ता पनि उनी चुप लागेनन् । उनले त्यहाँ पनि रामायणकै अनुवाद गरे र फुटकर कविता पनि लेखे ।

भानुभक्तको गिरिधारी भाटसित जग्गाका विषयमा मुद्दा परेको थियो । त्यसैको तारिखमा फुलाउँदा उनले 'बिन्ती डिङ्गा-विचारीसित कति म गरूँ भन्दछन् भोलि-भोलि' भनेर लेखे । यसरी भानुभक्तले कवितामा त्यस बेलाको समाजमा भएको चलनबारे व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

भानुभक्तले जीवनमा खँदिलो काम गर्ने लक्ष्य राखेका थिए। सामाजिक व्यवस्था मिल्दो हुन सकेन । उनलाई समय र परिस्थितिले चिनेन । उनको जीवनमा व्यावहारिक कठिनाइहरू धेरै परे । यसको जन्जालबाट

उनी फुट्कन सकेनन् । तैपनि भानुभक्तले जे-जति काम गर्न सके, अदभूत रूपले गरे ।

भानुभक्तको मृत्यु ५४ वर्षको उमेरमा वि.सं. १९२५ सालमा भयो । नेपालीलाई उनको कविताले सधैं उनको सम्झना दिइरहनेछ । उनी कविका रूपमा नेपाल आमाका सुपुत्र हुन् । उनको सम्झनाका लागि दरबार हाइस्कूललाई 'भानु माध्यमिक विद्यालय' भन्ने गाउँ राखिएको छ । त्यही विद्यालयको अगाडि उनको अर्धकदको सालिक छ । मुलुकभित्र अन्यत्र र मुलुकबाहिर दार्जिलिङ, कालिम्पोङ, सिक्किम आदि स्थानमा समेत उनका सालिक रहेका छन् । उनी वास्तवमा नेपाली जातिका सच्चा कवि हुन् । उनी नेपालका राष्ट्रिय विभूति पनि मानिएका छन् । ■

भानुभक्त र भाषा

● बाबुरामप्रसाद पौडेल
पौराई-१, रौतहट

क्रान्तिपछि शान्तिले, आराम लिन पाउँछ ।
शान्तिकै भरमा हो कि ? बहुआत्मा रमाउँछ ॥
पहिलो पछि गर्दै, विश्व युद्ध पनि चल्थो ।
पराक्रमी मुटुमा टुक्रा, आत्माभित्रै जलिरह्यो ॥१॥
दार्शनिक शान्तिको हुरी, पूर्वीय दर्शनको शिखा ।
आदिकाल सुरु भयो, महाकाव्य श्रीरामका ॥
नैतिकवान् चरित्रले, पार्ने नै अतिसुन्दर ।
रामजस्ता महापुरुष जन्मेकै अरू को छ र ? ॥२॥
भक्तवत्सल 'भानु' भाषिक एकताका गुरु ।
नेपालीमा रामायण, लेख्नुभयो सुरुसुरु ॥
शास्त्रीय छन्दधारा, अवरिल उसै भन्थ्यो ।
अमृतजस्तै पाण्डुलिपि, मोतीको हातमा पन्थ्यो ॥३॥
गगनबाटै भरेजस्तै, टक्क यो ग्रहमा खस्यो ।
अष्टकाण्ड महाकाव्य, सुन्दर धर्ती भई बस्यो ॥
जोसैले पनि हो रैछ, जाँगरको ज्योति देखिने ।
जेठा कवि भानुभक्त, उनैलाई चिनाउने ॥४॥
अनागिन्ती काव्यधारा, भर-भर, भरिरेहे ।
आदिकवि 'भानुभक्त' ध्रुवतारा बनिरहे ।
राष्ट्रभाषा नेपाली भो, यो विश्वभरिमा चल्थो ।
अरू अन्तरराष्ट्रसम्म, भाषा सुगन्धीमै रह्यो ॥५॥
भाषिक एकताका प्रतीक, 'भानु' भनी चिनाउने ।
आध्यात्मिक दर्शनको पोको, विश्वसामु खन्याउने ॥
अजर भानु, अम्मर भानु, भानु अटल बनिरहे ।
लोकप्रसिद्धिको ज्योति, हाम्रो जिम्मा छरिगए ॥६॥

भानुभक्त आचार्य र नेपाली भाषा साहित्यको कुरा

● मिलन समीर

यतिखेर नेपाली भाषा र साहित्यको पहिचानका प्रतीक राष्ट्रिय विभूति आदिकवि भानुभक्त आचार्यको द्विशतवार्षिकी चलिरहेको छ । स्वदेश तथा विदेशमा यस पावन अवसरको सदुपयोग गर्दै विभिन्न कार्यक्रमहरूको आयोजना गरिने क्रम जारी नै छ । हामी नेपाली भाषा साहित्यप्रेमीहरूका लागि सबैभन्दा खुसीको कुरा के छ भने केही सीमित स्रोत र साधनसँगै केही व्यक्तिहरूको सहभागितामा मात्रै हरेक वर्ष असार २९ गतेको दिन पारेर गरिँदै आएको सनातन कर्मकाण्डी कार्यक्रम र च्यालीको साँघुरो घेरालाई तोड्दै यसपालिको भानुजयन्ती अत्यन्तै बृहद् रूपले राष्ट्रिय पर्वकै रूपमा भव्यताका साथ सुसम्पन्न हुने क्रममा रहेको छ । अर्कोतिर ठूला छापामाध्यमहरूले समेत सम्भवतः पहिलो चोटि विशेष महत्वका साथ भानुभक्तलाई हेर्न थालेको आभास भएको छ । भानुभक्तमाथि केन्द्रित भएर लेखिएका रचनाहरूले उल्लेख्य रूपले ठाउँ पाइरहेको देखिएको छ । गाउँघर र दूरदराजका बस्तीहरूमा भानुभक्तका बारेमा

विशेष चर्चा परिचर्चासँगै भानुजयन्ती मनाउँदै गरिएका खबरहरूले यसपालि राजधानीका प्रमुख पत्रपत्रिकाका पानाहरू भरिएको देखिँदैछ । यस्तो लाग्छ, नेपाल र नेपालीहरूले भानुभक्तलाई यसैपालिदेखि बल्ल राम्रोसँग चिनेछन् र त उनलाई यस अगाडिभन्दा बढी मात्रै नभएर सार्थक रूपले समेत सम्झ्ने काम हुँदैछ । ढिलै भए पनि भानुभक्तले नेपाली भाषा साहित्यरूपी विशाल घरको श्रीवृद्धि गर्ने मात्रै नभएर बलियो जग बसाल्ने क्रममा पुऱ्याएको अद्वितीय योगदानको उचित मूल्याङ्कनसहित कदर गरिँदैछ । यो हामी नेपाल र नेपाली भाषा साहित्यलाई भित्रैदेखि माया गर्नेहरूका लागि त भन्नु अत्यन्तै खुसीको कुरा हो, किनभने घर बलियो हुनका लागि त्यो घरको जग बलियो हुनुपर्छ । नेपाली भाषा साहित्यरूपी घर निर्माण त धेरै टाढाको कुरा, घर बनाउने सोच विचारमा समेत कोही कसैको अलिकति ध्यान पनि नगएको त्यस बेलामा भानुभक्तले नेपाली भाषा साहित्यको विशाल घर निर्माण गर्ने र सबै नेपालीहरूलाई त्यही घरभित्र ओत लागेर सुरक्षित गराउने पवित्र मनसायका साथ गहिरो जग खनेर चारै कुनामा बलिया खम्बाहरू गाडेर जतिसुकै रेक्टर स्केलको शक्तिशाली भुक्म्प आए पनि त्यसले भत्काउन त के हल्लाउन समेत नसक्ने खालको बलियो घर निर्माण कार्यको शिलान्याससँगै द्रुतगतिमा काम गर्दै गए । त्यसपछिको क्रममा उनका सहयात्रीहरूले त्यो घरमा विभिन्न किसिमले साजसज्जा थप गरी अनेकौँ किसिमका फूलबुट्टा भर्दै वर्तमान समयमा यस्तो लोभलाग्दो, आकर्षक र सुन्दर घरको निर्माण भैसकेको छ कि नेपाली भाषा साहित्यरूपी उक्त घरले सारा संसारलाई लोभ्याउँदै गएको छ र त यो नेपाली भाषा साहित्यरूपी घरको अवलोकन, अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने भनेर विदेशीहरूसमेत यहाँ आउन थालेको धेरै समय भैसकेको छ । अझै यसपालिदेखि त दूरदराजका सर्वसाधारण नेपालीहरूले समेत भानुभक्तलाई

सम्झिएर नेपाली भाषा साहित्यको घरलाई अभै विस्तार गर्दै भन्नु विशाल आकारमा फैलाउने जस्तो महान् एवम् ऐतिहासिक कार्यमा डटेर लागिरेहेको देखिन्छ ।

वि.सं. १८७१ आषाढ कृष्णचतुर्दशी, आदित्यवारका दिन चुँदीरम्घामा जन्मिएर हुर्किएका अनि लामो समयसम्म त्यहीं नै बसोबास गरेका भानुभक्त आफ्ना हजुरबा (श्रीकृष्ण आचार्य, जो आफ्नो समयमा संस्कृतका ठूला विद्वान् थिए) सँग सानो उमेरमै बनारस गएर पढेका थिए । बनारस बसाइकै क्रममा आफ्ना हजुरबा र उनका मित्रमण्डलीको आध्यात्मिक सङ्गतले भानुभक्तलाई पनि अध्यात्मका क्षेत्रमा गहिरो रुचि पैदा भएको देखिन्छ । आफ्ना हजुरबाले दिनहुँ पाठ गर्ने अध्यात्म रामायण सुनेकै भरमा उनलाई कण्ठस्थ भैसकेको थियो भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । भानुभक्तले अत्यन्तै मीठो, सरल, सहज, स्वाभाविक एवम् सरस नेपाली भाषामा मौलिक रूपले अध्यात्म रामायणको रूपान्तरण गरेर आफूभिन्न लुकेर रहेको प्रखर कवित्व शक्तिलाई सबैका सामु सार्वजनिक गर्नुका साथै बाल्यकालमा प्राप्त प्रभावको प्रदर्शनसमेत गरे । संस्कृत भाषाको जगजगी रहेको त्यो बेलामा समेत उनले कुशलतापूर्वक मौलिकरूपले नेपाली भाषामा अध्यात्म रामायणलाई यसरी लिपिबद्ध गरेर देखाइदिए, जसको प्रभावकै कारणले गर्दा उक्त रामायण सर्वाधिक लोकप्रिय भयो र आजसम्म पनि उत्तिकै लोकप्रिय रहिरहेको छ । अनि त्यसैको ताप र रापले भानुभक्तभन्दा अगाडि नेपाली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा कलम चलाउँदै आएका प्रायः सबै कविहरूसँगै उनीहरूको कवितालाई समेत ओभरेलमा पारिदियो र त भानुभक्तलाई निर्विकल्प रूपले स्पष्ट किटानका साथ तर्कसङ्गत ढङ्गले आधिकारिकतासहित नेपाली भाषा साहित्यका आदिकविका रूपमा मोतिराम भट्टले चिनाउने काम गरे ।

हुन पनि भानुभक्तको रामायण

पढिसकेपछि कोही कसैलाई पनि वेदव्यासद्वारा रचित अध्यात्म रामायणको सपाट अनुवाद हो भन्ने लादैन । यसमा भानुभक्तले आफूभिन्न लुकेर रहेको प्रचुर कवित्व शक्तिको भरपूर उपयोग गरी कोरा अनुवादको सीमारेखालाई नै मेटाइदिएका छन्, जसले गर्दा यो आफैमा शक्तिशाली नेपाली मौलिकतासँगै विशिष्ट छन्दोबद्ध अनुपम काव्यकृति बन्न सफल भएको छ । एउटा ज्यूँदो जादो नेपाली परिवेश बोल्नसक्ने सामर्थ्य राख्दै आएको भानुभक्तिय रामायणका पङ्क्ति पङ्क्तिहरू, जसको सबैले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गर्दछन् र भन्दछन्-भानुभक्तको रामायण नेपाली भाषा साहित्यको विशिष्टतासँगै मौलिकताले भरिएको एउटा अद्वितीय अनुपम उपलब्धि हो । त्यसैले त भानुभक्तको रामायणलाई अन्य थुप्रै भाषामा अनुवाद गरिँदै छ र अन्य धर्म, संस्कृति एवम् समुदायमा यसको उच्चतम काव्यरस प्रवाहित गरिँदैछ । यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने भानुभक्तको नेपाली रामायणको भाषिक एवम् काव्यिक सामर्थ्य र शक्तिलाई नेपालका विभिन्न समुदाय र अन्य मातृभाषीहरूले मात्रै नभएर नेपालबाहिरका अन्य समुदायसँगै फरक भाषा बोल्नेहरूले समेत सहर्ष स्वीकार गर्दै आएका छन् । यहाँनै फेरि के कुरा स्पष्ट रूपले मध्यदिनको घामजस्तै छर्लङ्ग हुन्छ भने नेपाली भाषा साहित्यको विकास, विस्तार एवम् संरक्षणको दिशामा आफ्ना अग्रगामी पाइलाहरू दृढतापूर्वक चालेर नै भानुभक्त भाषिक रूपबाट नेपाली राष्ट्रिय एकताका प्रतीक बनेका थिए र त वर्तमान समयसम्म आइपुग्ने क्रममा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मा छरिएर रहेका अनेकौ जातजाति र भाषा भाषीका नेपाली मनमुटुहरूलाई एकापसमा बलियो गरी जोड्ने शक्तिशाली साहित्यिक/सांस्कृतिक सेतुका रूपमा दृढतासाथ उभिएका छन्, उनै भानुभक्त ।

कुनै पनि स्वतन्त्र मुलुक एवम् सार्वभौमसत्तासम्पन्न मुलुकवासीहरूका

लागि भौगोलिक/राजनीतिक एकता मात्रै सबैथोक कदापि हुनै सक्दैन । त्यसलाई 'सबैथोक' का रूपमा सदैव क्रियाशील तुल्याइराख्ने अचुक उपाय भनेकै सांस्कृतिक एकता हो, जसलाई भावनात्मक एकताका रूपमा बुझ्ने गरिन्छ । हाम्रो देशमा यही सांस्कृतिक अथवा भावनात्मक एकताका प्रथम सूत्रधारका रूपमा उदाएका व्यक्तित्व भानुभक्त नै हुन् । त्यसैले त वर्तमान समयमा उनी भन्नु संसारका विभिन्न कुना कुनामा छरिएर रहेका सम्पूर्ण नेपालीहरूका सांस्कृतिकसँगै जातीय एकताका प्रतीकका रूपमा पूजनीय भएर रहेका छन् ।

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषामात्रै नभएर संसारभरि छरिएर रहेका सम्पूर्ण नेपालीहरूको एकमात्र साभ्ना भाषासमेत हो । छिमेकी राष्ट्र भारतमा पनि यो एक राज्यभाषाकै रूपमा उल्लिखित भएर रहेको छ । नेपाली भाषाको विकास, विस्तार एवं संरक्षणको कार्यमा राजनीतिक, सामाजिकसँगै विभिन्न भाषाशास्त्रीय अनेकौं कारक तत्वहरू भएता पनि यसलाई नयाँ मोड, तीव्र गतिसँगै स्वाभाविक रूपले जीवन्तता प्रदान गर्ने पहिलो श्रेय भानुभक्तलाई नै जान्छ । जसले गर्दा दार्जिलिङ्ग, सिक्किम, भुटान, डुवर्स, आसाम, मेघालय, मणिपुर, नागाल्याण्ड, वर्मा, हङ्कङ्ग, मलायादेखि लिएर अन्यत्र जहाँसुकै बोल्दै आएको नेपाली भाषा साहित्यका उन्नायक उनै भानुभक्त हुन् भनेर उल्लेख गर्दा कुनै अतिशयोक्ति हुँदैन । त्यसैले समस्त नेपालीहरूका बीचमा भाषिक एवं सांस्कृतिक एकताको मौलो गाड्ने जस्तो महान् एवं ऐतिहासिक शुभकार्यको थालनी उनै भानुभक्तले गरेका थिए भने कुरामा कोही कसैको दुईमत हुनै सक्दैन ।

वर्तमान एक्काइसौं शताब्दीको यो घडीमा आएर नेपाली भाषा र साहित्यको समृद्ध स्वरूप देख्ने जुन सुनौलो अवसर हामीले पाइरहेका छौं र आफैमा मख्ख परिरहेका छौं, यहाँसम्म नेपाली भाषासाहित्यलाई डोच्याए

ल्याइपुन्याउने क्रममा भानुभक्तले पुन्याएको योगदान आफैमा चिरस्मरणीय बनेको छ ।

पछिल्लो समयमा आएर पुराना कुराहरूको तिरस्कार गर्ने गरिएको पाइन्छ । आफूलाई क्रान्तिको अगुवा ठान्ने केही स्वघोषित लालबुभक्कड विवेकहीन विद्वान्हरूको दिमागमा पुराना कुराहरू सबैको बिहष्कार नगर्दासम्म कुनै पनि नयाँ कुराहरूको सिर्जना हुनै सक्दैन भन्ने जस्तो गलत एवं आत्मघाती धारणाले बलियोसँग डेरा जमाउन थालेको देखिन्छ । तर हरेक नयाँ एवम् नौला कुराहरूको गर्भमा उनै पुराना कुराहरूको अविच्छिन्न श्रृङ्खला र अटुट सम्बन्ध रहेको हुन्छ भन्ने गाँठी कुरो तिनीहरूको दिमागमा खै कहिलेदेखि घुस्ने होला ? अनि फेरि आशलागदो विगतमा गरिएका सम्पूर्ण प्रयत्न र प्राप्तहरू सबै हाम्रै श्रीसम्पत्ति हुन्, ती सबैलाई चटकै बिर्सिएर भरोसालागदो वर्तमानसँगै सुनिश्चित भविष्यको कल्पना गर्नु भनेको 'आकाशको फल आँखा तरी मर्' भने जस्तै हो भन्ने कुरा उनीहरूको दिमागी चेतनाले खै कहिलेदेखि थाहा पाउने होला कुनि ?

भानुभक्तको मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा अहिलेसम्म सन्तुलित रूपबाट वास्तविक मूल्याङ्कन कोही कसैले पनि नगरेकै हो भन्दा फरक पर्दैन । कसैले भानुभक्तलाई दोषरहित मात्रै देखेर प्रशंसा गरिदिए । जसले गर्दा भानुभक्त असामान्य व्यक्तित्व अर्थात् भगवान् नै हुन् कि भन्ने आभास भैदियो भने कतिपयले भानुभक्तलाई दोषरहित मात्रै देखेर उछितो काद्दै गाली गलौज र अपमानित गरेर तिरस्कारपूर्ण एकोहोरो आलोचनासहित खेदो मात्रै खने । जसले गर्दा भानुभक्त खलपात्रका रूपमा चित्रित भए र उनको मान मर्दनसँगै सिंगै नेपाली भाषा साहित्यको समेत प्रकारान्तरले अपमान हुन पुग्यो । वास्तवमा भन्ने हो भने माथि उल्लेख गरिएका यी दुवै प्रवृत्तिहरूलाई कदापि राम्रो मान्न सकिँदैन, किनकि दुवै

चरम अतिवादी प्रवृत्तिहरू हुन् । भानुभक्तको जीवनयात्रासम्बन्धी केही कुराहरूसँगै उनको जीवनयात्राको क्रममा घटेका भनिएका कतिपय घटनाक्रमहरूका बारेमा अहिलेसम्म मतैक्य देखिँदैन । यसो भन्दैमा उनको काव्यगत विशेषतासँगै विशिष्ट कर्मशील कवि व्यक्तित्वप्रति कुनै शंका मान्नुपर्ने खास कारण पनि केही छैन । उनका बारेमा त्यसरी शंका मान्नु भनेको सिंगो नेपाली भाषा साहित्यको अस्तित्वमाथि नै प्रश्न चिन्ह उठाउनु हो र आफ्नै खुट्टामा बन्चरो हान्ने दुस्साहस गर्नुजस्तै हो । कसै कसैले अहिलेसम्म पनि स्वयं आफैले आफैलाई केकानै सम्भिएर यही दुस्साहसको प्रदर्शन गरी रमिता देखाउने काम गर्न छोडेका छैनन् । तर पनि 'काग काउँदै गर्छ, पिना सुकँदै गर्छ भनेभै आफ्नो सरल भाषाशैली, सहज एवं स्वभाविक अभिव्यक्तिजस्ता काव्यगत विशेषतासँगै कवि कर्मशील ओजस्वी व्यक्तित्वका रूपमा भानुभक्त यो २०० वर्ष मात्रै नभएर यस्ता हजारौं लाखौं वर्षसम्म पनि उत्तिकै सशक्ततासँगै जिउँदा जाग्दा भएरै रहने छन् अनि नेपाली भाषा साहित्यलाई अभिव्यक्तिको प्रमुख र एकमात्र माध्यम बनाउने हामी सबैका लागि उनी अनन्तकालसम्म प्रिय आदिकविका रूपमा हाम्रो अन्तर्हृदयको पवित्र सिंहासनमा विराजमान भएरै बस्नेछन्, यो जगत्मा चन्द्रसूर्यको उज्यालो रहन्जेल ।

भलै, वर्तमानकालीन प्रगतिशील एवम् नवयुगको सदैव आकांक्षा राख्ने हामी नेपालीहरूका लागि भानुभक्तकालीन अध्यात्मवाद र भक्तिवाद सर्वग्राह्य हुन नसक्ला, त्यो आफ्नै ठाउँमा रहेको छ । तर यहाँनै तपाईं हामी सबैले एकचोटि गहिँरिएर सोच्ने पर्ने गाँठी कुटो के रहेको छ भने -भानुभक्तका बारेमा सही, सार्थक, निष्पक्ष एवं वास्तविक मूल्यांकन गरिएको त्यतिबेला मात्रै ठहरिने छ, जतिबेला हामीले उनको मूल्यांकन उनी स्वयम्कै पार्श्वभूमि

र तत्कालीन समय एवम् परिस्थितिको सन्दर्भलाई मुख्य केन्द्रबिन्दुमा राखेर गरिरहेका हुनेछौं । अनि फेरि विचारगत परिस्थितिमा एकैचोटि क्रान्ति नेपाली दन्त्यकथामा आकाशबाट एकाएक फुरौला बर्सिएभै बर्सिएर आउँदैन र साहित्यमा समसामयिक घटनाक्रमहरूको कुशल चित्रांकन तबमात्र सम्भव हुन्छ, जब साहित्यले आफैमा एउटा सुनिश्चित मार्ग पहिल्याएर गन्तव्यस्थलतर्फ अर्जुनदृष्टि लगाएर निर्विघ्न रूपले आफ्नो यात्राको थालनी गरेको हुन्छ भन्ने तथ्यलाई आँखा चिम्लिएर भानुभक्तको साहित्यमा समसामयिक घटनाहरूको सघन प्रभाव परेको देखिएन भन्दै गरिएको एकतर्फी आलोचनाले कहिल्यै, कसैगरी आफ्नो औचित्य साबित गर्ने सक्दैन भन्ने कुरामा म ढुक्क भैसकेको छु । किनभने जतिबेला सुगौली सन्धिमा हस्ताक्षर हुँदै थियो, त्यतिबेला भानुभक्त एउटा अबोध ३ वर्षे शिशुका रूपमा आमाको न्यानो काखमा खेल्दै थिए र त्यसको करिब अठार वर्षको अन्तरालपश्चात् आएर मात्रै उनले नेपाली भाषा साहित्य लेखन कार्यमा आफ्नो कलम चलाउन थालेका थिए । यी र यस्तै विविध तथ्यहरूलाई बिसिएर आफ्नै विचारको आग्रहमा पूर्वाग्रही मनोग्रन्थिले अभिप्रेरित भएर सुनियोजित रूपमै तत्कालीन भानुभक्तलाई वर्तमान समयमा आएर आलोचनाको नाममा खेदो खन्दै नेपाली भाषा साहित्यरूपी विशाल वृक्षको जरा खोतल्ने काम कसले, कहाँबाट र किन गरिरहेको छ ? कुन प्रयोजनका लागि गर्न लगाइरहेको छ ? यसप्रति हामीले विशेष ध्यान दिनुपर्ने बेला भैसकेको छ ।

नेपाली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा प्रारम्भिक कालमा कलम चलाउने कविहरूमध्ये अधिकांश कुनै न कुनै किसिमले तत्कालीन शासकहरूसँगै आश्रित थिए । तिनीहरू सबैको कवि-कर्मशील व्यक्तित्व व्यक्तित्वगत स्वार्थले अभिप्रेरित भएको थियो । सुवानन्ददासदेखि लिएर यदुनाथ पोखरियालसम्म आइपुग्दा

समेत यही परम्परा टड्कारो देख्न सकिन्छ । रघुनाथको रामायण अनुवाद अधुरो प्रयासका रूपमा मात्रै सीमित भएको थियो । उमेरको हिसाबले हेर्दा रघुनाथ भानुभक्तभन्दा जेठा थिए भन्दैमा कविता लेखनका दृष्टिले रघुनाथ भानुभक्तभन्दा जेठा थिए भन्न मिल्दैन र वास्तवमा कविता लेखनका दृष्टिले रघुनाथ भानुभक्त भन्दा कान्छा नै थिए भन्ने कुरा स्पष्ट रूपले उल्लेख गरिएको देखिन्छ । त्यतिमात्रै होइन रघुनाथले भाषा, शिल्पशैली आदिका दृष्टिले समेत भानुभक्तलाई उछिन्ने सामर्थ्य राख्न सकेको देखिँदैन । इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी, वसन्त शर्मा लगायतका केही प्रतिभाशाली कविहरूले कृष्णभक्तिको मूलमार्गलाई पछ्याउँदै श्रृंगारिक भावधाराको संचार गरेसँगै उनीहरूको भाषा, शिल्पशैली आदिमा अपेक्षाकृत केही विकास र विस्तार भएको त देखियो तर उनीहरू कोही कसैले पनि भानुभक्तको काव्य सामर्थ्यलाई उछिन्न सक्ने शक्ति भने हासिल गर्ने सकेनन् ।

भानुभक्तकाले लेखनीमा सामाजिक सचेतना भेटिएन भनेर आलोचना गर्ने लालबुभक्कड कथित बौद्धिक व्यक्तित्वहरूलाई पूर्वाग्रहीपनले टपक्कै टालिएको चिन्तनको थोत्रो चस्मा फुकालेर, ठण्डा दिमागमा गहिरिएर, बुद्धिको बिको पुरै घँटोको पिंधसम्म घाम लाग्ने गरी नखुल्दासम्म दोहोर्‍याउँदै भानुभक्तद्वारा पाल्पाली सुब्बालाई विवाहका सम्बन्धमा लेखिएको पत्र, मित्रपत्नीका बारेमा केन्द्रित भएर लेखिएको सिलोक, भोलिवादको विरोधमा लेखिएको कवितालगायत उनका अन्य फुटकर रचनाहरू पढ्ने निःशुल्क तर मूल्यवान् सल्लाह सुभाबबाहेक अरु के नै दिन सकिन्छ र ? त्यसपछि बल्ल उनीहरूको मुखारविन्दबाट सहजै फुत्किँदो हो कि— “भानुभक्तीय साहित्यको मूल्याङ्कन गर्दै गर्दा उनको सामाजिक सचेतनाको पक्षलाई पनि दृष्टिगत गर्नु अत्यावश्यक हुँदो रहेछ, जहाँ उनका कृतिहरूभित्र सुधारवादी

चेतनासँगै सामाजिक आदर्श नै बढी मात्रामा मुखरित भएर आएको पो त रहेछ है ।” तर उनीहरूलाई त्यसरी भानुभक्तको साहित्यका बारेमा गहिरिएर अध्ययन, चिन्तन, मनन एवं विश्लेषण गर्ने फुर्सद नै कहाँ छ र ? फेरि फुर्सद भएर पो के नै गर्नु ? त्यस्तो सामर्थ्य पनि त हुनुपन्थो ।

भानुभक्तले भन्दा अगाडि पनि धेरै नै कविहरूले नेपाली भाषामै कलम चलाएर कविताहरू नलेखेका होइनन्, लेखेकै हुन् । तर खास कुरा के हो भने काव्यिक गुण र विशेषतामा उनलाई उछिन्ने त धेरै टाढाको कुरा भयो उनको छेउछाउसम्म पुग्ने पनि कोही भएनन् । शेक्सपियर र मार्लोलाई अगाडि सार्दै उनीहरूको चर्चा गरेर भानुभक्तको वैशिष्ट्यलाई ओभरलै पार्न कदापि सकिँदैन र मिल्दैन पनि । मोतीराम भट्टले हार्दिकतासँगै श्रद्धापूर्वक अग्रज एवम् विशिष्ट कवि व्यक्तित्वप्रति सप्रेम समर्पण भाव अभिव्यक्त गर्ने क्रममा भानुभक्तका बारेमा केही कुराहरू बढाइचढाई नै गरेको भएता पनि त्यसलाई अन्यथा रूपमा लिएर अतिशयोक्ति किसिमबाट भ्रामक प्रचारवाजी गरिनु कदापि उचित हुनै सक्दैन । यसबाट भानुभक्तको आदिकवित्वमाथि नै प्रश्नचिह्न खडा गरी शंका मान्नुपर्ने कुनै त्यस्तो खास कारण छ जस्तो मलाई लाग्दैन । अर्थहीन विवादकै कुरा गर्ने हो भने त चार सय वर्षभन्दा अझै अगाडिका शेक्सपियरको बारेमा समेत अहिलेसम्म पनि अनेकौं विवाद चलिरहेकै छ । अंग्रेजी भाषा साहित्यका क्षेत्रमा आदिकविता रूपले चिरपरिचित रहेका जिओफ्रे चौसरद्वारा आधुनिक अंग्रेजी भाषा साहित्यको जग खनिएको हो भन्ने कुरामा वर्तमान समयसम्म आइपुग्ने क्रममा समेत मतैक्यता हुन सकिरहेको छैन । तर पनि फेरि छिमेकी फ्रान्सको समुन्नत साहित्यिक भाषाको अंग्रेजी वाणीमा एकनासको सघन प्रभाव कायम रहिरहेको तत्कालीन अवस्थामा चौसरले नै त्यसखालको सघन

प्रभावलाई क्रमशः कम गर्दै र हटाउँदै लगेर अंग्रेजी भाषा साहित्यको विशिष्ट शक्ति र सामर्थ्यको सार्थक परिचय दिलाएर आफ्नो भाषा साहित्यको बलियो नयाँ जग बसालेर छोडेको तथ्यलाई इतिहासले सदैव सम्झिरहेको छ । यी र यस्तै यस्तै प्रशस्त आधार स्तम्भहरू विद्यमान रहँदा पनि भानुभक्तको 'आदिकवित्व' को अस्तित्वमाथि निराधार किसिमले प्रश्नचिह्न उठाउनु भनेको 'कुतर्कको विलासिता' बाहेक अरु केही हुनै सक्दैन भन्ने मेरो अन्तिम निष्कर्ष रहेको छ ।

नेपाली भाषा साहित्यमाथि केन्द्रित रहेर गरिएको गहन अध्ययन एवम् अनुसन्धानको दायरालाई अभै थप व्यापक रूपले विकास/विस्तार गरी फराकिलो पाउँदै अगाडि बढाउँदै लैजानु अत्यन्तै राम्रो कुरा हो । नेपाली भाषा साहित्यको वैज्ञानिक अध्ययन, अनुसन्धान एवम् विश्लेषण गर्दै जाने क्रममा यसको आवश्यकता टड्कारो देखिन्छ । तर पनि फेरि सुवानन्ददासभन्दा अगाडि गएर कुनै कविलाई भेटिएछ भने पनि, कलात्मक भाषासँगै विशिष्ट शिल्पशैलीका दृष्टिले समेत भानुभक्तमा भन्दा माथिल्लो स्तर प्राप्त गर्न सकिएला भन्ने जस्तो असम्भव कुरा गर्नु वैज्ञानिक अध्ययन एवम् अनुसन्धानका दृष्टिले पनि नसुहाउँदो र हावादारी खालको हुन्छ, जसलाई कोही कसैले विश्वास गर्ला भन्ने कुरै हुँदैन ।

भानुभक्तलाई सम्झिएर गरिँदै आइएका भानुभक्तकेन्द्रित विभिन्न गतिविधिहरूको सन्दर्भमा समेत मेरो मनमा लागेका केही कुराहरूलाई यहाँनै उल्लेख गर्नाले ठानेर जमर्को गरेको छु । जस्तै: भानुजयन्ती मनाउने प्रचलनले वर्षेनी उत्कर्ष प्राप्त गर्दै गइरहेको छ र यसपालिको द्विशतवार्षिकीले त भन्नु चरम उत्कर्ष थप्ने काम गरेको छ भन्दा फरक पर्दैन । नेपाली जातीय चेतनाका दृष्टिले पनि यस कुरालाई विशेष प्रश्रय र प्रोत्साहन दिनैपर्ने देखिन्छ । तर भानुजयन्तीको पावन अवसरमा भानुभक्तका बारेमा गरिँदै आइरहेको ओठे भक्तिभाव र

सुगारटाइजस्तै लामो एकोहोरो गुणगानले मात्र अब भानुभक्तिय गहन अध्ययन/अनुसन्धानको विकास एवम् विस्तार हुनै सक्दैन र खासमा भन्ने हो भने त भन्नु यसै पनि केवल गुणगानको परम्परालाई स्वाभाविक रूपले राम्रो मान्ने सकिँदैन । त्यसैले भानुजयन्ती जस्तो पावन अवसरको सदुपयोग गरी भानुसाहित्यसँगै सिंगो नेपाली भाषा साहित्यका बारेमा विचारोत्तेजक गोष्ठीहरूको आयोजना गरिनुपर्ने टड्कारो आवश्यकता देखिन्छ र यो नै बढी उपलब्धिमूलक हुन्छ । कोही कसैलाई पनि वास्तविक रूपले नजानीकनै, नचिनीकनै अनि गहिरो अध्ययन गरी नबुझीकनै गरिएको श्रद्धा साँच्चै अन्धो र कामै नलामे खालको हुन्छ र त्यसबाट सदैव उपती नभएर खती मात्रै हुन्छ भन्ने वास्तविकतालाई सम्झिएर भानुसाहित्यको गहन अध्ययन, चिन्तन, मनन एवम् विश्लेषणको माध्यमबाट भानुभक्तलाई गहिरो बुझेर मात्र श्रद्धा गर्नुपर्ने देखिन्छ । भानु द्विशतवार्षिकीकै सन्दर्भमा कुरा गर्नुपर्दा, भानुजयन्तीलाई आजैदेखि नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृति दिवसका रूपमा अन्तरात्मादेखि नै मनाउनुपर्ने कुरामा सम्पूर्ण नेपालीहरूले ध्यान दिएर सोच्नुपर्ने अन्तिम समय पनि यही हो ।

भानुभक्तको प्रामाणिक जीवनीसँगै सम्पूर्ण रचनाहरू समेटिएको ग्रन्थवलीको अभाव खै कहिले पूरा हुने हो केही थाहा पत्तो छैन । भानुभक्तिय भाषा, व्याकरण र कोश तयार पार्ने दिशामा अभैसम्म पनि कोही कसैले ध्यान दिने त परे जावस् सोच्ने फुर्सदसमेत पाएको छ जस्तो मलाई लाग्दैन । भानुभक्त र उनका अन्य समकालीन र पूर्ववर्ती कविहरूको तुलनात्मक रूपले गहन अध्ययन एवम् विश्लेषण गर्ने जस्तो विशेष महत्वपूर्ण कार्यमा समेत केही सामान्य प्रयासबाहेक अरु विशेष उल्लेखनीय उपलब्धिमूलक काम अभैसम्म पनि हुन सकिरहेको छैन । किन ? यसका लागि नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानसँगै साभा प्रकाशनले समेत विशेष अभिरुचिका साथ काम तत्काल सुरु गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

भानुजयन्तीको अवसर पारेर वर्षेनी आयोजना गरिँदै आएका भानु विशेष कार्यक्रमहरूमा विभिन्न प्रस्तावहरू पारित गरिएका छन् तर ती प्रस्तावहरूको कार्यान्वयन गर्ने कुरामा एउटै माखो मारिएको समेत सुन्न नपाउँदै एक वर्ष बित्छ अनि फेरि घुम्दै फिर्दै रुम्जाटार भनेभै अर्को वर्षको भानुजयन्ती कसरी मनाउने र के-कस्ता प्रस्तावहरू पारित गर्ने भन्ने कुरामै सबैको ध्यान जान्छ र प्रस्ताव पारित गरेपछि त्यसलाई कार्यान्वयन गरिँदै लैजानुपर्छ भन्ने होस, चेत कोही कसैको खुल्दैन । अबै भनौं अहिलेसम्म खुलेकै छैन । यस्तो विषम परिस्थितिमा भानुभक्तको जन्मथलो चुँदीरम्घा गाउँको विकास गर्नेतर्फ विशेष रूपमा पाइला चालिनुपर्छ भन्दै गर्दा यसो भन्ने मान्छे स्वयम् 'कार्टुन' हुनु कुनै त्यस्तो अस्वाभाविक कुरा भएन । चुँदीरम्घा गाउँमा निर्माण गरिएको भानु भवनसँगै भानु संग्रहालय पनि उचित रेखदेख, सुरक्षा र सम्बर्द्धनको अभावकै कारण चरम दुरवस्थामा अलपत्र परिरहनुलाई नेपाली भाषा साहित्यकै दुर्दशा अनि राष्ट्रिय लज्जाको विषयका रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दा पनि किन कोही कसैको मन खिन्न नभएको होला कुनि ? भानुभक्तले जन्म लिएको पवित्र थलोलोलाई सदैव उपेक्षा गर्ने र भानुभक्तलाई संकेतपाटी र हुलाक टिकटमा मात्रै राष्ट्रिय विभूतिका रूपमा उल्लेख गरिनु कदापि सुहाउँदो कुरो होइन । यो त साँच्चै भन्ने हो भने राष्ट्रिय लज्जाको कुरा भएको छ तर विडम्बना जसले भन् बढी लाज मान्नुपर्ने हो उसैलाई यसबारेमा सोच्ने अलिकति फुसद समेत छैन भने हामी, जोसँग लाज मान्नुबाहेक अर्को कुनै विकल्प छैन, त्यस्तो संवेदनशील परिस्थितिमा पनि महामानव गौतम बुद्धको पवित्र जन्मथलो लुम्बिनीको विकास एवम् संरक्षण कार्यमा जसरी सबैतिरबाट अभिरूचि लिने गरिएको पाइन्छ, त्यसैगरी आदिकवि भानुभक्त आचार्यको पवित्र जन्मथलोलोलाई सबै दृष्टिले सबैको आकर्षणको केन्द्रबिन्दुका रूपमा र सम्पूर्ण नेपालीहरूका लागि एउटा साहित्यिक

पवित्र तीर्थस्थलकै रूपमा विकास एवम् संरक्षण गर्ने दिशामा नेपाली समाज र नेपाल सरकारलगायत सबैतिरबाट गहिरो सोचविचार गरी एउटा गुरुयोजना सकेसम्म छिटो कार्यान्वयन गर्ने काम भए मात्रै भानुभक्त हाम्रै देश नेपालमा जन्मेका हुन् भन्ने कुरा व्यवहारमा भन् बढी प्रमाणित भए देखिनेछ, यति काम पनि छिट्टै गर्न सकिएन भने त भानुभक्तलाई उनकै मातृभूमि नेपालले भन्दा कैयौं बढी श्रद्धाका साथ सार्थक रूपले सम्झने मात्रै नभएर उनकै पदचापलाई पछ्याउने काम समेत दार्जीलिङ्ग, सिक्किम, डुवर्स वा आसामका नेपालीहरूले गरिरहेका छन् भनेर चित्त बुझाउनु बाहेक हामीसँग अर्को कुनै विकल्प छैन र अहिलेसम्मको वास्तविकता पनि यही नै हो भन्दा कुनै अतिशयोक्ति नहोला । भानु द्विशताब्दीकै सन्दर्भ पारेर विभिन्न मुलुकहरूमा रहेका नेपाली राजदूतावासहरूमा पनि त्यस मुलुकका विशिष्ट कवि, लेखक एवम् साहित्यकारहरूलाई समेत विशेष आमन्त्रण गरी एउटा उत्सवकै रूपमा भानुजयन्ती मनाउने परिपाटीको थालनी गर्नुपर्ने आवश्यकता टड्कारो देखिएको छ । नेपाली भाषा साहित्यलाई देशदेशान्तरसम्म विकास एवम् विस्तार गर्ने महान् अभियानमा यस कार्यले साँच्चै सार्थक भूमिका खेल्न सक्छ र आफ्नो औचित्य सिद्ध गरेरै देखाउन सक्छ किनभने तत्कालका लागि सबैभन्दा उचित विकल्पका रूपमा यही देखिएको छ । तर पनि फेरि यसका लागि सबैभन्दा पहिले आदिकवि भानुभक्त आचार्यको प्रामाणिक जीवनी लेखिनुपर्छ अनि त्यसको कुशल अनुवाद देशदेशान्तरका विभिन्न भाषाहरूमा अनिवार्य रूपले गरिएकै हुनुपर्छ । तबमात्र द्विशतवार्षिकीको रूपमा भानुजयन्ती मनाउनुको विशेष अर्थ रहन्छ, होइन भने परम्परागत रूपले कर्मकाण्डी पाराले भानुजयन्ती मनाएर मात्रै केही हुनेवाला छैन, त्यसरी मनाउनुभन्दा त बरु नमाउनु नै उचित हुने देखिन्छ ।

युगले चाहँदैन र समाजले रह गदैन नेपाली भाषा साहित्यको क्षेत्रमा आदिकविका

रूपमा चिरपरिचित धरोहर भानुभक्तजस्ता वाङ्मयी अनमोल रत्नहरू पटक-पटक जन्मिँदैनन् । भानुभक्तका बारेमा हजारौं पृष्ठहरू लेखिनेछन्, छापिनेछन् । नेपाली भाषा साहित्यको सिंगै युग रहेसम्म उनका बारेमा हुने चर्चा परिचर्चासँगै लेखिने र छापिने क्रम रोकिने छैन । वि.सं. १९२६ मा यस संसारबाट ५५ वर्षको अल्पायुमै भौतिक रूपले बिदा लिएर गएका भानुभक्तले तत्कालीन समयको पुरानपन्थी सोच एवम् नेपाली भाषालाई असभ्य, पाखे अनि अशिक्षित गाउँलेहरूले बोल्ने भाषाका रूपमा सोचेर गरिँदै आएको हेय र तिरस्कारपूर्ण व्यवहारलाई लत्याउँदै रामायणको माध्यमबाट सबैको घरघरमा गुञ्जाइदिएर नेपाली भाषालाई एउटा बेल्गै इज्जत र प्रतिष्ठा दिलाउने काम गरे । अर्थात् नेपाली भाषाको अस्तित्वसमेत धरापमा परिरहेको संवेदनशील परिस्थितिमा दूले जोखिम मोलेर उनले नेपाली भाषा साहित्यका क्षेत्रमा एउटा भाषिक क्रान्तिकै उद्घोष गरिदिए र त आज हाम्रो बीचमा नेपाली भाषा साहित्यले विकास र विस्तार हुँदै आफूलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत पुऱ्याउन सफल भैसकेको छ । यसको सबैभन्दा पहिलो श्रेयसमेत उनै भानुभक्तलाई जान्छ । जसले गर्दा आदिकवि भानुभक्त आचार्य नेपाली भाषा साहित्यका क्षेत्रमा एउटा सिंगो प्रज्ञा-प्रतिष्ठान नै हुन् भन्दा कुनै अतिशयोक्ति हुँदैन ।

अन्त्यमा, हामी सबैले देखिरहेकै कुरा हो- हाम्रो वरिपरि रहेका अधिकांश मान्छेहरू आफ्नो जीवनमा जसरी सामान्य रूपले उदाएर आएका थिए, ठीक त्यसैगरी सदाका लागि अस्ताएर गएका छन् तर नेपाली भाषा साहित्यका धरोहर आदिकवि भानुभक्त, जसको सच्चा, सार्थक एवं विशिष्ट कवि कर्मकै फलस्वरूप साहित्यले संस्कृतबाजहरूको अतिवादी अंकुशबाट फुत्कारिएर पहिलोचोटि सर्वसाधारण नेपाली जनताहरूसँग आत्मीय साइनो गाँस्न सफल भयो । भानुभक्तले आफ्ना अग्रज एवं पूर्वज कवि साहित्यकार

हरूबाट कुनै प्रेरणा प्राप्त गरेकै थिएनन् भन्न खोजिएको कदापि होइन तर यो विशेष महत्वपूर्ण एवं ऐतिहासिक भूमिकाको पहिलो श्रेय भने भानुभक्तलाई नै प्राप्त भएको कुरामा कोही कसैको दुईमत हुने सक्दैन । किनभने भानुभक्तभन्दा अगाडि नेपाली भाषा साहित्यका क्षेत्रमा धेरै नै कविहरूले आफ्नो कलम चलाए तर काव्यिक गुण र विशेषतामा उनलाई उछिन्न सक्ने सामर्थ्य राख्ने कोही पनि नभएकै हो । निसन्देह, भानुभक्तले आफ्ना पूर्ववर्ती र समकालीन सबै कविहरूलाई उछिनेकै हुन् । उनै भानुभक्त जसले सबैभन्दा पहिले व्यापक रूपमा शुद्ध नेपाली भाषा लेखन अभियानको थालनी गरे । जसले भाषागत संवेदनशीलतालाई उच्च महत्व दिँदै लालित्य, सरलता, सहजता, स्वाभाविक एवं ओज, प्रसाद, अभिव्यक्ति लगायत प्रायः सबै काव्यगत विशेषताहरू पस्किन सफल भए । जसले कहिल्यै पनि व्यक्तिगत स्वार्थले अभिप्रेरित भएर 'स्तुति' का निमित्त साहित्य-साधना गर्ने चाहेनन् । जसले फुटकर कविताहरूमार्फत आफ्नो निर्भिक कवि व्यक्तित्वको परिचयसँगै आफ्ना साहित्यिक कृतिहरूमा नेपाली जातीय रंग र मौलिकताको अमीट छाप छोड्न सफल भए । जसले आफ्ना पूर्ववर्तीहरूको परावलम्बनबाट मुक्त भएर नेपाली भाषा साहित्यको एउटा नयाँ युगको उद्घोष गरे । त्यसैले उनी आदि राष्ट्रकवि हुन्, नेपाली जातीय विभूति हुन् । जो चिरकालपर्यन्त फेरि कहिल्यै पनि नअस्ताउने गरी उदाएर चम्किरहेका छन्, नेपाली साहित्यकाशको 'ध्रुवतारा' भएर । जसको अद्वितीय गुण र गरिमालाई एउटा सच्चा नेपाली भाषा र साहित्यप्रेमी देशभक्त नेपालीले कहिल्यै पनि बिर्सन सक्ने छैनन् र त हामी सम्पूर्ण नेपालीहरूले भानुजयन्तीलाई नेपाली भाषा, साहित्य र संस्कृति दिवसको राष्ट्रिय पर्वकै रूपमा मनाउनका लागि आतुर भैरहेछौं ।

तीनदोबाटै-७, स्याङ्जा

द्विसतवार्षिकीका केही कुरा

● मुक्तिनाथ शर्मा

नेपालका आदिकवि भानुभक्त आचार्य नेपालीका निमित्त एउटा श्रद्धेय पुरुष हुन । कुनै पनि नेपाली वा नेपाली भाषीका मनमा ठूलो श्रद्धा रहेको हामी पाउछौं । उनको पूजागर्न सम्म पनि तयार हुन्छन नेपाली र नेपाली भाषी भन्न सकिन्छ । यस्तो हुनु पनि पर्दछ । भाषा प्रेमीहरू त अझ बढि मान्छन आदि कवि भानुभक्त आचार्यलाई । त्यसै भएर नेपाल , भारत र अन्य मुलुकहरूमा पनि भानुभक्त र नेपाली भाषाको मान्यता हुने गरेको पाइएको छ । अहिले नेपाली र नेपालीभाषाषीहरू संसारका धेरै मुलुकमा पुगेका छन । जो जो जहाँ जहाँ पुगेका छन नेपाली भाषाको उन्नति र प्रगतिमा खुलेर मन, वचन र कर्मले लागेका छन । यस्तो हुदा नेपालीहरू तथा नेपाली भाषीहरूको शिर गर्वले उठेको अनुभव गरिन्छ ।

नेपालीहरू नेपालीमा बोल्थे तर लेखापढि नेपालीमा हुनसकेको अवस्था थिएन भानुभक्त आचार्यले यो कुरा बुझे । उनले यस विषयमा केही गर्ने सोच बनाए । यहि सोच अनुसार उनिबाट नेपाली भाषाको उत्थानको सुरुवात भयो । उनले संस्कृत भाषामा रहेको बाल्मिकि रामायणलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर नेपालीलाई दिए पछि नेपाली भाषामा लेखपढ हुनगएको हामी पाउँछौं । यसरी आदिकवि भानुभक्तः आचार्यबाट सारै ठूलो काम भएको हो । त्यसपछिका नेपाली साहित्यकार तथा भाषा सेवीहरूले समय समयमा व्यापक प्रचार गरे र आफु पनि भाषा तथा साहित्यको बिकासमा

लागे । भाषा परिमार्जन हुदै गयो । यसले गर्दा भानुभक्तको मान्यतामा अभ्रै बढोत्तरी भयो । अहिले नेपालमा भानुभक्तको मान्यता जुन रूपमा छ त्यसको प्रशंसा गर्ने पर्दछ । नेपाल बाहिर पनि यस विषयमा धेरै धेरै कार्य भएका छन । छिमेकी मित्रराष्ट्र भारतमा बस्ने नेपालीहरूले त अभ्र धेरै गरेका हुन । त्यहाँ बस्ने नेपालीहरूले आफ्नो भाषा त्यहाँ लागे । त्यसको बिकासमा मन दिएर लागे । जहाँ उनिहरू रहे त्यहाँ नेपाली भाषाको उन्नति प्रगति गर्नमा आफुलाई लगाए । त्यो क्षेत्रमा नेपाली भाषाको सरकारी मान्यता हुनु पछि भनेर संघर्ष समेत गरे । भारत सरकारले मान्यो त्यो कुरो । भारतका धेरै भाषा मध्ये एउटा भाषा नेपाली भाषा पनि भयो । सम्बैधानिक मान्यता पायो नेपाली भाषाले । यो कम महत्वपूर्ण विषय होइन । यसरी सफलता पाउनुमा यसकार्यमा लागि पर्ने भाषा सेवीहरूको अथक परिश्रम वा सेवानै विशेष कारण हो भन्न सकिन्छ ।

आदिकवि भानुभक्त आचार्य बाट सुरु भएको नेपाली भाषा उत्थानमा कहाँ कसरि के गर्न पर्दछ भन्ने विषयमा समय समयमा विद्वानहरू, भाषा सेवी र साहित्यकारहरू नै लाम्ने गरेको पाइएको छ । निसन्देह यो शुभकार्य हो । अतः यो शुभ कार्यमा लाम्ने ज्ञात अज्ञात सबैलाई हार्दिक धन्यवाद दिने पर्दछ । साथै उनिहरूले सुरु गरेका पुनित कार्यमा सके सम्म लाम्नु पनि पर्दछ हामीले । यसो गर्दा गर्दै विषयले प्रगतिका गौडा उक्लने हो । यहि कुरो महसुस गरेर अहिले नेपालका धेरै संघ संस्थाहरू लाग्दै गरेको पनि देखिन आएको छ । यसै क्रममा यो वर्ष भानुभक्त आचार्य द्विसतवार्षिकि विशेष धुमधामका साथ मनाइदै पनि छ । यो अर्को शुभ कार्य हो ।

पश्चिमाञ्चल बिकास मञ्चले २०७० जेठ १९ गते नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा एउटा भेला आयोजना गरेको थियो । मञ्चका अध्यक्ष समाजसेवी रामकाजी कोने गुरडको अध्यक्षता र नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानका कुलपति बैरागी काइलाको प्रमुख आतिथ्यमा सम्पन्न

सो कार्यक्रममा घोषणा भएअनुसार मञ्चले भानुभक्तको जन्मस्थानमा दश रोपनी जमीन लिइसकेको र त्यहाँ शिखर कटेरी निर्माण गर्ने एउटा बृहद योजना पनि बनाएकोले सो पस हुन आयो । साथै त्यस कार्यमा खर्च गर्न दश करोड रुपजा बन्दोबस्त भैसकेको कुरा समेत चर्चामा आयो । योजनामा शिखर कटेरी निर्माण, पुस्तकालय, वाचनालय, सभा भवन, अतिथि सेवाभवन लेखनकक्ष आदि निर्माण गर्ने योजना पस गरियो । सो योजना सदा भै यसवर्ष मनाइने भानु जयान्तका शुभअवसरमा शिलान्यास गर्ने निर्णय पनि सुनाइयो जो सारै महत्वपूर्ण विषय हो भन्न सकिन्छ । सभामा यो कुरा सुनाइदा उपस्थित सबैबाट प्रशंसा भएको हो ।

पश्चिमाञ्चल बिकास मञ्चले यस्तो महत्वपूर्ण योजना कार्यान्वयन गर्ने जुन प्रतिवद्धता दर्शायो यो सारै महत्वपूर्ण कार्य हो । यो कार्य सफल हुन्छ भन्नेमा बिस्वस्थ हुन सकिन्छ । किन भने यो मञ्चमा प्रतिवद्ध भाषा सेवी, साहित्यकार र समाजसेवी रहेका छन । उनिहरू पछि हट्दैनन । फेरि उनिहरूले यो कार्य केही आफै गर्ने र बाकी कार्यका निमित्त नेपाल सरकार तथा देशी बिदेशी संघसंस्थाहरूसंग अनुरोध गर्ने लक्ष भएको पनि बुझिएको हो । यो कार्यमा गरिन पर्ने कार्य के के हुनसक्छन त त्यसतर्फ पनि सोच बिचार गर्न र आफुले देखेका बिषय सम्बन्धितहरूमा पसगर्न पनि अनुरोध भएको थियो । यसो गर्न पनि त्यत्तिकै जरुरी हो । यो निर्णय वा योजना सफल भयो वा भएन यो पनि बुझ्न पर्ने बिषय थियो । यता तिर पनि सम्बन्धितहरूको ध्यान जाला भनेर अहिले सम्भाउने प्रयास गरिएको छ ।

नेपालको पश्चिमाञ्चल बिकास क्षेत्रस्थित गण्डकी अञ्चल धेरै दृष्टिकोणबाट हेर्दा बिशेष र बिशिष्ट छ । नेपाली साहित्यको बिकासका हिसावमा हेर्दा भन अद्वितीय क्षेत्र नै हो । आदिकवि भानुभक्त आचार्य यहीं जन्मे हुर्केका र साहित्य साधना गरेका हुन । उनको जन्म घर एउटा उच्च टाकुरामा रहेको छ ।

टाकुरो वा डाँडो सुन्दरतम सालबनको बिचमा अवस्थित छ । यहाँ बसेर दक्षिण तर्फ हेर्दा चुदी खोला सललल अचिरल रुपमा बहेको देखिन्छ । त्यस्तो सुन्दरतम स्थानमा शिखर कटेरी बनाइ सिंगार पटार गर्न पाइने हो भने भानु जन्मस्थल कति सुन्दरतम ठहर्ला यो अहिले नै अन्दाज गर्न सकिन्छ ।

अहिले के भन्न मन लागेको छ भने शिखरकटेरी निर्माण भयो होला नभएको भए पनि अवस्य हुन्छ, भनै पर्दछ । किनभने त्यस्तो ठूलो बृहद सभामा भनिए घोषणा भएको त्यो अति महत्वको योजना अलपत्र परेनहोला भन्न सकिन्छ । बरु त्यसको सही रुपमा उपयोग हुन्छ हुदैन भए कसरि हुन्छ यो एउटा अहं सवाल छ । त्यो कार्य सम्पन्न गरेर अहिलेकै अवस्थामा त्यहाँको परिवेश रहरह्यो भने पक्कै पनि शिखर कटेरीको सही उपयोग नहुन सकछ । तसर्थ यसका लागि केही पूर्वाधार बनाइनु वा रहनु पर्दछ । त्यस्ता पूर्वाधारहरू के कस्ता हुन हुनपर्दछ त्यस तर्फ पनि केही छलफल गर्न जरुरी हुन्छ ।

केही वर्ष अघि भानु जन्मस्थल बिकास गरि त्यहाँ गुल्जार तथा चहलपहल ल्याउन त्यहाँ भानुग्राम बन्न पर्दछ भन्ने आवाज आएको थियो । त्यो महत्वपूर्ण बिषय थियो तर त्यसमा खासै उन्नति प्रगति हुन सकेको अवस्था छैन । अहिले पनि यो कुरा त्यत्तिकै महत्वपूर्ण र अति आवस्यक बिषय भए रहेको छ । यसो भन्दैमा ग्राम बन्न सक्ने बिषय पनि होइन । यसका लागि सर्वसाधारणमा आकर्षण हुन जरुरी हुन्छ । सर्वसाधारणको उपस्थिति आकर्षण गर्न कुनै महत्वपूर्ण सार्वजनिक संस्था वा सरकारी कार्यालय त्यहाँ हुन जरुरी हुन्छ । त्यसो भएमा अहिले जिल्ला सदरमुकाममा हुने गरेको जस्तै गरेर जन आवादी वा जनचाप स्वतः बढेर जान्छ । अतः त्यहाँ चहलपहल ल्याउन त्यहाँ एउटा महत्वपूर्ण सरकारी संस्था लगिन उपयुक्त हुन्छ । मेरो बिचारमा त्यहाँ नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान लगिन बेस हुन्छ । किनभने यस्ता

प्रतिष्ठान राजधानीमा सिमित हुन वा कोचिएर रहन जरूरी छैन । प्रज्ञाप्रतिष्ठान भानुग्राममा व्यवस्थित गर्न सकिने हो भने दुई ओटा फायदा हुने देखिन्छ । साहित्यिक विशेष समारोहहरू भानुग्राममा हुने हो भने भानुग्राममा जनचाप बढ्दछ । होटेल लज तथा अन्य पसलहरू खुल्छन । भानुग्राम बिकसित हुँदै जान्छ । शिखरकटेरीको महत्व बढ्दै जान्छ । भानुग्राम बिकसित हुन्छ । अर्को महत्वपूर्ण कुरा के पनि छ भने देशले प्रज्ञाप्रतिष्ठान, ठूला ठूला बिद्यालय तथा अन्य ठूला सार्वजनिक संस्थाहरू राजधानीमा खादेर राख्न जरूरी छैन । राखनाले यहाँ जनचाप असुहाउदो भएको छ । राज्यका अन्यान्य महत्वपूर्ण स्थानहरूमा बिस्थापन गर्दा राजधानीको धान्नै नसकिने अहिलेको जनचापको जुन अवस्था छ त्यसमा पनि सुधार हुन्छ ।

एक छिन कल्पना गरौं, शिखर कटेरी निर्माण भयो सँगै भानुग्राम बिकसित भयो र महत्वपूर्ण सरकारी संस्थाहरू त्यहा व्यवस्थित भए भने जनचाप बढिहाल्छ । त्यसमा सुरक्षा आदि गर्न पर्दछ । यो कार्यका निमित्त सुरक्षा बल त्यहाँ पुगु पर्दछ । पुगिहाल्छ । यस्तो हुदा हुदा भानुग्राम भानुसहर हुन सम्भव हुन्छ ।

माथि लेखिए अनुसारका कार्य भए भने साहित्यकारहरूलाई त्यहाँ अमन्त्रण गर्न र रमाउन लगाउन सकिन्छ । साहित्यकारहरू त्यहाँ जाउन र साहित्य साधना गर्ने गरुन । त्यहाँको पुस्तकालयमा गएर अध्ययन गर्ने र अनुसन्धान गर्ने शिलशिला कायम होओस । यसो गरिदा बिकास क्रम छिटो हुन सक्छ । यसका लागि अन्य कुराहरू पनि हुन जरूरी छ । भानुग्राम चुदी रम्यामा मात्र सिमित हुन हुँदैन । यसको एउटा परिवेश बन्नु पर्दछ । डुम्रे देखि नै बाटाघाटा सुव्यवस्थित हुनुपर्दछ । ठाउँ ठाउँमा ससाना बगैचा फूलवारी पार्क पिकनिक स्थल आदि हुनु पर्दछ । ती स्वतः हुन्छन पनि ।

यसरि डुम्रे भन्सार देख नै आदिकवि भानुभक्त आचार्यको स्मरणमा त्यो ठाउँ सुव्यवस्थित र सुन्दरतम रूपमा परिणत हुने

हो । शिखर कटेरीको सार्थकता हुने हो र साहित्यको अभिवृद्धि हुने हो ।

भानुभक्त आचार्यको जन्मस्थल उच्च पहाडी टाकुरामा छ । स्वच्छ छ । रमाइलो दृश्य बोकेको छ । सुन्दरतम छ पवित्र छ र साहित्यको खेती गर्ने भूमि वा व्याडको काम गर्ने हुनसक्छ । शिखरकटेरीको लक्ष पनि यहि हुनसक्छ । शिखर कटेरीको आसपासमा सार्वजनिक सुन्दर बनजङ्गल छ । बन नमासिने गरि ससाना साहित्य कटेरी निर्माण गराएर झटालाई सिर्जनामा आकर्षण दिन सकिने हो भने संसारका ठूला ठूला पुरस्कार हत्याउने साहित्य यहाँ जन्मदैन भन्न सकिदैन ।

यि कल्पनाहरू पश्चिमाञ्चल बिकासमञ्चका क्रियाकलाप अर्थात जेट १९ गतेको जमघटमा भएका कुराकानीले जन्माएका हुन । मञ्चको शिखर कटेरी परियोजना शिघ्र सम्पन्न होस र अन्यकुराहरूमा पनि यो मञ्च र अरु मञ्चहरूको पनि ध्यानाकर्षण होओस । भानु जन्मस्थल बिकास भयो भने यसै ओरिपरि जन्म भएका कविशिरोमणि लेखनाथ, जनकविकेशरी, धर्मराज थापा राष्ट्रकवि माधवप्रसाद धिमिरे आदि साहित्यकारहरूका जन्म स्थलको संरक्षण एवं बिकास गर्ने सभ्यता मौलाउन सक्छ । यसको खास कारण के हो भने जुनसुकै महामानव जहाँ जन्मन्छ त्यो ठाउँले उसको पालन तालन गर्दछ । महानता पाएपछि त्यो महान मानवले आफु जन्मेको स्थान बनाउने गर्दछ । यसका लागि उसको मानमर्यादा गर्नेहरूले त्यो व्यवस्था मिलाइदिनुपर्दछ । हामीले गर्न पर्ने खास कार्य यि नै हुन ।

यहाँ नेर अर्को कुरा पनि निवेदन गर्न बेस देखिएको छ त्यो के भने हामीले आदिकवि भानुभक्तको जन्मस्थल बिकासमा ध्यान दिदा हाम्रो पर्यटन उद्योगमा समेत सकारात्मक असर पर्दछ । त्यसैले हामीले यस बिषयमा गम्भीर हुनपर्ने देखिएको छ । त्यस्तै होओस । यो लेखको खास मर्म यहि हो ।

■

सहज यथार्थवादी कवि : भानुभक्त

● ईश्वरराज ढुङ्गेल

भानुभक्तका बारेमा धेरै अनुसन्धानहरू भएका छन् । आफूलाई लागेका कुरा विभिन्न समालोचकहरूले खुलेर लेखे । यहाँसम्म कि निकृष्ट गाली दिनेदेखि भगवानका अवतारसम्म बनाइए । कसैका बारेमा विचार बनाउँदा आफूलाई लागेका कुराहरू राख्नु स्वभाविक नै हो । तर, त्यसरी अरुको बारेमा भन्नुपर्दा मलाई यस्तो लाग्यो भनेर भन्ने वा लेख्ने गर्नुभन्दा वास्तवमा उ के हो ? उसका बारेमा तथ्य केलाएर जस्ताको त्यस्तै लेख्नु नै सत्यको निरूपण हो, र लेखकीय धर्म पनि । लेखकहरूले भुल्नु नहुने कुरा के पनि हो भने समाजमा भए गरेका सबै कुरा जस्ताको त्यस्तै उतार्नेभन्दा त्यस घटनाले पाठकका बोधपक्षलाई उघारेर गलत क्रियाकलापबाट पाठकले आफूलाई सचेत राख्न सक्नु । अर्को शब्दमा भन्दा सही दिशाबोध गर्न सक्नु भन्ने उद्देश्य हुनुपर्छ । त्यस सन्दर्भ, समय र परिवेशमा जुनरूपमा रामायणको रचना भयो त्यसलाई कम आँकनु हुँदैन ।

भानुभक्तका कृति हेर्दा रामायण, तीनवटा लामा कविता, केही फुटकर कविता तथा श्लोकहरू हुन् । यसबारेमा धेरै लेखकहरूले विभिन्नकोणबाट लेखिसकेका छन् तर पनि त्यसबारे केही भन्ने पर्ने कुरा बाँकी रहेको अनुभूति यस लेखकलाई भएकोले भन्ने जमर्को गरिएको हो, यो लेख । अभिव्यक्ति चाहे त्यो लेखन, अभिनय, भाषण वा अन्तरक्रिया जुनसुकै तरिकाबाट गरे पनि मानिसको आफ्नो अनुभूतिको सम्प्रेषण हो । विचार सम्प्रेषणमा कतिपय मानिसहरूले लक्षित समुदायले

बुझ्नसक्ने क्षमता र माध्यमको प्रयोग सहीरूपमा छनोट गर्न सक्छन् भने कतिपयले यसमा खासै ध्यान दिएका हुँदैनन् । आफ्नो विचार अरुसम्म पुऱ्याउँने र उक्त विचारलाई पाठकहरूले सहजरूपमा बुझ्न सक्नु भन्ने सोच मानवीय गुण हो, यो सबैमा हुन्छ नै । यिनै सन्दर्भमा भानुभक्तको मूल्याङ्कन पनि गरिनुपर्छ । उनको, विचार र अभिव्यक्तिको मूल्याङ्कनगर्दा समय, परिवेशको सापेक्षतामा हेरिनुपर्छ ।

भानुभक्त आदिकवि हुन् कि होइनन् , उनी मात्र अनुवादक हुन् वा उनीमा मौलिकता पनि छ , रामायण महाकाव्य भित्र पर्छ वा पर्दैन अर्थात् यसमा महाकाव्यमा हुनुपर्ने गुणहरू छन् वा छैनन् । यस विषयमा प्रशस्त टिकाटिप्पणीहरू भइसकेका हुनाले यस सम्बन्धमा थप चर्चा गर्नु आवश्यक छैन । रामायण किन लोकप्रिय भयो, यस सन्दर्भमा केही प्रकाश पार्ने प्रयत्न हो यो लेख ।

कुनै पनि घटना र विचारको बारेमा मानिसहरूलाई सबैभन्दा बढी चासो केमा हुन्छ भने त्यहाँ उसले आफ्ना भोगाई र अनुभूतिलाई कुन रूपमा प्राप्त गरेको छ भन्ने कुरा प्रमुख हुन्छ । नेपालीहरूको घरघरमा रामायणको किताब हुनु र अधिकांश त अवकाश प्राप्त जीवनका दिनहरू तथा फूसतका समयहरूमा त्यसलाई पढ्ने र अरुलाई सुनाउने काम करिब तीन दशक अगाडिसम्म गाउँघरमा प्रशस्त भेटिन्थ्यो । हिजो आज पनि गाउँघरमा कतैकतै पढ्ने र सुनाउने काम गरेको पाइन्छ । भानुभक्तले रामायणको श्लोकहरू बनाउँदा शब्दहरूलाई छन्दमा मिलाउँन तन्काउँने र खुम्च्याउँने र वाक्य विन्यास गर्ने क्रममा अर्थ न बर्थका शब्द भने केही अपवादलाई छोडि बनाएका छैनन् । सरल र सरस भावधारामा श्लोक बनाएकाले पाठकहरूले सहजरूपमा बुझेका र लय हालेर गाएको तीन दशक अगाडिसम्म सुनिन्थ्यो, देखिन्थ्यो । रामायणको अनुवादमा उनले तत्कालीन नेपाली सामाजिक चेतना

र सामाजिक संस्कारहरूलाईसमेत अधिकांश स्थानहरूमा अनुकूल बनाई मूल ग्रन्थभन्दा फरकरूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । जसका कारणले पाठकहरूले त्यसलाई आफ्नोपनको रूपमा पाएकोले अभि प्रिय बन्न गएको हो । सनातनी धर्म संस्कारका परम्परालाई उनले निरन्तरता दिँदै, त्यसको विरोध गर्ने वा व्यवहारमा लागु नगर्नेहरूलाई व्यभिचारी तथा पाखण्डीको रूपमा चित्रण गर्दै, निन्दा गरेका छन् । तत्कालीन सामाजिक परिवेश पनि यथास्थिति र आदर्शवाद उन्मुख भएकोले रामायणलाई व्यापकरूपमा रुचाइएको हो ।

भानुभक्त संसारिक व्यक्ति भएकाले उनले आफ्नो रचनामा आफूले व्यवहारमा भोगेका भोगाईहरूलाई र देखे, सुने, जानेका कुराहरूलाई इमान्दारीका साथ जस्ताको त्यस्तै प्रयोग गरेका छन् । लोभ, मोह, क्रोध सबै सामान्यतः उनको व्यवहारमा र कृतिहरूमा पाइन्छन् । पाठकहरूले पढ्दा त्यहाँ उनीहरूले आफ्नो जीवनका घटना तथा अनुभूति पाएका हुनाले पनि यो जनप्रिय बन्न पुग्यो । रामायणको भाषा, शैली तथा प्रस्तुति अधिकांश त जनजिभ्रोको भएकोले मीठो छ र त यसले अमिट छाप छोडेको छ । गण्डकी प्रदेशमा बोलिने भाषाको प्रभाव, नेपालीहरूको शिक्षा आर्जन गर्ने थलो बनारस भएकोले हिन्दीको प्रभाव र नेपाली भाषा साहित्यको विकास बामे सदाँ अवस्थाको भएकोले अङ्ग्रेजी, अरबी, फारसी र उर्दू भाषाको प्रभाव देखिनु स्वभाविक हो । अहिले हामी भाषा साहित्यमा संमृद्ध छौं भनेको अवस्था त यस्तो अवस्था छ भने नेपाली भाषाको साहित्यिक विकासको प्रारम्भिक चरणमा रामायण जस्तो कृतिको रचना हुनुलाई गर्वको कुरा मान्न सकिन्छ ।

भानुभक्त आफू संस्कृतका विद्वान भए पनि उनले नेपाली भाषामा अध्यात्म रामायणको पद्यमा सहज र सरल भाषा र भावमा रचना गर्नसक्ने क्षमता नै उनका समकालीन कविहरूमा पहिलो कवि

भनिएको हो । उनका सहज र सरल भाषाका कविताहरू हेरौं ।

आफ्नो दुःख हवाल् सबै कहनु भो यस्ता विपत् छन भनी ।
आऊछन् रघुनाथ भनेर बहुतै मैले बुझाँया पनि ।
फलफूलले अति भार् भएर रुखका सब्का ति हाँगा पनि ।
लक्ष्म्याका भ्रमरा र पछि बहुतै रुखमा बस्याका पनि ।
न ता फकीं जान्या न त म कन लान्या वन पनी ।
भन्या मर्छु ख्वामित् ! अब अरु कुरो केही न भनी ।
इच्छा भोजनमा थियो ति ऋषिको सो वित्ति गर्दा भया ।
भोजन् बक्सन भो र भोजन गरी ऋषी खुसी भै गया ।
दरिद्र नाऊँ नरमा छ कस्को ? विशाल तृणा घरमा छ जस्को ।
कुन हो धनी सद् नरले कह्याको ? सतोषले जो छ खुसी रह्याको ।

हरिले भूमिको भार हर्न तथा स्वर्गमा कुर्म गरी यस पृथ्वीतलमा आई दुःख पाइरहेकाहरूको उद्धार गर्न समेत रामको रूपमा जन्म लिएका हुन् । राम भगवानको अवतार भएकोले उनको नामले पनि मानिस भावपार तर्ने सन्देशसँगै रामले गरेका मानव सुलभ व्यवहारलाई नेपाली जीवन जगत अनुरूप देखाउँन सफल छ भानुभक्तीय रामायण । यही यथार्थ र सरल भाषा तथा सहज अभिव्यक्ति शैलीले नै रामायण नेपालीको घरघरमा पुग्यो ।

कविशिरोमणि लेखनाथ पौडेलको भाषा साहित्यमा खारिएका रचनासँग भानुभक्तका रचनाहरू सम्पूर्ण रूपमा तुलना गर्न सकिदैन तर पनि भाषिक सरलता र भाव व्यक्त गर्ने सहजता भने लेखनाथ पौडेलसँग तुलना गर्न सकिन्छ । तलका उद्धरण हेरौं । यसमा छन्द फरक भए पनि सहज भाव र भाषा जनबोलीमा लेखिएकोले समरूप छ ।

उपकारी गुणी व्यक्ति निहुरन्छ निरन्तर,
फलेको बृसको हाँगा ननभुकेको कहाँ छ र ?

अन्त्यमा वैचारिक हिसाबले हेर्ने हो भने भानुभक्त आचार्य अध्यात्मवादी चिन्तन बोकेका यथास्थितिवादी कवि हुन् । अध्यात्म नै सदाचार हो भन्ने उनको ठम्याइ देखिन्छ । 'भाक्तमाला', 'प्रश्नोत्तरी' र 'बधुशिक्षा' जस्ता लामा कविताहरू जनमानसमा सदाचारको भावना विकास होस भनेर रचना

गरेकोदेखिन्छ । 'भाक्तमाला' , 'प्रश्नोत्तरी' र 'बधुशिक्षा' जस्ता कृति रचना गरेर उनले समाजलाई गुन लगाएका हुन् । अर्को शब्दमा भन्दा राम्रो काम गरे समाजमा नाम हुन्छ भन्ने सोच उनीमा देखिन्छन् । उनी भन्दा केही अधिका ज्ञानदिलदासले अध्यात्मवादी भए पनि रुढीवादी संस्कारका विरुद्ध आवाज उठाएका छन् । उनी रुढीवादी सोच र कर्मकाण्डी ढोंगी प्रवृत्ति बदल्नु पर्छ भनेर त्यसलाई बदल्न सङ्घर्ष गर्ने व्यक्ति हुन् ।

तर, भानुभक्त यथावादी कवि हुँदाहुँदै पनि उनी यथास्थितिवादी कवि भएकाले समाजमा अध्यात्म चिन्तनको प्रचार गर्नसके समाजलाई सही दिशाबोध गर्न सकिन्छ भन्ने उनको ठम्याइ देखिन्छ । भानुभक्त के हुन् भन्ने सन्दर्भमा वस्तु र विषयलाई जस्ताको त्यस्तै बुझ्न समय र परिवेशको सापेक्षतामा हेर्नुपर्छ । उनी समकालीन कविहरूमा प्रगतिवादी हुन नसके पनि सहज यथार्थवादी कवि हुन् ठोकुवा गर्न सकिन्छ । ■

भन भानु, म के गरूँ ?

■ डिल्लीराज अर्याल

म आज लेख्न बस्दैछु मेरो जीवनका कथा मान्छेका,गाउँबस्तीका बलिभँदा वेदना-व्यथा दुःखको, दर्दको द्रष्टा, भोक्ता, स्रष्टासमेत मै महत्ता, ममता, मर्म, मेरो मुलुकको ममै

काहिले वनबस्तीमा गोठालो भै हिँडें, घुमैं काहिले सभ्यबस्तीमा सभ्य मान्छे बनी घुमैं तिम्रो कथा सुनैं, गाथा पढैं, भानु उदाउँदा उज्यालियो, बिहानी भो, सारा थिए रमाउँदा

चारैतिर चल्यो चर्चा, तिम्रो काव्यप्रवाहको रामायण, वधुशिक्षा, भक्तमाला हुँदै गयो श्रद्धा र भक्तिका, व्यंग्य गरेका, व्यवहारका रचनामा रम्यौ, मर्म बुझी हाम्रो समाजका

आज आलोचना गरूँ, व्यंग्य कसै उडाउँछन् नव जागृतीका भाका हाली गफ लडाउँछन् हेर्दैनन् तिनले भाव, भाषा, नियमका कुरा गर्दैनन् रसका चर्चा, लयका, ध्वनिका कुरा

पढ्दैनन् आजका जान्ने छन्दका कविताहरू रच्दैनन् कविता, काव्य-रसिला, गतिला अरू चल्दैनन् गतिमा आज तिनका लेखनीहरू लेख्दैनन् छन्दमा, देखे लेखेको हाँसदछन् बरू

कुरैकुरा बन्यो भाषा, कविता गफभै बने खँदिलोपन पाइन्न, मिठास हुन्न -चाहिने गतिलो साधना छैन, आस्थामा छैन-वाडमय खासै चिन्तनमा छैन राम्रो छन्द, मिठो लय

कसैका रचनाभिन्न विचारै मात्र आउँछन् कसैका रचनाभिन्न छन्दका गन्ध आउँछन् कसैले शब्द जेलेर जालजस्तै बनाउँछन् लक्षणा, व्यञ्जना छोडी अभिधामै रमाउँछन्

तिम्रो समयको आज रहेन बोध चित्तमा तिम्रो प्रवृत्तिको आज भएन सोच चित्तमा अभ्यासै नगरी लेख्ने, बस्यो उदेकको प्रथा भाषामा थपियो भानु उपेक्षाभाव सर्वथा

हजारौँ भैसके काव्य, कवि छन् कम, भन्दिनँ खोज्दा काव्य नयाँ, राम्रा, प्रभावपूर्ण भेट्दैनँ चर्केको घाउमा आज नूनचूक लगाउँछन् बिर्सेर मेलको मेलो भगडामा रमाउँछन्

चित्त बुझ्दैन, छातीमा बनेर शूल घोचदछ भर्तिकदो भावना देख्दा मुटु कोमल दुखदछ सम्भ्रँदै सोचमा पर्दै बसेको छु म के गरूँ कि भानु तिनकै सोच लिई अगाडि मै सरू

भानुभक्त आचार्य : प्रेरक व्यक्तित्व

● विष्णु न्यौपाने

१. विषय परिचय

भानुभक्त आचार्य नेपाली साहित्यको इतिहासमा प्राथमिककालीन काव्यधाराका एक अग्रणी व्यक्तित्व हुन् । उनको जन्म वि.सं. १८७१ असार २९ गते आइतवार तनहुँ जिल्लाको चुँदी रम्घा गाउँमा भएको हो (त्रिपाठी र अन्य, २०४८ : ८१) । बाजे श्रीकृष्ण आचार्य र बाबु धनञ्जय आचार्यको उच्चकुलीन शिक्षित परिवारमा जन्मेका भानुभक्तले रामायण, रामगीता, भक्तमाला, प्रश्नोत्तरी र वधूशिक्षा जस्ता अमूल्य रत्नहरू नेपाली साहित्य भण्डारमा दिएर हामीलाई अमूल्य योगदान दिएका छन् । उनको देहावसान १९२५ आश्विन शुक्ल पञ्चमीका दिन भएको हो ।

२. भानुभक्त आचार्यका पुस्तककार कृति

कृति	लेखन समय वि.सं.मा
रामायण	१८९८, १८१०, १९२५
भक्तमाला	१९१०
प्रश्नोत्तरी	१९१०
वधूशिक्षा	१९१९
रामगीता	१९२५
भानुभक्तका फुटकर रचना	

३. भानुभक्त आचार्यको प्रवृत्तिगत मुख्य विशेषता र योगदान

भानुभक्त आचार्य नेपाली कविताको इतिहासमा प्राथमिक कालका केन्द्रीय कवि साथै विशिष्ट कवि प्रतिभा हुन् । उनी यस

कालको उत्तरार्धको भक्ति धारा खासगरी धार्मिक आध्यात्मिक धाराका सशक्त कवि हुन् । उनमा प्रबल रूपमा धार्मिक आध्यात्मिक चेत पाइन्छ । यिनी रामको भक्तिगान गाउने साहित्यकार हुन् । यिनले आफ्नो रचनाको विषय भगवान श्री रामलाई छनोट गरेका छन् । यिनी आफ्ना बाजे श्रीकृष्ण काशी जाँदा सँगै गएका थिए । काशीमा रहदा यिनले त्याहाँका विद्वानहरूसँग विशेष शिक्षा हासिल गरेका थिए । यिनले औपचारिक शिक्षा आर्जन नगरे पनि घरमै शैक्षिक वातावरण भएको र बाजे शिक्षाप्रति चासो राख्ने व्यक्ति भएकाले घरमै सामान्य शिक्षा आर्जन गरेका थिए । “उनले अमरकोष एवम् व्याकरणको लागि महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ मानिने लघु कौमुदी नामक ग्रन्थको अध्ययन गरेका थिए” (आचार्य, २०६७ : २५३) । काशी रहदा राम नाम रूप तारक मन्त्र भगवान् विश्वनाथबाट प्राप्त गरी मोक्ष हुन पाउने शास्त्रको गम्भीर आशय बुझेपछि उनमा राम कथामा आधारित रामायण लेख्ने प्रेरणा जागृत भएको बुझिन्छ (आचार्य, २०६७ : २५४) । उनका सबै रचनामा आध्यात्मिक चेत साथै गहन चिन्तन पनि प्रस्तुत भएको छ । देह र आत्माबिचको गहन चिन्तन पनि उनले आफ्ना रचनामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

भानुभक्त जातीय कवि हुन् । उनी जनहृदय स्पर्शी, जातीय एकता, सांस्कृतिक एकता र सांस्कृतिकरणका लागि उच्च योगदान दिने महान प्रतिभा हुन् । “जनतालाई जनभाषामा सरल र सरस काव्य दिने उनले नेपाली समाजलाई भावनात्मक एकताका सूत्रमा बाँध्ने काममा अग्रणी र सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुनाले उनी हाम्रा जातीय कवि हुन्” (उपाध्याय, २०६२ : ४) । “भानुभक्त हँसिला, रसिला,खुयाल ठट्टा गर्ने बानी भएका, हक्की, उच्च विचार भएका, देशभक्तिको भाव भएका, परोपकारी, शान्त प्रकृतिका, दयालु, स्नेही, भक्तिवादी, मातृभाषाका प्रेमी, जातीयता प्रेमी

आदि विशेषता भएका कवि हुन्” (ज्ञवाली, इ.१९५४ : भूमिका) ।

भानुभक्तको कवित्वमा आशुलेखन प्रवृत्ति पाइन्छ । साधारण कुराकानीका विषयलाई पनि तत्काल छन्दमा भन्ने र लेख्ने क्षमता उनमा थियो । उनी जुनसुकै बेला पनि कविता रचना गर्न सक्थे । एक पटक एक जना मानिसले उनको परिचय माग्दा तत्काल कविता सिर्जना गरी एक श्लोकमा यसरी आफ्नो परिचय दिएछन् :

पहाडको अति बेस देश तनहुमा श्रीकृष्ण ब्राह्मण थिया
खुप उच्चा कुल आर्यावंशि हुन गै सत्कर्ममा मन् दिया
विद्यामा पनि जो धुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया
तिन्को नाति म भानुभक्त भनि हूँ यो जानि चिट्नी लिया
(भानुभक्त, २०६७ : २४४) ।

यस श्लोकमा उनले आफूना बाजेको नाम, आफ्नो जन्म जिल्ला, आफू उच्चकुलीन आर्यवंशी भएको, घरमा शैक्षिक वातावरण भएको भनी परिचय दिएका छन् । यस श्लोकमा एकार्तार्फ उनको आँशु कवित्व भक्तिन्छ भने अर्कार्तार्फ उनको पारिवारिक अवस्थाको जानकारी हुन्छ । यसैगरी उनले पहिलो पटक काठमाडौँ सहर देखेपछि यसबाट प्रभावित हुँदै यसको सुन्दरताको वर्णन यसरी गरेका छन् :

चपला अबलाहरू एक सुरमा
गुनकेशरी फुल ली शिरमा
हिँडन्या सखी लीकन वरिपरि
अमरावति कान्तिपुरी नगरी

(भानुभक्त, २०६७ : २४४) ।

भानुभक्तका रचनामा हास्यव्यङ्ग्यको चेत प्रशस्त मात्रामा पाइन्छ । उनी व्यङ्ग्यविनोद प्रस्तुत गर्ने कवि हुन् । कुमारीचोक लागि पाँच महिनासम्म थुनिएर रहँदा जेलको अवस्थाबारे श्री ३ कमान्डर इन चिफ जनरल कृष्णबहादुरका हजुरमा पठाएको बिन्तिपत्रमा उनको व्यङ्ग्यको चेत प्रस्तुत भएको छ । जसमा भनिएको छ :

रोज् रोज् दर्शन पाउँछु चरणको ताप् छैन मन्मा कछु

रातभर नाच पनि हेर्छु खर्च नगरी ठुला चयनमा म छु
लाडखुट्टे जपिया उडुस यी सङ्गी छ्न् यिनकै लहरमा बसी
लाडखुट्टे गाँउछ्न् यी जपिया नाचछ्न् म हेर्छु बसी

(भानुभक्त, २०६७ : २४५) ।

यसैगरी अर्को ठाउँमा भगडा छिनोफानोका लागि काठमाडौँ आएका भानुभक्तलाई अदालतले भोलि भोलि भन्दै महिनौ दिनसम्म भुलाएपछि अदालत सामु आफ्नो बिन्तिपत्र जाहेर गरी तत्कालीन शासन व्यवस्थाको भोलीवादी प्रवृत्तिप्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गर्दै अगाडि भन्दछन् :

कि ता सक्तिन भन्नु कि तब छिनी दिनु क्यान भन्छ्न् यी भोलि
भोलि भोलि हुँदैमा सब घर बित्तियो बक्सियोस आज भोली

(भानुभक्त, २०६७ : २४६) ।

भानुभक्त छिट्टै प्रभावित हुने व्यक्ति थिए । एक दिन एउटा घाँसीसँग भेट भएपछि उनले घाँसीको महानताप्रति उच्च सम्मान प्रकट गर्दै आफू भने केही गर्न नसकेकोमा दुखेसो व्यक्त गर्दै अगाडि भन्दछन् :

भर् जन्म घाँसतिर मन दिइ धन कमायो
नाम क्यै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो
घाँसी वरिद्री घरको तर बुद्धि कस्तो
मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो ।
मेरा इनार न त सत्तल पाटी क्यै छन्
जे धन र चिजहरू छन् घसभिन्न नै छन्
तेस् घाँसीले कसरी आज दिएछ अर्ति
धिक्कार हो मकन बस्तु नराखी कीर्ति ।

(भानुभक्त, २०६७ : ६)

यसैगरी गजाधर सोतीका घर जाँदा सासू बुहारीले उनलाई वास वस्न नदिँदा तत्क्षणमै उनले कविता रचना गर्दछन् ।

गजाधर सोतीका घर बुद्धि अलच्छिन्न रहिछ्न्
नरक जानालाई सबसित विदावादी भइछ्न्
पुग्यौ साँझमा तिनका घर पिढीमहाँ वास गरियो
निकालिन् साँझैमा अलिक पर गुञ्जान गरियो

(भानुभक्त, २०६७ : २४७) ।

भानुभक्त प्रकृतिप्रेमी कवि हुन् । उनका कवितामा प्रकृतिको सुन्दरताको वर्णन गरिएको छ । गिरीधारी भाटको भगडा छिन्नका लागि काठमाडौँ पस्ने बेलामा

बालाजुको सुन्दरता देखी उनले यसरी वर्णन गरेका छन् :

यति दिनपछि मैले आज बालाजी देख्यौं
पृथिव तल भरिमा स्वर्ग हो जानि लेख्याँ
यहाँ बसेर कविता यदि गर्न पाऊँ
यसदेखि सोख अरु थोक म के चिन्ताऊँ

(भानुभक्त, २०६७ : २४५)।

भानुभक्त लोकाप्रिय कवि हुन् । उनको रचना रामायण प्रत्येकका घरमा एकप्रति राख्ने र प्रत्येक दिन वाचन हुने गर्थो । “उनका रचनामा पाइने सरलता, सरसता र रोचकता जस्ता गुणले नेपाली पाठकको हृदय तान्न सफल भएका छन् भने सामाजिक काव्यमा पाइने औपदेशिकता, व्यङ्ग्यप्रधानता र स्वभाविकताले त्यत्तिकै प्रभावकारिता सिर्जना सफलता पाएका छन्” (भट्टराई र भट्टराई, २०४८ : ६०) । त्यतिबेलाको अशििक्षित समाजका प्रायः सबै व्यक्तिका गला गलामा उनको रामायणका श्लोकहरू कण्ठस्थ थिए । ती मध्ये पहिलो श्लोकमा भनिएको छ :

एक दिन नारद सत्यलोक पुगि गया लोकको गर्ह हित भनी
ब्रह्मा ताहिँ थिया पन्या चरणामा खुसी गराया पनि
क्या सोध्छौ तिमी सोध भन्छु म भनी मजी भयेथ्यो जसै
ब्रह्माको करुणा बुझेर ऋषिले बिन्ती गन्या यो तसै ।

(रामायण, १।१)

भानुभक्त त्यति बेलाका विभिन्न मानिस र सरकारी कर्मचारीहरूबाट प्रताडित थिए । उनले अदालती ढिलासुस्ती आदिलाई पनि आफ्ना कवितामा उल्लेख गरेका छन् । उनलाई गिरीधारी भाटले निक्कै दुख दिएको बुझिन्छ । जग्गा सम्बन्धी भ्रगडामा अत्यन्तै पिरेको गिरीधारी भाटको व्यहोरा उल्लेख गरी भानुभक्तले जाहेरी दिएको श्लोक :

छ्वामित् यस गिरीधारीले अति पिन्यो व्यथै गन्यो भेल पनि
यस्का भेल उतार्नलाई सजिलो पै हो व्यहोरा पनि
छ्वामित्लाई चढाउनकन यहाँ क्यै श्लोक कविता गन्याँ
मेरो श्लोक सुनिवकियोस् त भ्रगडा छिनिन्छ पाऊ पन्याँ

(भानुभक्त, २०६७ : २५०)।

भानुभक्त सरल सरस कविता रचना

गर्ने कवि व्यक्तित्व हुन् । उनका रचना हृदयस्पर्शी, चोखोमिठो नेपाली भाषाशैली, सुमधुर छन्दप्रवाह उनका काव्यिक विशेषता हुन् (त्रिपाठी र अन्य, २०४७ : २) । उनका रचनाको सरलता र सरसताले गर्दा अशििक्षित आम जनमानसले पनि उनका रचना सजिलै स्मरण गर्न र मन मस्तिष्कमा राख्न सफल हुन्छन् । उनीहरू पछिसम्म सम्झी रहन्छन् ।

भानुभक्त नैतिक औपदेशिक स्वर प्रस्तुत गर्ने कवि हुन् । उनका कविताको भावभूमि भनेको युगचेतना र नैतिक चेतना हो । उनी तत्कालीन आम जनमानसमा सामाजिक नीति नियम, सामाजिक आचरण, आपसी भाइचारा आदि स्थापना गर्न चाहन्छन् । बधूशिक्षा यसको उत्कृष्ट रचना हो । यसमा स्त्री धर्मबारे भनिएको छ :

स्त्रीको धर्म पतिव्रत अति ठुलो जो गर्दछने भक्तिले
आफ्ना कुलसब तारी पितृहरूको कुल तार्दछन् शक्तिले

(भानुभक्त, २०६७ : २४३)।

उनमा धार्मिक संस्कारी भाव पनि पाइन्छ । छोराको व्रतबन्धका बेला बाबु उपस्थित हुनुपर्ने तर उनी जेलमा भएकाले आफ्नो रिहाइका लागि कमान्डर इन चिफसँग बिनित्पत्र जाहेर गर्दै अगाडि भन्दछन् :
चालिस वर्ष भयौं म पुत्र पनि एक मात्रै छ आठ वर्षको
आयो काल व्रतबन्धको गर्ह कसो बेला त हो हर्षको ।
गायत्री दिनु बाबुको छ अधिकार दीक्षा दिनु माइको
बालकले पनि वेद पढीकन सुसार गर्नु गुरु गाईको

(भानुभक्त, २०६७ : २४५)।

भानुभक्तका कवितामा श्रृङ्गार रस पनि पाइन्छ । मूलतः उनी शान्त रसप्रेमी कवि हुन् तापनि काठमाडौँ प्रवेश गर्दा बालाजु आइपुग्दा लेखेको कवितामा श्रृङ्गार रस व्यक्त भएको छ । जस्तै

यसमाथि भक्त असल सुन्दरी एक नचाऊँ
खैचेर इन्द्रकन स्वर्ग यही बनाऊँ

(भानुभक्त, २०६७ : २४५)।

भानुभक्त नेपाली भाषाका आदिकवि हुन् । नेपाली नेपाली भाषाको भाषिक मर्मलाई आत्मसात गर्दै साहित्य रचना

गरेकाले उनी आदिकवि हुन् । उनले नेपाली भाषालाई भाषिक एकीकरण गर्ने काम पनि गरेका छन् ।

४. भानुभक्तका रचनाहरूको सङ्क्षिप्त परिचय

भानुभक्तले रामायण (वि.सं.१८९८, १८१०, १९२५), भक्तमाला (वि.सं. १९१०), प्रश्नोत्तरी (वि.सं.१९१०), वधुशिक्षा (वि.सं.१९१९), रामगीता (वि.सं.१९२५) र भानुभक्तका फुटकर रचना (विभिन्न समयमा) रचना भएका कृतिहरू हुन् ।

रामायण

भानुभक्तको प्रसिद्ध कृति रामायण नेपाली साहित्यकै पहिलो महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा भगवान् रामलाई नायक बनाई उनकै चरित्रगान गाइएको छ । यस कृतिमा उनले संस्कृत भाषाको अध्यात्म रामायणलाई नेपाली भाषामा नेपाली परिवेश सुहाउँदो बनाई अनुवाद रूपान्तरणको परम्परालाई परिष्कार गर्दै मौलिकता प्रदान गर्ने काम गरेका छन् । यो काव्य उनले संस्कृतको अध्यात्म रामायणको भावभूमिमा आधारित रही लोकाहितका लागि नेपाली भाषामा लेखेका हुन् । सहज स्वफूर्त मौलिक प्रतिभा र आशुकवित्वको रसायनले यो कृति अनुवाद मात्र नभई मौलिकता र अनुवादको दोसाँधको स्वतन्त्र नेपाली रूपान्तरणको अनुपम ग्रन्थ हुन पुगेको छ । यो उनको सर्वाधिक लोकप्रिय र सर्वोकृष्ट रचना हो । यो कृति नेपाली सामाजिकता र संस्कृतिको परिचायक, जातीय चेतनाको वाहक भएर प्रस्तुत भएको छ । यस महाकाव्यमा मिठो कथारस, उज्ज्वल आध्यात्मिक ज्ञान, तीब्र भक्तिरस, प्राञ्जल भाषा शैली, मधुर छन्द मोहनी प्राप्त छ । उस कृतिमा उनको लोक संवेद्य सहज शैलीको कवित्व र आशुलेखनको माधुर्य व्यक्त भएको छ । “बुढापाकादेखि लिएर बालबालिका र तन्नेरीहरूका लागि समेत उत्तिकै मनपर्ने भाषामा लेखिएको रामायणका विषयमा जति भने पनि थोरै हुन्छ, जति बयान

गरे पनि अपुरै रहने हुन्छ” (आचार्य, २०६७ : प्रकाशकीय) । उनको रामायण महाकाव्यले नेपाली सामाजिकता र नेपाली संस्कृतिको परिचयात्मक प्रस्तुति व्यक्त गरेको छ ।

भक्तमाला

बाँचुन्जेल विषय वासनामा आकण्ठ निमग्न भएर जीवनका अन्तिम बेलामा आत्मोद्धारका लागि छटपटाउने मान्छेहरूको साझा मानवीय व्यथा र वेदनाको अभिव्यक्तिको रूपमा भक्तमाला रहेको छ ।

गयो बालक कालको वय पनि उसै बालरसले

यसै रित्तले योवन् पनि ब्रितियायो मोहवशले

भयो बूढावस्था अर्भ पनि भजीदैन मनले

कसो गर्तन छ्यामिन् मकन यमका दूतहरूले

(भानुभक्त, २०६७ : २२७) ।

प्रश्नोत्तरी

मानव जीवनसँग सम्बन्धित व्यवहारिक, नैतिक र आध्यात्मिक आदर्श प्रश्नोत्तरीमा व्यक्त भएको छ । उनी तृष्णा पाल्ने र कर्मविहिन मानिसलाई दरिद्र ठान्दछन् :

दरिद्र नाउँ नरमा छ कस्को ?

विशाल तृष्णा घरमा छ जस्को ।

(भानुभक्त, २०६७ : २३२) ।

उनी आफू पनि घाँसीको प्रेरणा प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि कर्मविहिन बनेर जीवन व्यतीत गरेकोमा खेद प्रकट गर्दै मानिसलाई कर्ममा अगाडि सर्न आव्हान गर्छन् । उनी कुनै उद्यम नगरेको मानिसलाई जिउदै मरेसरहको ठान्दछन् :

ज्यूँदै मयाको भनि नाम छ कस्को ?

उद्यम बिना वित्तछ काल जस्को

(भानुभक्त, २०६७ : २३२) ।

उनी विद्यालाई सर्वोपरी महत्त्वको ठान्दछन् । जसरी माताले माया र ममताको न्यानो अँगालोमा बेरेर यो धरतीमा दिर्भला पाइला टेक्ने बनाउँछिन त्यस्तै विद्याले पनि मानिसलाई यो संसारमा अगाडि बढ्ने बाटो देखाउँछ ।

मातासरी सुख दिव्या कून चिज छ जान्नु ?

विद्यै छ जान्नु त्यसतो अरु कौन खोज्नु

(भानुभक्त, २०६७ : २३६) ।

बधूशिक्षा

तारापति उपाध्याय ब्राह्मणका घरमा वास वस्दा सासू बुहारीको ठाकठुक गरी सुत्न नपाएपछि त्यसै रात बधूशिक्षा तयार गरे । यसमा विशेष रूपमा बुहारीलाई शिक्षा दिइएको छ । जसमा भनिएको छ :

*एक थोक भन्छु नमान्नु दुःख मनमा हे मित्र तारापति
तिम्रो यी जति छन् जहानहरू ता जुभून्या रह्याछन् अति
सुन्यौं दन्तबभान आज घरको कर्कर गन्याको जसै
भरत जाग्रानभैं भयो मकन ता लागेन आँखा कसै*

(भानुभक्त, २०६७ : २३१) /

तिम्रो घरमा धन, इज्यत र कमाइ हुँदा हुँदै पनि जहानहरू भगडा मात्र गरिरहने रहेछन् । यसैले बुहारी शिक्षाका रूपमा आफूले बधूशिक्षा रचना गरेको भन्दै अगाडि भन्दछन् :

*धन इज्यत र कमाइ देख्छु बढिया छैनन् कुनै चिज कमी
बुहारी यदि कर्कशा हुन गया क्या गरौला तिमि
साह्रै भोक उठ्यो मलाई र बधूशिक्षा बनाजा पनि
यसले पत्नी बुहारी छोरीहरूको तालिम गरौला भनी*

(भानुभक्त, २०६७ : २३१) /

निष्कर्ष

भानुभक्त आचार्य नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल कालका हुन् । उनले रामायण, रामगीता, भक्तमाला, प्रश्नोत्तरी र वधूशिक्षा जस्ता काव्यकृति रचना गरेका छन् । उनी सरल भाषा शैलीमा कविता रचना गर्ने कवि हुन् । उनका रचना सबैका लागि ग्रहणीय छन् । उनी नेपाली भाषाका आदिकवि, जातीय कवि, महाकवि हुन् र उनी राष्ट्रिय विभूति पनि हुन् । उनले नेपाली भाषालाई भाषिक एकीकरण गर्ने काम पनि गरेका छन् । उनको समग्र साहित्यिक मूल्याङ्कन उच्च रहेको छ । उनको भौतिक शरीर हामी माभ नभए पनि उनका अमूल्य रत्नहरूले हामी नेपाली भाषी र नेपाली साहित्यानुरागी माभ उनी सदा अजर अमर बनेर रहेका छन् । उनले सदा हामीलाई प्रेरणा दिइरहेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

आचार्य, भानुभक्त (२०६७), भानुभक्तको रामायण, छैटौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

आचार्य, मुक्तिनाथ (२०६७), “आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सङ्क्षिप्त जीवनी”, भानुभक्तको रामायण, छैटौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६२), केही रचना : केही विवेचना, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम (इ.१९५४), “भानुभक्त सङ्क्षिप्त जीवनचरित्र”, भानुभक्तको रामायण, छैटौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४७), नेपाली कविता भाग १, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०४८), नेपाली कविता भाग २, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्ट, मोतीराम (२०५१), कवि भानुभक्तको जीवन चरित्र, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, घटराज र भट्टराई, शरदचन्द्र (२०४८), प्राचीन नेपाली पद्य, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

नेपालका राष्ट्रिय विभूति तथा
नेपाली भाषा साहित्यका आदिकवि
भानुभक्त आचार्यको द्विशतवार्षिकीको
उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण भाषा, साहित्य संगीत
तथा कलाप्रेमी नेपाली बन्धुवान्धवहरूमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना
व्यक्त गर्दछौं ।

क्याटलिष्ट कम्प्युटर इन्स्टिच्यूट
परिवार

खानीखोला, धादिङ

फोन : ९८५१०७५८८, ९८०८५७११२५,
९८४१०३४५८०

बहसमा भानुभक्त

● छायादत्त न्यौपाने 'बगर'

१. नेपाली साहित्यको इतिहास छोटो छ । कालखण्ड हेरेर भन्ने हो भने नेपाली साहित्य छोटो समयमा बढी विकसित भएको छ । यस आवधिक मूल्याङ्कनलाई मान्ने हो भने नेपाली साहित्य समृद्ध देखिन्छ । सङ्ख्यात्मक दृष्टिले हेर्दा प्रशस्त प्रतिभाहरू देखा पर्छन् । प्रवृत्तिगत हेराइमा पनि सर्जक सङ्ख्या कम छैन । समाज विकासका समग्र पक्षबाट सङ्ख्यात्मक फड्को मारेपछि गुणात्मक कसी लाउनेतर्फ उन्मुख हुने प्रक्रियाबाट नेपाली साहित्य पृथक रहने कुरै भएन भने भानुभक्तको चियोचर्चामा समेटिनु पर्ने सन्दर्भको समग्र विश्लेषणमा कन्जुस्याइँ किन ? भन्ने प्रश्नले पनि उत्तर पाएको छैन कि ?

२. नेपाली साहित्यको उत्थान र विकासमा कवि भानुभक्त आचार्यको योगदान उच्च रहेको देखिन्छ । उनको समयमा देखिएको नेपाली समाज सचेतताका दृष्टिले पछाडि थियो । राजनैतिक रूपले प्रतिबन्धित, धार्मिक-सांस्कृतिक रूपले अन्धविश्वासी, व्यावहारिक दृष्टिले बिरालो बाँधेर श्राद्ध गर्ने, औद्योगिक हिसाबले कृषिप्रेमी परिपाटीको चरमोत्कर्ष देखिन्छ । छिमेकी मुलुकहरूमा विश्व विद्यालयसम्मको पठनपाठन भइसकदा नेपालमा औपचारिक शिक्षाबारे परिकल्पनासम्म हुन सकेको देखिन्छ । राजनैतिक वृत्तमा व्यक्त हाबी भएका ऐतिहासिक तथ्यहरू छँदै छन् । यसर्थ

तत्कालीन सामाजिक वस्तुस्थितिलाई केलाउँदा भानुभक्तमा देखा परेको अन्धभक्ति परम्परा एउटा पाटो होला तर भानुभक्तलाई यसैमा सीमित नराखी साहित्यिक कर्म अधि बढाई पढ्ने/पढाउने परम्परा बिउँभाएर जनमनलाई वाङ्मयतर्फ उन्मुख गराउने प्रतिभा हुन् भन्ने कोणबाट पनि हुरिनुपर्ने हुन्छ । लौ, चस्मा भिकेर भनौ त सम्पर्क भाषाका रूपमा नेपाली भाषालाई विकसित गरेर भिन्न भिन्न मातृभाषा भएका नेपालीहरूको मित्रभाव बिउँभाउने र फैलाएर परपर पुऱ्याउने काम उनैबाट भएको हो कि होइन ? संस्कृत भाषाको बोलबाला रहेको त्यस समयमा नेपाली भाषालाई स्थापित गर्न सफल देखिनु आफैमा चानचुने कुरा हुँदै होइन भन्दा अति हुन्छ र !

३. इतिहास पत्याउने हो भने एउटै व्यक्तिले दुई थरी दर्शन स्थापित गरेको पाइँदैन । आफूलाई राजनीतिक अगुवा वा धर्मगुरुका रूपमा स्थापित गर्न चाहनेहरूको देनपट्टि ध्यान केन्द्रित गरेर भन्ने हो भने पुँजीवादी र मार्क्सवादी बिच द्वन्द्व कहाँनेर बाँकी रहन्छ ? महाभारतमा दुर्योधन नभइदिएको भए युधिष्ठिरको महत्त्व कति हुँदो हो ? मान्छे आफै दुष्ट हुँदैन, प्रतिद्वन्द्वीले तुलो योगदान गरेको हुन्छ सज्जनमा दुष्ट्याइँ भर्न । भानुभक्त आफू अगाडि परेका बेथिति सबै चुपचाप मानेर हिँड्ने प्रतिभा होइनन् । उनी असन्तुष्टि व्यक्त गर्ने, न्याय पछ्याउने, आत्मसमर्पण गरिहाल्न नरुचाउने सर्जककै रूपमा देखिन्छन् । उनले मान्छेलाई उताउलो नहुन मान्छे हुन आग्रह गरेको देखिन्छ । शालीनता त मान्छेलाई आज पनि चाहिएकै छ नि । अँ, हो, उनले महिलाहरूलाई परम्परित अनुशासनको साङ्गो र समाजलाई अध्यात्ममा खुम्च्याउन खोजे भन्ने भनाइ जहाँसम्म छ त्यस्तो प्रवृत्तिसित सहमत हुन सकिँदैन तर आज यति धेरै बहस चलिँसकदा पनि व्यवहारमा महिलाहरू पुरुषसह समगर् उपस्थित हुन सकेका छैनन् नै । उनीहरू आफै पनि सहज ढङ्गले बराबरी गर्न खोजिरहेको देखिँदैन । कतिपय सन्दर्भमा राजनीतिक लाभहानिसँग दाँजेर मात्र हेर्ने चलन सचिएको छैन । आवेशमा आएर व्यक्तिविशेषले

भाषण गरिदिए, व्यवहारमा पुष्ट्याइँ दिनुपर्दा उही पुराणवाचक पण्डितले पुस्तकका माछा पो खानु हुँदैन, भनेको हुँ, खोलाका माछा त हुन्छ । खोइ ले बूढी माछा र भात भने भैं मैले पनि भाषण पो गरेको हुँ कहाँ म आफै तँलाई चिया पकाएर खुवाउँछु ! भनेको हो र त्यो त भाषण गर्ने मेलो पो त । भनेर भोक्किने प्रवृत्ति खोइ कसले सच्याएको छ र ! त्यसबेलाका भानुभक्तलाई उपेक्षा गरेर बहादुर बन्नुपर्ने गरी ? नढाँटेको कुरा पत्याउने भए निर्धक्क भन्न सकिन्छ कि महिलाहरू आफै हुन् महिलालाई पछि पर्ने । उदाहरण चाहिन्छ भने छोरी जन्माएकी बुहारीलाई कसरी हेर्छिन् सासू र छोरो जन्माएकीलाई कसरी ? बुहारीलाई भान्सामा जान नदिने सासूहरू नै हुन् । छोरालाई घरधन्दामा नलगाउने र बोर्डिङ पढ्न पठाउने आमाहरू नै हुन् । छोरालाई स्वतन्त्र छाडिदिने र छोरीलाई नियन्त्रण गर्ने आमा बाहेक कोही होइन । यस्तो अवस्थामा यी सबै मनोवृत्तिको दोष भानुभक्तलाई दिन मिल्छ ?

४. हिजोबाट सिकेर आज सङ्घर्ष गर्ने हो । साहित्यिक अगुवा होऊन् वा राजनैतिक अगुवा वा सांस्कृतिक अगुवा, यिनीहरूमध्ये धेरैको दाँजोमा भानुभक्त उच्च देखिन्छन् अनि विशिष्ट र आदरणीय पनि । भानुभक्त भित्र जे थियो तिनले त्यही लेखे, मनको सत्य लुकाएर मिठोमिठो लेखेनन् र सिद्धान्तवादी बनेनन् । आफ्नो व्यवहार जस्तो थियो त्यस्तै लेखे, लेखेअनुसार व्यवहार गरे, ढाँटेनन् । आज खोइ को छ मनदेखि इमानदार भएर लेख्ने/बोल्ने र तदनुकूल व्यवहार गर्ने, भेटिन्छ कतै केही ओठे आदर्शभन्दा पतिर ? नाम लिने जनताको काम गर्ने व्यक्तिगत खालि भाषण मात्रै चर्को । नढाँट्ने सिर्जनकर्मी वा राजनीतिकर्मी कहाँ पाउनु ! अगुवाको बोली जस्तो व्यवहार र झ्रष्टाको लेखाइ जस्तो जीवनशैली देख्न त दिउँसे लालटिन बाल्नु पर्छ ! यस्तो बेथितिलाई केकेन भन्टानेर जस्तो संस्कारमा जन्मे/हुर्के/बढे त्यस्तै अभिव्यक्ति दिएका भानुलाई तिरस्कार गर्न मिल्छ र ? हो, मानवीय संवेदनाले महत्त्व पाएन तर कसाईले खसी सुमसुम्याए जस्तो

गरी भुक्क्याएनन् पनि उनले । के नभुक्क्याउनु राम्रो कुरा होइन ? यसकोणबाट विश्लेषण नगरी दीर्घकाल समाजलाई चेतना दिने प्रयासमा समर्पित देखिएका वाङ्मयसेवीलाई अस्वीकार गर्नु उचित होला ?

५. के वर्तमानले निम्त्याएको सांस्कृतिक बहस राष्ट्रिय दायित्व बोध गराई नागरिक स्वाभिमान बचाउन सक्ने वैज्ञानिक र गत्यात्मक छ ? अझ भनौं के भानुभक्तभन्दा माथि उठेको छ ? त्यस्तो लादैन । आज त मान्छे भन्न यो जात र त्यो जात, मेरो भाषा संस्कृति र तेरो भाषा संस्कृतिजस्ता खाडलमा फस्दै छ । आरोप प्रत्यारोपले वैमनष्यलाई मलजल पो गरिरहेको छ । एकले अर्कालाई निषेध गरेर पौरखी बन्ने होडबाजी मौलाउँदो देखिन्छ । के आपस्तमा भिडे सामाजिक उन्नति हुने हो ? कि वर्गीय द्वन्द्व कम भएर समानता आउँछ ? वास्तविक धरातलमा पुगेर सही विश्लेषण गर्ने हो भने जनताले भरोसा गरेका ठाउँमा परिष्कृत चिन्तनको अनिकालै देखिन्छ । हिजोका भानुभक्तले गतिशील चिन्तन दिएनन् भनेर गुनासो गर्नेले आफैतिर फर्केका बाँकी चारवटा औंला के भन्दै छन् भनेर घौल्लिनु बढी फलदायी हुन्छ । आजको समग्र सामाजिक सांस्कृतिक अवस्था नियाल्ने हो भने भानुभक्त होऊन् वा अरु कोही, कुनै खास वादभित्र हुलेर मानवीय अस्तित्व खोजी हिँड्नु मात्र न्यायिक समानता हुन्छ जस्तो लादैन । बरु परिष्कृत चिन्तनमा परिष्कृत चरित्र पाउन मुस्किल देखिन्छ । हो, यहाँनेर आइपुग्दा प्रश्नहरू धेरै उठ्न सक्छन् । प्रहरी, प्रशासन, स्वास्थ्य, शिक्षा, सेना, व्यापारी जोसुकैमा व्याप्त देखिन्छ बेथिति । यसबाट मुक्त नभई समाजले गति प्राप्त गर्ने कुरै भएन । मान्छेले हिजोलाई हेर्ने दृष्टिले आजलाई विश्लेषण नगरी वैयक्तिक अतिवादमा भासिनु राम्रो होइन । स्वाधीन राष्ट्र र सामूहिक अस्तित्वका लागि वैज्ञानिक यथार्थमा अडिनु विवेकजन्य हुन्छ । यस विपरीत समूह वा व्यक्तिविशेषमा अल्थिने निम्छो प्रवृत्तिका पारखी सर्लक्क नबढारी जनतालाई राहत दिने वैज्ञानिक संस्कृति स्थापित होला ?

फेरि भानुकै चर्चा

● शीतल गिरी

वि. सं. १८७१ मा रम्या डाँडाको शिखरकटेरीमा जन्मिएका भानुभक्त आचार्य आदिकवि मात्र होइनन् राष्ट्रिय विभूतिका रूपमा सम्मानप्राप्त व्यक्ति हुन् । लोकको हृदयमा स्थान बनाउन सकेको हुँदा नै यो उपादी उहाँले पाउनु भएको हो । उहाँको योगदानको मूल्याङ्कन गर्ने पहिलो युगग्राही व्यक्ति मोतीराम बट्ट हुन् । उहाँले नै भानुभक्तलाई आदिकवि भन्नुभएको हो । सबैले बुझ्ने लोकभाषा नेपालीमा लेख्ने पहिलो जनकविको रूपमा सरकारी स्तरबाट राष्ट्रिय विभूतिको सम्मान पाउने पहिलो ब्यक्ति पनि बन्नुभयो । अहिले भानुभक्त नेपालभित्र मात्र होइन नेपालीको बसोबास भएको विश्वका विभिन्न भागमा व्याप्त भइसक्नु भएको छ ।

नेपाली भाषा साहित्यका अमर विभूति आदिकवि भानुभक्त आचार्यले अनेकन रचनाले मातृभाषाको गहन र दायित्वपूर्ण सेवा प्रदान गरेका अमर विभूतिको बारेमा यथार्थपरक शोधखोज गर्नु भनेको सजिलो अवश्य छैन । अरुको कुरो समर्थन गर्न सजिलो हुन्छ । स्वतन्त्र रूपले विज्ञान सम्मत खोजी गर्नु गाह्रो हुन्छ । सकभर मेरा रचना विज्ञान सम्मत बनुन् यसतर्फ सचेत रहने

प्रयत्न गर्दछु ।

नेपाली भाषा चारैतिर फैलाउनमा योगदान कसको छ त्यतातिर ध्यान पुर्याउनु पर्छ । भानुभक्तको उदय अघि नेपाली भाषा सम्पर्क भाषा बनेको थियो थिएन विज्ञानसम्मत अध्ययन गरिनु पर्छ । अर्थात् तथ्यको आधारमा जब सत्य पहिल्याइने छ तब अहिलेसम्मका कतिपय भ्रम हट्दै जानेछ । म ती विद्वानहरूसँग सहमत हुन सक्दैनौं किनभने देशको भाषिक सामाजिक र सांस्कृतिक एकिकरणका रूपमा सम्पूर्ण नेपाली समाजलाई एउटै मालामा उन्ने कार्यमा भानुभक्त मात्र देख्छन र शब्द खर्चिने गर्छन । तत्कालिन परिस्थिति र नेपाली समाजको बनोट नहेरी कोरा गफ छाट्छन् । विज्ञानले यथार्थ पहिल्याउन प्रोत्साहन दिन्छ । यसले जहिले पनि सत्यको पक्ष लिन्छ । विज्ञानले सत्यको पक्ष लिने भएको हुँदा धर्म यसको नजिक पर्न चाहदैन । भावनामा बहकेर आदिकवि भानुभक्तको गरिएको मूल्याङ्कन यथार्थमा पूर्ण सत्य छ भनेर विज्ञानले मान्दैन । आदिकविको आस्थामा रतिभर फरक नपर्ने गरि एक दुई असत्यलाई भत्काउने प्रयत्न मात्र हो यो नेपाली भाषा साहित्यका प्रथम कवि भानुभक्तको शोधखोज अध्ययन अनुसन्धान गरेर यथार्थ बाहिर ल्याउने कार्य अभिसम्म हुन सकेको छैन जसरी हिजोको सफल र सार्थक प्रयोग आजको परम्परा बन्छ आजको यथार्थ लेखनले नेपाली भाषालाई सफलतापूर्वक कविताको माध्यम बनाउने भानुभक्तको गरिमा बढाउने नै छ । यसमा शङ्का छैन । नेपाली साहित्याकासमा नेपाली भाषा र भानुभक्त एक अर्काको पर्यायवाची बनीसकेको छ । भानुभक्तले नेपाली भाषामा अध्यात्म रामायणको मौलिक अनुवाद गरेको प्रति आस्था अवश्य छ तर नेपाली भाषाको प्रगतिको चरण उनी पूर्व भएकै थिएन भन्नु विज्ञान सम्मत भने हुँदैन राष्ट्रनिर्माता पृथ्वीनारायण शाहबाट थालिएको एकीकरण अभियानद्वारा नेपाल एउटै सूत्रमा आवद्ध

भएको हुँदा नै सो को उपलब्धिको रूपमा नेपाली भाषा प्राप्त भएको हो । वर्तमानको नेपाली भाषा सर्वसाधारण त्यसमा पनि खासगरी समाजमा पछाडि परेका दलित भनेर चिनिएका दमाई, कामी, सार्की, गन्धर्व लगाएतको मातृभाषा रहेको तथ्य लोक संस्कृति अध्ययन गर्दा थाहा हुन्छ । विजय अभियानको क्रममा विभिन्न जातिका भाषा बोल्ने सिपाहिका साथमा नेपाली समाजलाई नभै नहुने दलित भनिएका जाति पनि पूर्व पश्चिम छरिए । वास्तवमा नेपालका खस बाहेकका पहाडी अन्य जनजातीहरूको दमाइबाट सिलाइएका कपडा कामीले बनाएको कृषि औजार सार्कीले तयार पारेको जुता यस्तै यस्तै धेरै कुरा एकीकरण अभियान पछि नै व्यापक रूपमा प्रयोगमा आउन थालेको सत्यलाई चाहेर नचाहेर स्वीकार्नै पर्छ ।

जनजातीको आफ्नै भाषा छ । उच्च कुलका ब्राह्मणहरू संस्कृत भाषामा रमाउन मन पराउँछे । नेपाली भाषाको प्रचलन क्षेत्री समाज र दलित बीच मात्र थियो भन्न सकिन्छ । सम्पर्क भाषाको रूपमा नेपाली भाषा एकीकरण पूर्व नै जनस्तरमा प्रचलित थियो अन्य भाषा बोल्ने जातीहरू आपसमा र दलितसंग काम गर्दा बोल्ने गरेको मध्यस्त भाषा नेपाली रहेको थियो त्यस्तै भएको हुँदा यसको उपयोग बढ्नुको साथै सम्पर्क पनि बढेको थियो । नेपाल एकीकरण अभियान पछि अंग्रेजसंगको युद्द अंग्रेजी सेनामा नेपाली युवा भर्ना हुन थालेको इतिहास पनि बिर्सनु हुन्न । अंग्रेजी सेनामा खासगरी नेपालका जनजातिले व्यापक मात्रामा रगत पसिना बगाएका छन् । विभिन्न जनजातिको जो नेपाल र अंग्रेजका सेनामा थिए तिनीहरू आफ्ना सहयोद्धासंग नेपाली भाषामा नै कुरा गर्थे र गर्छन् । यानी नेपाली भाषाको प्रचार प्रसार सोही समयमा भइसकेको थियो भानुभक्त जन्मनु भन्दा वर्षौं वर्ष अघि नै ।

यो यथार्थलाई बिर्सेर सम्पूर्ण पगरी भानुभक्तलाई भिराउन खोज्नु उचित होइन ।

खोज अनुसन्धानमा यस्तो गुण हुन्छ दिलो होस् वा चाडो यथार्थ बाहिर ल्याएर नै छाड्छ । जती एकोहोरिएर खोजी कार्यमा लागिन्छ सोही अनुपातमा सत्यको मात्रा धेरै हात लाग्छ । यानी खोज अनुसन्धानको क्षेत्रमा चाकडी र अन्धभक्तको भजनिया र किर्तनियाको लागि कतै स्थान हुँदैन । त्यहाँ स्वभाविक रूपको सम्पदा मात्र रहन्छ । स्पष्ट छ नेपाली भाषाको विकास दलितसंग काम लिन विभिन्न जनजातिका मानिसबीच सम्पर्क स्थापित गर्न तत्कालिन समयमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको सिद्ध हुन आउँछ । खोज अनुसन्धानको आवश्यकता छ यथार्थ पहिल्याउने दृढ विस्वास हुनु पर्दछ सबभन्दा पहिले । अनुसन्धाताका लागि भ्रमजाल सर्वथा अनावश्यक बन्दछ ।

सत्यको आधार तथ्यबाट खोज्नु पर्दछ । राग, देश, भजन किर्तन अनुसन्धातालाई वृथा र निसम् लाग्नेछ । धेरै भन्दा धेरै प्रमाण पुर्‍याएर सत्य उजागर गर्न थाल्नेछ । नेपाली जनमानसमा भिजेको यस्तै भाषाद्वारा जनस्तरमा काम चल्दै आएको नेपाली भाषा विस्तारको श्रेय दलित विविध भाषा बोल्ने जनजातीको कुनै महत्वकाङ्क्षाले नभै आफ्ना सामर्थ्यले साथै थात थलो छाड्नु पर्दाको वाध्यताले फैलाएका हुन् । वर्तमानमा सही मूल्याङ्कन हुन सकेमा श्रेय यिनीहरूले पनि पाउने नै छन् । नेपाली विद्वानहरूले नेपाली साहित्याकासमा नेपाली भाषा र भानुभक्तलाई एक अर्काको पर्यायवाचीको रूपमा राखेका छन् यसलाई म सहमति स्विकार गर्दछु र नेपाली भाषा बचाउने, टिकाउने, अडाउने र फैलाउने श्रेय भने दलित र जनजातिलाई उनीहरूकै कार्यको आधारमा दिन चाहन्छु । मान्नुपर्दछ कविवर भानुभक्त तत्कालिन समाजको परिस्थिति राम्रोसंग बुझ्नु भएको हुनाले ज्ञान बुद्धि र विवेकको प्रयोग गर्न खिप्पस हुनुहुन्थ्यो । उहाँमा राष्ट्रिय योगदानको गुण विध्यमान थियो । संस्कृत भाषाको चर्को देवावमा विद्वानहरूबीच रहेको तत्कालिन अवस्थामा रामायण जस्तो सुन्दर

महाकाव्य नेपाली भाषामा लेख्नु निश्चय नै धनको लागि, सत्ताको लागि, पूजा प्रभुताका लागि, मान प्रतिष्ठाका लागि थिएन । विद्वान समाज काव्य सिर्जना संस्कृतमा मात्र हुन सक्छ भन्ने मान्यता राख्दथ्यो । भानुभक्तले सामान्य नेपाली जनतावीच प्रचलित तर विद्वान समाजले हेय ठान्ने गरेको साभा भाषा नेपालीमा काव्य सिर्जना गरेर जनका मनमनमा बस्न सके रमन सके । भानुभक्त रनवनमा गुन्जिने मेला पातमा घन्कने नेपाली लोक भाषाबाट प्रभावित भएको हुँदा नै नेपालीमा सुन्दर काव्य सिर्जना गर्न पुगे । उहाँको मन सत्यमा थियो लोकमा पनि रामकथा पुर्याउने चाहाना र कार्यले अमर बन्न पुगे ।

टिस्टादेखि काँगडासम्म बसोबास गरेका नेपाली भाषीले आफ्नै भाषामा सरल र सुबोध आफ्नै मौलिक पन भएको रामकथालाई शिघ्रतापूर्वक स्वीकार गरेर आफ्नो धार्मिक र सामाजिक क्रियाकलापको अंग बनाए । उनलाई विद्वान समाजमा पण्डित कहलाउने आकांक्षा थिएन जस्तो दुई चार संस्कृतका श्लोक रचेर सिमित घेरामा रमाउनेहरूको त्यातिखेर पनि कामि थिएन तर नेपाली भाषामा उत्कृष्ट काव्य रामकथालाई गिल्ला गर्ने पण्डितहरू पनि समाजमै थिए । लोकमा शान्त र सन्तुष्ट भाइचारायुक्त अपनत्व पाइन्छ त्यो संस्कृतलाई सर्वमान्य ठान्ने अहम् बोकेका विद्वानहरूको जमातमा पाइदैन । यतिमात्र होइन बरु त्यहा खुट्टा तान्ने होच्याउने अनावश्यक पगरी भिराउने अति प्रशंसा गर्ने भदा र गनाउने प्रविति मात्र रहन्छ ।

सरल, सरस र मधुमय नेपाली काव्यवाणीले चिरकालदेखि नै अल्पावित बनेर यस समग्र भूखण्डकै सभ्यता र संस्कृतिको सर्जन र सिचन गर्ने उदगमस्थल शिखर पुरुष भानुभक्तको चर्चा सम्मान प्रकट गर्न गरेको हुँ । नेपाली भाषा साहित्यमा भानुभक्तको उच्च स्थान छ । नेपाली भाषामा सरलीकृत रूपमा काव्य सिर्जना गर्ने रचनात्मक कार्य भानुभक्तका समकालिन र पूर्वपती कविबाट

भएन यो भनिरहनु पर्ने आवश्यकता छैन । मूलत भानुभक्त नेपाली साहित्यका कालजयी आस्थाका धरोहर हुन् । भानुभक्तको जीवनमा घाँसीको कथा जोडिएको हुँदा आस्था वलियो हुन्छ भएको छ भन्ने होइन ।

आस्था त यथार्थ सत्यबाट भित्रैदेखि सजिव हुन्छ र समर्थनीय बन्दछ । तर युवाकवि मोतीराम भट्ट आस्थाहीन भएर भानुभक्तको नाममा कविता रचेर घाँसीको कथा जोडेका भन्ने होइन त्यती कुराले भानुभक्त या मोतीराम प्रति अवज्ञा मनमा ल्यउनु भुल हुनेछ । हामीलाई थाहा छ लामो समयको भ्रम चिर्न यतिमात्र शब्द प्रयाप्त होइन घास खरिद विक्रि हुने गरेको न त सो समयमा रघ्यामा थियो न आज छ यो सत्यलाई आँखा चिम्लेर आज हामी असहाय बनेका छौं ।

यथार्थ कुराले स्थान पाउने पर्दछ, भानुभक्तको जीवनमा घासी थिदै थिएन, घाँसीलाई त मोतीराम भट्टले वनारसमा देखेको थिए जसले शहर वाहिर घाँस काटेर शहरका घोडाका लागि बेच्ने गर्दथ्यो । अहिले पनि टाँडा एक्का चल्ने शहरमा घासी भेटिँदैन यस पक्षमा वकालत (तर्क) गर्नेहरूलाई कसले प्रोत्साहन दिन्छ ? कसले पक्ष लिन्छ र अनुसन्धान गर्ने कार्यमा सहयोग दिन्छ ? कुन कारणले स्वतन्त्र र यथार्थ अनुसन्धान गर्न हिचकिचाउँछन्, किन यथार्थ सत्य प्रकट हुन पाउँदैन यहाँ त यथार्थको पक्ष लिने निरिह बनेको पाइन्छ । निरिह र लाचारको तथ्यपरक सत्यसंग राज्यलाई सरोकार भएन राज्यले त भानुभक्तको नाममा लाखौं दिँदै आएको छ । राज्यको पहुँचमा यथार्थलाई कुल्चेर राल चुहाउँदै गुणगान गाउने भजन मण्डली पुग्छ र सहयोग प्राप्त गर्छ । भजन मण्डलीले रघ्यामा घाँसी पाउँछ भोज भतेरमा रमाउँछ । वस्तु सत्य यथार्थमा अपुरो छ परिपूर्ण सत्यबाट आर्थिक लाभ हुन सक्दैन यो कुरो भजन मण्डलीलाई थाहा छ । भानुभक्तको यथार्थलाई रहुहरूले छोपेर राखेका छन् यसर्थ कल्पित मानसिकता

विचार र व्यवहारको भण्डाफोर गर्नेपर्ने आवश्यकता छ आज । यस्तो गर्नु भनेको भानुभक्तको स्वच्छ छवि बाहिर ल्याउनु हो ।

भानुभक्तले तत्कालिन समाजको परिस्थिति राम्रोसंग बुझ्नुभएको हुनाले ज्ञान बुदि र विवेकको प्रयोग गर्न उहाँ खीप्स हुनुहुन्थ्यो । यसर्थ उहाँको योगदानलाई समयसापेक्ष मानेर मूल्याङ्कन गरियो भने नेपाल र नेपालीको अस्तित्व रहेसम्म भाषा र साहित्यमा भानुभक्तिय रामायण र उहाँ जीवन्त रहिरहनेछ । यथार्थ लेखन भनेको लेखकीय धर्मको साधना हो चाटुकारी चाप्लुसी गर्नु होइन । यथार्थमा चाटुकारी गर्ने सरकारी रकममा राम्रमिता गर्नेलाई सत्य पहिल्याउने चाहाना हुँदै हुँदैन ।

संस्कृत भाषाको चर्को दबदबा रहेको तत्कालिन अवस्थामा रामायण जस्तो सुन्दर महाकाव्यलाई नेपाली भाषामा लेखेर भानुभक्तले अतुलनीय योगदान दिनुभयो । नेपाली भाषामा काव्य सिर्जना गरी नेपालीको जनजिब्रोमा प्रवेश गराउने कार्य उहाँका समकालिन र पूर्ववर्ती कविबाट हुन सकेन । भानुभक्तको सरल र सरस काव्य सिर्जना देश काल र परिस्थिति सुहाउँदो भएको हुँदा जनले रुचायो । खोज अनुसन्धान भनेको कौशल हो । कर्मको मूल्याङ्कन गर्दा कौशलको कसीमा मोतीराम भट्टलाई योगी मान्ने पर्दछ । त्यसमा पनि निस्वार्थ योगी जसले रम्यामा पाइला नटेके पनि भानुको भक्त बनेर भानुको लागि घाँसीको कथा कथे कविता सिर्जना गरे भानुको रचना र भानुको जीवनी छपाए उनैको कार्यलाई यथार्थ मानेर भाषाका सेवक भानुभक्तको भक्त बनेका छन् आज । सिर्जना र साधनाको सम्मान गर्नु पर्दछ ।

सरल नेपाली भाषामा श्लोकद्वय गरिएको रामकथा नेपालीको घरघर भुपुडी भुपुडीमा शिलोक गायनको रूपमा भानुभक्तले पुर्याउनुभयो । त्यसैले भानुभक्तिय रामायणलाई नेपाली जनभाषाको एकल भूगोल मान्नु पर्दछ । भानुभक्तले रामायण

लेख्नुअघि नेपाली भाषामा कुनै त्यस्तो लोकलाई प्रभावित पार्न सक्ने ग्रन्थको रचना भएको पाइएको छैन । लोकमा प्रभाव पारेको मर्म पहिल्याउन निस्वार्थ सेवी मोतीराम भट्टले भानुभक्तको घासीसंगको भेट कथेर यस विषयको रचना सिर्जना गर्ने धर्म पालन गरे । आजका हामीले राम (भानुभक्त) र हनुमान (मोतीराम) दुवै प्रतिभा प्रति आस्था राखी यथार्थ पहिल्याइ निस्वार्थ रुपबाट सत्य बोल्नेपर्छ । यसो गर्नु भनेको दर्शन ज्ञान र चरित्रको सम्यक एकता हो र यसले नेपाली साहित्यको गरिमा अभ्र बढाउँछ । आस्था र यथार्थ परस्पर विमूख हुनु हुँदैन बरु पूरक बन्नु पर्दछ । यथार्थमा व्यक्तिप्रति पूर्ण न्याय गर्ने क्षमता हुन्छ र यसै यथार्थको जगमा आस्थापूर्वक आदिकवि भानुभक्तको पुनर्मूल्याङ्कन गरिनुपर्दछ । ■

भाषागीत

● श्याम रिमाल

भानुभक्त सालिकमा अट्ने मान्छे होइन ढाले पनि सालिकहरू ऊ त मर्ने होइन

नेपालीको 'रामायण'ले सबले मुटु जोडे भूगोलको एकतालाई भावनाले जोडे

हत्केलाले सूर्यलाई छेक्न सकिन्न है 'भानु' भन्नु सूर्य नै घाम छेकिन्न है

वेशभूषा, भाषाधर्म कहाँ लाइन मिल्छ ? खसभाषा भानुले नै लादे भन्न मिल्छ ??

राष्ट्रभाषा, मातृभाषा, सबै जनभाषा जोगाउनुपर्छ सबले मुलुकका भाषा

भानुलाई सम्मान गरे राष्ट्रभाषा फुल्छ भाषाभाषी सबै मिले नेपाल नै खुल्छ ।

मेरो भानुभक्त : काव्य-कवितामा

● शेखर कार्की

मैले जानेसम्म नेपालीमा महाकाव्यको श्रीगणेश गर्ने हाम्रा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् । विक्रम संवत् २००२ सालमा महाकवि देवकोटाले नेपालीमा महाकाव्यको अभावपूर्ति गर्ने हेतुले शाकुन्तल महाकाव्यको रचना गरेका हुन् । तर यसो हुँदाहुँदै पनि नेपाली भाषामा अनूदित अध्यात्मरामायणलाई महाकाव्यको पहिलो नेपाली पुस्तक मान्नु पर्दछ । आदिकवि भानुभक्त आचार्यले व्यासरचित संस्कृत भाषाको अध्यात्मरामायणको शुद्ध भावानुवाद गरेका हुन् । भानुभक्त हुनलाई त अनुवादक हुन् तर पनि नेपाली काव्यको मुहान पहिलोपल्ट उनले नै खोलेका हुन् । नेपाली काव्यकारको पक्तिमा उनको नाम पहिलो नै रहन्छ । नेपाली वाग्व्यवहारको वाग्द्वार र नेपाली भाषाको साहित्यिक स्वरूप एवं सम्मान दर्साउन भानुभक्त काव्य-धरातलमा आर्लेका हुन् भने महाकवि देवकोटा काव्य-प्रतिभाको गाण्डीव बोकेर निर्धक्क काव्य रचना गर्न अगाडि सरेका हुन् । हामी असाध्यै परिचित छौं यो पङ्क्तिसँग कि-

*भर जन्म घाँस तिर मन दिई धन् कमायो
नाम क्यै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो*

*घाँसी दरिद्र घरको तर बुद्धि कस्तो
म भानुभक्त धनी भैकन आज यस्तो*

*मेरा ईनार न त सतल पाटी क्यै छन्
जे धन् र चिजहरू छन् घरभित्र नै छन्
त्यस् घाँसीले कसरी आज दिएछ अर्ति
धिक्कार हो मकन बस्नु नराखी कीर्ति*

यसरी कविता र काव्यका फाँटमा पहिलो नम्बरमा बयली खेल्ने भानुभक्तले त्यतिखेर रामायण रचना नगरिदिएको भए हामीले नेपाली भाषाको विशाल-काव्य-विस्तृति कहाँ देख्न पाउनु ? धार्मिक संस्कारको दर्पण-भानुभक्तीय रामायण एक दृष्टिले बृहद् जनकाव्यको थालनी मान्नुपर्दछ ।

यो महाकाव्य भाषानुवाद गरि नुमा भानुभक्तले राजा रामको आदर्श र धैर्य समायोचित ठाने र मानवीय आदर्शका रूपमा त्यसलाई उभ्याउने अभिलाषा राखी रामायणको भावानुवाद गर्न तमिसिए । नेपालको धार्मिक संस्कार र भक्ति-भावनाभित्र घुसेको रामचरित्रलाई सरल भाषामा सर्वसुबोध बनाई प्रस्तुत गर्ने हिम्मती मान्छे भानुभक्त नेपालीका पहिलो जातीय काव्यकार हुने सामर्थ्य राख्दछन् । साहित्यिक एकताका प्रथमसूत्र भानुभक्त नेपाली भाषाका सफल प्रयोक्ता, संस्कृति र सामाजिक आदर्शका प्रथम व्याख्याता हुन् । मानौं, युद्धका घाउमाथि मलमपट्टि गर्ने श्रेयस्कर काम थालेर भावनात्मक एकीकरणको प्राथमिक उपचार र राष्ट्रिय कर्तव्यको निर्वाह दुवै थोक उनले सम्पन्न गरेका छन् ।

महाकाव्यको उदात्त र उच्चास्थ नायकको सृष्टि कथावस्तुको भूमिकालाई लिएर सप्रयोजन ठहर्दछ । जीवन र जगत्का दूल्दूला समस्या र समाधान अनि असंख्य प्रश्नहरू र विषयगत विविधताका दृष्टिले महाकाव्यको आकार प्रकारमा विशेषता रहन जान्छ । सीमित समस्या र सामान्य कथानकलाई अँगालेर थोरै विस्तृतता बोक्ने

खण्डकाव्यको नायक, कथानक र विषय सबैको तारतम्य सामान्य सीमाभिन्ने अडिन्छ । यहाँछेउ पुगेका महाकाव्य र खण्डकाव्यका क्षेत्रगत भिन्नता र कवितात्मक सामर्थ्यको चुरो सहजै पत्ता लाग्छ । यस प्रकार महाकाव्यका अपेक्षा खण्डकाव्य र संग्रह काव्य अथवा फुटकर कविताको व्याप्तता स्वतः सिद्ध छ । मानव जातिका बृहत्तम समस्या र सामाजिक प्रपञ्चको नालीबेली दिन सक्ने ह्याउ महाकाव्यबाहेक अरूको नभएकोले नै होला, खण्डकाव्य र फुटकर कविताको विस्तृत चर्चा र प्रसङ्ग प्राचीन काव्य र लक्षण ग्रन्थमा उति साह्रो भेटिँदैन । परन्तु महाकाव्यको विपुलता नपक्के तापनि केही अंशमा खण्डकाव्यले महाकाव्यको काममा राम्ररी सघाएको छ । सामान्य सिद्धि, छरितोपन, रसपेशलता र कवितात्मकताका आधारमा खण्डकाव्यको महिमा प्रभावकारी र समुन्नत देखिन्छ । हुनत, आजको अर्वाचीन युगले महाकाव्यको जटिल परिपञ्च हटाई फुटकर कवितामाथि नै आफ्नो सम्मति पेश गरेको छ भन्नुपर्दछ । कवि र कविताको सामञ्जस्य, समसामयिक समस्या, युगान्तताको उपस्थिति, तत्कालीन कविको मानसिकवृत्ति र प्रवाहको यथार्थबोध फुटकर कविताबाट नै अभिव्यक्त हुन सक्दछ भन्न हलुकैसित सकिन्छ ।

भानुभक्तको प्रसिद्धिमा पनि साना काव्य र फुटकर कविताले ठूलो भूमिका सम्पन्न गरेका छन् । भानुभक्तको धार्मिक काव्य रामायणपछि फुटकर कविताले नै उनको लोकप्रियतालाई उठाए । वधूशिक्षा, भक्तमाला आदिमा भन्दा उनका ठाउँ ठाउँमा घटनावश भट्टपट फुटेका टुक्राटाक्री कवितामा ओजस्विता कायम भयो । एक छिनलाई भनौं,

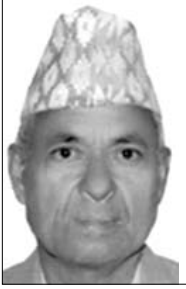
यसरी अरू नभए पनि कीर्तिमत्ता र वैयक्तिक विशेषताको यो जिउँदो उदाहरण

हुन गएको छ । परास्त नेपालीलाई परमार्थतिर ढल्काउने भानुभक्तको रामायणको भने अनन्यतम महत्व छ । लकपकाउँदो राष्ट्रिय चेतना, प्रशासनको अस्थिरता र अनिर्णीततालाई ठोस्दै आदर्शको पाठशालातिर अघि सार्ने भानुभक्त राष्ट्र र भाषा दुवैका आँखामा समुज्ज्वल छन् । जनजिब्रोमा नाचेका वधूशिक्षा, भक्तमाला र प्रश्नोत्तरी तथा उनका फुटकर कविताले आदर्श र यथार्थको चर्को व्याकुलता र प्रियता बुझाउँदै नेपालीलाई पर परसम्म उठाउँदै पुऱ्याए । नेपालीका जीवन र जगत्सँग गाँसिएका संस्कार र संस्कृति, नैतिकता एवं सामाजिक व्यग्रताका पृष्ठभूमिमा भानुभक्तका लघुकाव्य, स्तवकाव्य र फुटकर कविताले बृहद् काव्य रामायणसमान नै भूमिका खेलेकाले महत्वहीन छन् भन्न सजिलो कुरा पटककै छैन ।

भानुभक्तको काव्यकारितालाई लिएर नेपाली साहित्यमा एउटा ठूलो पुस्तकालयको दराजै भरिने गरी चर्चा-परिचर्चा र विवेचना भइसकेका छन् । एउटै उनको अनूदित रामायणलाई मात्र लिएर पी.एच.डी. गर्ने अन्वेषक र अध्येता निककै भए । रामायणका सामु उनका लघुकाव्य र कविता ठूलो वृक्षका नजिक स-साना भुष्पा भुष्पी उभिएभैं देखा पर्छन् । किन्तु ती पनि कम प्रभावशाली छैनन् । अध्यात्मरामायणको नेपालीमा भाषानुवाद गर्ने भानुले संस्कृतका विशाल काव्यस्तम्भ मानिएका प्रतिभासम्पन्न तथा महाकवि व्यासको पौराणिक काव्यको साहित्यिक स्वरमा भरखर फुट्टो नेपाली भाषामा आफूले रूपान्तर गरिरहेका कुरा कतै बिर्सेका छैनन् । अनुवादकलाको मर्मलाई नभाँची मौलिकताको नयाँ पाइन चढाउन भवानुवाद उत्तम ठहर्दछ । यस अनुवाद तथा अथाह अन्य मौलिक काव्यकारितामा खरो उत्रिएका मेरा भक्तकवि शब्द-प्रकृतिका चित्रकारभैं मेरो मानसपटलमा आजपर्यन्त सजीवता र अमरताको आभास दिँदै छचल्किरहेका छन् ।

नौवीसे-६, खानीखोला, धादिङ

आदिकविको दुई सयौं जन्मजयन्ती

● राममणि पोखरेल

नेपाली भाषाका आदिकवि भानुभक्त आचार्य जन्मेको दुई सय वर्ष बितेको छ। हामी नेपालीहरू, उनले नेपाली भाषा र संस्कृतिमा दिएको लगानी, त्याग र सेवाको सम्झना गर्दैछौं। नेपाली भाषामा लेख्नेहरू र उनीभन्दा अघि पनि नेपाली साहित्यमा कलम चलाउने कविहरू त थिए। तर, नेपाली जनताको राष्ट्रिय जीवनलाई समग्रमा बुझ्न सक्ने कीर्ति दिन सकेका थिएनन्। नेपाली राष्ट्रियता, नेपाली जनतालाई पूर्व-पश्चिम, पहाड तराई र विभिन्न जात जातिलाई भावनात्मक एकीकरण गर्न जुन साहस र पहलकदमी उनले गरे, त्यही नै उनलाई सम्झनलायक शिक्षा बन्यो। नेपाली भाषालाई नेपाली जनताले संसारको कुनै पनि कुनामा बस्न पुगेका भए पनि बिर्सन सक्ने छैनन्।

उनी जन्मनुभन्दा केही वर्ष पहिलासम्म नेपाल थुम्के राज्यमा विभाजित थियो। पूर्व-पश्चिम-उत्तर-दक्षिण, पहाड र तराईमा ऋण्डै ६२ वटा टुक्रे राज्य थिए। ती प्रत्येक

टुक्रे राज्यमा राजाहरू हुने गर्थे। आधुनिक राष्ट्रियताको जन्म पूँजीवादी युगमा भएको हो। अझ कतिपय मुलुकमा यसलाई युद्धको उपज पनि भन्ने गरिन्छ। खास गरेर १७ औं शताब्दीको मध्यतिर युरोपका कतिपय ठाउँमा भएको लामो युद्ध र सङ्घर्षपछि भएको जर्मनको बेष्ट फेलिया सन्धि- सन् १६४८ (वि.सं.१७०४) लाई नै राष्ट्रियताको अवधारणाको आधारशिला मानिएको छ। युरोप त्यसबेला औद्योगिकीकरण हुने क्रममा थियो। बेलायतका प्रसिद्ध नाटककार सेक्सपियरका कृतिले यसको छनक दिन्छन्। सामन्तवादको गर्भबाटै युरोपमा पूँजीवादको विकास हुनु, व्यापारको उद्देश्यले भारत प्रवेश गरेका अंग्रेजले छोटो समयमा दक्षिण एसियाको ठूलो भाग नियन्त्रणमा लिनु, एकातिर बाहिरी घटनाका परिवेश थिए भने अर्कातिर भुरे, टुक्रे राज्यको भाषा संस्कृति मिल्दोजुल्दो भएको बाहिरी शक्तिको हमलाबाट बच्न पनि, ती पहाडी थुम्के रजौटाहरू लालायित थिए।

अंग्रेजसँग लड्ने क्रममा नै नेपाली जनतामा राष्ट्रियताको भावना प्रबल भयो र देशभक्तिको भावना जागृत भयो। पृथ्वीनारायण शाह र उनका वंशजको नेतृत्वमा प्रारम्भ भएको एकीकरण अभियान, सुगौली सन्धि १८१६ ई. (वि.सं. १८७१) मा समाप्त भयो। नेपालले एकीकरण भएको आधा भूभाग गुमाएर गरिएको यो सन्धिको दुइटा पहलु छन्। सुगौली शब्दले हामीलाई पीडा पनि दियो र गौरवको अनुभूति पनि गरायो।

आफ्नो नियन्त्रणको भूभाग गुमाउनु परेको पीडाले देशभक्त नेपाली आक्रान्त थिए भने आफ्ना पुर्खाको रगतले धरती सिञ्चित गराएर जति भाग बचाउन सके, विश्वमा आज हामी त्यही भूभागको नामबाट परिचित हुन पुगेका छौं, त्यही गौरव छ।

त्यही सन्धिको हाराहारीमा पश्चिम नेपालको एक ग्रामीण इलाकामा जन्मेका

भानुभक्त आचार्यले आफूने मिहेनतबाट संस्कृत र हिन्दीमा प्रकाशित पुरानो ग्रन्थ रामायणलाई नेपाली भाषामा सरलीकृत तरिकाले रचना गर्न सफल भए ।

अंग्रेजसँगको युद्धमा हार खेप्नु परेको, भूभाग गुमेको बेथाले निराश र क्षतविक्षत मानसिकता बोकेका नेपाली जनतालाई सरलीकृत नेपाली भाषाको रामायणले सचेत र जागरूक गरायो ।

त्यसबेला उत्पादन सम्बन्ध कृषिसँग मात्र जोडिएको थियो । मानिस मध्ययुगीन जीवन बाँच्न विवश थिए । दैनिक जीवनमा प्रयोग गरिने सामग्री भारतबाटै मगाइन्थ्यो, जुन सामग्री भारतमा ब्रिटिसकै नियन्त्रणमा तयार गरिएका हुन्थे । खुला सिमानाका कारण बोलीचालीमा हिन्दू, मैथिली, भोजपुरी र अर्वाधि भाषाकै प्रभाव थियो । यद्यपि, पृथ्वीनारायणकै शासनकालमा नेपाली भाषा राज्यको भाषाका रूपमा दर्ज थियो । तर, सरकारी कार्यालयसम्म मात्र सीमित थियो । शिक्षण संस्था थिएनन् । भानुभक्तिय रामायणकै कारण नेपालीभाषालाई जनजीवनमा, खासगरी पहाडका जातजातिले छिट्टै समाउन सके । हिन्दी र मैथिलीको साटो नेपाली भाषा स्थापित हुँदै गयो । 'साहित्य समाजको ऐना हो' भन्ने भनाइलाई त्यही सरल भाषामा रचिएको रामायण नामक ग्रन्थले प्रमाणित गरायो । मुलुक गुमाएको पीडा, दरबारको षड्यन्त्र आदिबाट वाक्कादक्क भएका नेपाली जनतालाई भानुभक्तको प्रकृतिप्रेम र धार्मिक आस्थाका प्रभावकारी अति सरल श्लोकले गहिरो प्रभाव पारे जो आज पनि कायमै छन् । मेची महाकालीसम्म साँगुरिएको नेपाली जनमानसलाई मनोवैज्ञानिक रूपले समेट्न सफल भयो । मानिसको चेतनाले फड्को हान्यो । भूगोलको एकीकरणलाई भाषिक एकीकरणले समाजलाई निकट बनायो ।

भानुभक्त आचार्यको सरल रामायणले नेपाली राष्ट्रियताका निमित्त खेलेको प्रभावकारी भूमिकाको लामो प्रशंसा गर्न

सकिन्छ ।

सामन्तवादी युगमा जन्मेका भानुभक्तले त्यस समयको सामन्ती समाजलाई विशेष प्रभाव पार्न सके । नेपाली भाषालाई जनमानसमा पुऱ्याउने जुन भूमिका रामायणले खेल्थ्यो, त्यो प्रशंसनीय छ ।

उनले रामायणलगायत अन्य साना ग्रन्थहरू पनि लेखे-वधुशिक्षा, भक्तमाला, आदि ।

यति दिन पछि मैले बल्ल बालाजी देखाँ
पृथिवी तल भरिको स्वर्ग हो जानि लेखाँ
वरिपरि लहराका भुलि बन्ध्या चरा छन्
मधुर वचन बोली मन लिँदा क्या सुरा छन्
यहाँ बसेर कविता यदि गर्त पाऊँ
यसदेखि सोख अरु थोक म के चिताऊँ
उसमाथि भन्नु असल सुन्दरी एक नचाऊँ
खैचैर इन्द्रकन स्वर्ग यहीं बनाऊँ

आदिकवि भानुभक्त समाजका कुरीति र मानवका गलत आश्रयका विरोधी कविका रूपमा चिनिनुका साथै प्रकृतिप्रेमी कविका रूपमा चिनिन पुगे । यो बालाज्यूसँग जोडिएको कविताबाट प्रस्टिन्छ । प्रत्येक मानव स्वाभाविक रूपले प्रकृतिप्रेमी हुन्छ नै । उनी त एक विशेष कवि नै थिए ।

नेपाली समाजको एउटा विचित्रको विडम्बना छ । लामो एकीकरण अभियानमा र पछि अंग्रेजसँगको देशभक्तिपूर्ण युद्धमा एकैसाथ ब्रिटिस सेनासँग जीवनमरणको लडाइँ लडे जुन लडाइँमा नेपाली भूमिमा बसोबास गर्ने- विभिन्न जातजातिका व्यक्ति थिए- ठकुरी, क्षत्री, बाहुन, गुरुङ, कामी, दमाई, सार्की, राई, मगर, यादव, कुर्मी, मुस्लिम साथै अन्य जातिसमेतको योगदान रह्यो । तर लडाइँ सकिएपछि पुनः नेपाली समाज आफूने पुरानो कुरीतिप्रस्त छुवाछुतकै संस्कृतिमा बेरिन पुग्यो । यस्ता कुरीति उन्मूलन गर्नुपर्छ भन्ने सोच भानुभक्तमा पलाएन । उनका पालामा दास र कमारा कमारी प्रथा प्रभावकारी रूपमा थियो भन्ने बुझिन्छ ।

भानुभक्त धार्मिक स्वभावका व्यक्ति

थिए । त्यसबेलाको समाज पनि त्यस्तै थियो । जति जति समाजको यान्त्रिकीकरण हुँदै जान्छ, त्यति त्यति पुराना रुढिग्रस्त परम्परा र संस्कृतिहरू, सोच र व्यवहार खिउँदै जान्छन्, मानिसको सोचाइमा परिवर्तन आउँदै जान्छ । मानिसको उत्पादनसँग सम्बन्ध जोडिनुको अर्थ यही हो ।

उनलाई तत्कालीन घटनाले कम प्रभाव पार्यो । यदि तत्कालीन घटनाले गम्भीर प्रभाव पारेको भए, रामायण जस्तो ग्रन्थ उनीबाट नेपाली समाजले पाउने थिएन कि ?

संस्कृत र हिन्दी छँदै नेपाली भाषामा रामायणले प्रवेश पाउनु ज्यादै महत्वपूर्ण पाइला थियो ।

राष्ट्र टुक्रिएको र दरबारमा षड्यन्त्र भइरहेको तत्कालीन समयमा क्रान्तिकारी प्रवृत्तिका कृतिको आवश्यकता थियो कि भन्ने तर्क पनि अघि सार्न सकिन्छ, जस्तो कि विश्वमा फ्रान्स र सोभियत संघले त्यस्ता रचना दिन सके ।

तर भानुभक्तका कृतिबाट भाषिक रूपले हामी निकट हुन पुग्यौं, यही हाम्रा लागि गौरवको विषय बन्न पुग्यो ।

समाजमा बहसको विषय छ, मानिस जन्मेपछि मृत्युको मुखमा नपुगुन्जेल केही न केही गरिरहन्छ । त्यो गराइ उपलब्धिपूर्ण र गलत पनि हुन सक्छ । राम्रा काम गर्ने प्रेरणा र गलत, नकारात्मक कामको सङ्गत मानिसले विभिन्न तरिकाले पाउन सक्छ ।

भानुभक्तका प्रेरणाका स्रोत एउटा घाँसी- किसान हुन पुगे । नेपाली साहित्यका एक नअस्ताउने ताराले एउटा निम्नस्तरको किसान घाँसीसँग प्रेरणा लिन पाए, लिए भने यो एक गौरवको विषय बन्यो ।

*संस्कृत भाषाको एउटा प्रचलित श्लोक छ ।
“स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।”*

नेपालका एकीकरण अभियानका अगुवा पृथ्वीनारायण शाह र उनका वंशज जसले यस अभियानलाई सघाए, तिनीहरू नेपाली भूमिबाट बाहिरिन सकेका छैनन् । तर भानुभक्त, देवकोटा

नेपालबाहिर पनि स्थापित भएका छन् । भारतका धेरै प्रान्त (राज्य) मा विशाल आकारको सालिक भानुभक्तको बनेको छ । भारतको संविधानको आठौं अनुसूचीमा नेपाली भाषा समावेश गरिएको छ । यो नेपालका लागि गौरवको विषय हो ।

मृतक मानिसको सम्भना शास्त्र-पुस्तकका अक्षरले मात्र पूरा गर्न नसक्ने भएकै कारण सालिक बनाउने परम्परा चलेको होला । आज विश्वमा धेरै वीर पुरुष, राजनेता, साहित्यकार जसले भावी समाजलाई केही अमीट छाप छोडेर गए, तिनै व्यक्तिको सम्भना गर्ने परम्परा छ ।

सुगौली सन्धिमा मूल नेपालबाट भिन्न भएको भनौं छुट्टिएको भूभाग दार्जिलिङमा भानुभक्तलाई नबिर्सने गरी विशाल आकारको सालिक बनाउनुका साथै विद्यालयहरू उनकै नाउँमा स्थापित गरिएका छन् ।

नेपालका धेरै स्थानमा सम्भनास्वरूप विद्यालय, सालिक, संस्था खोलिएका छन्, जसलाई निरन्तरता दिने काम हुँदैछ ।

लोकतन्त्र प्राप्तपछि नेपाल सरकारले, प्रत्येक सरकारी कार्यालयमा आदिकवि भानुभक्तको फोटो राख्ने परम्परा बसालेको छ । यो निकै सहाहनीय काम हो ।

उनले नेपाली समाजलाई लगाएको गुनकै कारण हामी उनलाई सम्झँदै छौं । उनको सम्भना नेपाली समाजमा ताजे छ ।

आजको नेपालमा नेपाली भाषालाई मातृभाषा मान्ने ४८ प्रतिशत जनता छन् । १२ प्रतिशत जनताको मातृभाषा मैथिली छ । भारत, बर्मा, श्रीलंकालगायतका मुलुकमा नेपाली भाषाको जुन प्रकारको लोकप्रियता बढ्दो छ, त्यसको जस भानुभक्तलगायत लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, बालकृष्ण सम, कवि शिरोमणि लेखनाथ पौडेल आदि कैयौं लेखक र कविलाई दिनुपर्छ ।

नेपाली भाषाका आदिकवि भानुभक्तलाई शब्द श्रद्धा !

अपला चपलाहरू एक सुरमा

● कन्हैया नासननी

२०१९ सालको कुरा हो जस्तो लाग्छ । अहिलेको खुलामञ्चनजिकै सामान्य मञ्च बनाएर एउटा समारोह गरिएको थियो । समारोहको आयोजना केको उपलक्ष्यमा भएको थियो, त्यो मलाई याद भएन । मलाई के याद छ भने कार्यक्रममा उस्ताद 'उही' गोविन्दबहादुरले फूर्तिसाथ मञ्चमा उक्लेर चुट्कीको तालमा यो गीत गाएका थिए –

*चपला अबलाहरू एक सुरमा
गुनकेशरीको फूल ली शिरमा
हिँडन्या सखी लीकन वरिपरी
अमरावती कान्तिपुरी नगरी*

गीत र गायन मलाई यति राम्रो लाग्यो कि समारोहको अन्त्यपछि म पनि चुट्कीकै तालमा बाटोभरि त्यो गीत गाउँदै फर्केको थिएँ । कस्तो रमाइलो ! चुट्कीबाट पनि तबलाको काम लिन सकिँदो रहेछ । तबलाको ताललाई संगीतको व्याकरण मानिन्छ ।

'अपला चपला' भानुभक्तका फुटकर कविताहरूमध्येको एउटा हो । यसको स्मरण र गायन अहिले पनि बरोबर गरिन्छ । त्यस बेलाको कान्तिपुरको सौन्दर्य कविताको भावमा रूपान्तरित भएर उनको मस्तिष्कमा सहजै प्रवेश गरेको हुनुपर्छ । मेरो सोचाइमा उनले एकै बसाइमा यो कविता लेखेको हुनुपर्छ । खप्पीस हुँदा हुन् उनी स्थितिअनुरूप कविता लेखनमा । निभीकता उनमा अन्तर्निहित चरित्र हुनुपर्छ । यसको प्रमाण उनका केही

चार पंक्तिमात्रका कविताहरूबाट मिल्दछ । ती कविताहरूलाई मुक्तकको श्रेणीमा राख्नु उचित ठहरिन्छ । सरल, सुपाच्य र सजिलै कण्ठस्थ हुने ती कविताहरू उनका कृतित्व र विद्वताको मात्र नभईकन उनको स्वभाव, आचरण र समग्रमा उनको व्यक्तित्वकै समेत परिचायक बनेका छन् । उनमा भरपूर हास्यचेत हुँदो हो । शीर्षकबिनाका उनका केही त्यस्ता कविताहरू, जस्तै कि – गजाधर सोतीकी घरबुडी, भोलि भोलि हुँदैंमा सब घर बितगो, उपियाँ उडुस यी सँगै छन् इत्यादि यसका प्रमाण हुन् । यी कविताहरू उनले विशेष परिस्थितिवश लेखेका थिए ।

निःसन्देह विनोदप्रिय व्यक्ति थिए, भानुभक्त । एउटा रमाइलो प्रसङ्ग छ । एक दिन उनी आफ्नो एक जना मित्रकहाँ गएका थिए । कोठामा उनले बन्दुक भुण्ड्याइराखेको देखे । स्मरणीय छ, गाउँघरतिरका धनीमानी परिवारहरू धेरैजसोले सम्पन्नताको प्रतिकस्वरूप घरमा बन्दुक राख्ने गर्थे । बन्दुक आत्मरक्षाका लागि भन्दा यदाकदा पशुपंछीको सिकार खेलनका लागि प्रयोग गरिन्थ्यो । त्यातिखेर बन्दुक सुलभ वस्तु पनि थिएन । संयोग कस्तो पच्यो भने भानुभक्तलाई एउटा बन्दुक चाहिएको थियो । तब मित्रवरको बन्दुकमा गहिँर आँखा गाडेर उनले यस्तो प्रश्न सोधे, कवितामै –

*विद्वान् जनले लोहालाई बेच्ने छैन
भन्या सुन्थ्याँ यो कुरा हो कि होइन ?*

मित्रवरलाई भानुभक्तको प्रश्नको तात्पर्य थाहा थिएन । उनी कवि पनि थिएनन् । तसर्थ उनले जवाफमा 'हो' मात्र भने । तब भानुभक्तलाई के चाहियो र ? उनले पहिले निम्नलिखित बाँकी दुई पंक्ति भनेर कवितालाई पूर्णता दिए –

*लोहा बेची दाम क्या लिनुहोला
योग्यै ठानी यो त्यसै दिनुहोला*

त्यसपछि उनले कवितालाई पूर्णता दिनु मात्र होइन, हात लम्काएर बन्दुक पनि

लिए, भिरे र मित्रवरलाई अक्क न बक्क तुल्याएर निस्की सरासर आफ्नो घरतिर रवाना भए ।

तर उनको 'भर्जन्म घाँसतिर मन दिई धन कमायो' बेग्लै किसिमका कविता हो । आफूले कमाएको धन लगाएर लोक कल्याणका लागि बनाएको कुवा लोकार्पण गर्ने घाँसीको सत्कार्यले उनमा लोककल्याणका लागि केही गर्ने प्रेरणा जगायो । अनायास पीडा रसायो उनको मनमा, लोककल्याणका लागि आफूले केही गर्न नसकेको पीडा । कविताको अन्तिम पङ्क्तिमा उनको पीडाभाव यसरी पोखिन्छ— 'मो भानुभक्त धनी भईकन आज यस्तो' ।

तब उनी रामायण लेख्छन् । उनको रामायण—उनको यही पीडाको परिणति । उनको रामायण —उनकै पर्याय ।

मैले भानुभक्तको रामायण अहिलेसम्म राम्रोसँग पढेको छैन । रामायणको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित कथा समग्रमा अथवा फुटकरमा विभिन्न श्रोत तथा माध्यमबाट थाहा पाइसकेको हुनु पनि यसको कारण हुन सक्छ । हामी रामायणलाई केवल एउटा ग्रन्थ र यसका पात्रहरूलाई सामान्य मानवका रूपमा मान्दैनौं । कथा-पुराण सुन्ने प्रवृत्ति हामीमा अक्सर बाल्यावस्थादेखि नै विकसित भएको हुन्छ । त्यसैले रामायणजस्ता धार्मिक ग्रन्थका कथावस्तुका धेरैजसो भाग नपढीकनै धार्मिक प्रवृत्ति भएका हामीले जानिसकेका हुन्छौं । जानु अनिवार्य नै पनि बन्न पुग्छ ।

रामायण भानुभक्तभन्दा धेरै पहिले केही आदिपुरुषहरूले लेखिसकेका थिए । विषयवस्तु एउटै नै किन नहोस्, प्रस्तुति ग्रन्थकारपिच्छे फरक-फरक हुने हुनाले सामान्य हेरफेर हुनु स्वाभाविकै हो । रामायण लेखे भानुभक्तले पनि । त्यसमा मौलिकताको मात्रा कति छ, त्यो जाँच्नु सर्वथा उचित ठहरिँदैन ।

जे होस्, भानुभक्तको रामायणले भानुसाहित्यको सूचीमा सर्वोत्कृष्ट स्थान

ओगटेको छ । उनले अरू पनि कृति लेखेका थिए । राम्रोसँग नपढे पनि म निश्चिन्त भएर भन्न सक्छु —प्रस्तुतिको दृष्टिले भानुभक्तको रामायण उत्कृष्ट छ । रामायणका मैले सुनेका केही सर्ग तथा पंक्तिले मेरो यो धारणालाई बलियो टेवा दिएका छन् । जस्तै :

*गयो खान्या बेला मकन त मिल्यो राज्य वनको
भरतले राज पाया यहीं बसी गरून् राज्य जनको*

भानुभक्तको रामायणको एउटा सर्ग छुट्टै कविताका रूपमा कुनै बेला प्रवेशिका कक्षाको पाठ्यपुस्तक पद्यसंग्रहमा समावेश गरिएको थियो । माथिका दुई पंक्ति त्यसैका सुरुका हुन् । त्यो कविता मैले दशम कक्षामा पढेको थिएँ । भावसौन्दर्यका दृष्टिले उत्कृष्ट यी दुई पंक्ति मेरो स्मृतिशिलामा कहिल्यै नमेटिने गरी खोपिएका छन् । सम्भवतः मैले पढेको भानुभक्तको प्रथम रचना त्यो कविता नै थियो ।

२०५८ साल जेठ १९ गते दरबार हत्याकाण्ड भयो । राजा वीरेन्द्रको अवस्था 'भयो जान्या बेला मकन त मिल्यो राज्य स्वर्गको' भयो । माथिका दुई पंक्ति त्यस बेला मेरो सम्झनाको सतहमा उत्रिरहे, उत्रिरहे । स्थिति र समयको सान्दर्भिकतासँग मेल खाने भएर पनि त्यसो भएको हुनुपर्छ । म अहिले पनि सम्झन्छु, अर्को दिन गायिका गंगा राणाले लामो संगीतमय रचना वाचन गरेकी थिइन् । त्यसै बेला हो, प्रस्तुतिका दृष्टिले भानुभक्तको रामायणको उत्कृष्टताबाट म परिचित र प्रभावित भएको । धेरै पंक्ति मैले टिपें समेत । तिनीहरूमध्ये केही राम र बालिको संवादका थिए । रामले मरणासन हुने गरी वाण हानेपछि घाइते अवस्थाको बालिले बोलेको एउटा बोल मलाई निकै रोचक प्रतीत भयो । बोलको आशय यस्तो थियो —राम ! क्षत्रिय भएर पनि लुकेर वाण हान्ने क्षत्री मैले थाहा पाएको तिमि नै हो । यो बोलले पनि त त्यस बेलाको स्थिति र समयको सान्दर्भिकतासँग मेल खान्थ्यो, होइन र ?

अहिलेको काठमाडौं देखे भानुभक्तले

कस्तो कविता लेख्दा हुन् ? प्रश्नको जवाफ अप्रिय र रोचक दुवै छन् । परिवर्तनको प्रवाहले लापरवाहीसँग बगाएको र प्रदूषणले निस्सासिएको काठमाडौँको कुरूप पक्षको चित्रणले कविताको धेरै अंश ओगटेको हुँदो हो । काठमाडौँका अहिलेका अपला चपलाहरू उनले त्यस बेला देखेका जस्ता होइन् । एकाबिहानैदेखि साँभ्र अबेलासम्म धुलो, धुँवा र होहल्लाको शासना सहँदै अहिलेको काठमाडौँको विकृत र विद्रूप अवस्थाको मूक साक्षी बनिरहेको प्रतीत हुन्छ दरबार हाइस्कुलअगाडि प्रतिस्थापित गरिएको भानुभक्तको सालिक । तर के गर्ने ? सालिक बोल्दैन, कविता लेख्दैन ।

भानुभक्त हाम्रा आदिकवि हुन् । असीमित

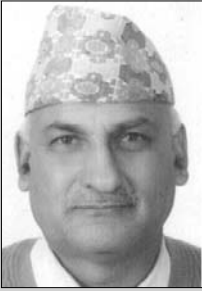
र अगाध छ उनीप्रतिको हाम्रो आस्था । हामी गर्वित छौं उनीप्रति । नेपाली भाषाको महिमा र सौन्दर्यसँग समस्त नेपालीलाई परिचित गराएर भाषाको माध्यमबाट नेपालको एकीकरण गर्ने उनको प्रयास स्तुत्य छ । प्रवासमा पनि उनी त्यत्तिकै पुजिन्छन् । दार्जिलिङ्ग, सिक्किम तथा बहुसंख्यक नेपालीहरू भएका प्रवासका अन्य स्थानहरूमा उनका सालिक छन् र उनको नामाङ्कित चोक र सडक छन् ।

भानुभक्त त्यहाँ पुगे जहाँ पृथ्वीनारायण शाह पुन बाँकी थियो । यस अर्थमा उनी पृथ्वीनारायण शाहभन्दा अगाडि रहे र उनले तरबारभन्दा कलम शक्तिशाली हुन्छ भन्ने उक्तको पुष्टि गरे ।

जहाँ न पहुँचे भानु तहाँ पहुँचे 'भानु'

□

स्वागतम् कवि भानुको

● भुवनहरि सिग्देल

भानुको प्रिय भानुको ध्वनि मोहनी रस माधुरी
लेकका शिर फाँटका घर गाउँका सुर बाँसुरी
भन्कियो दिलभित्रको धमनी बजी स्वरमा फुटी
गुन्जियो जयगान यो रसना खुली भुमरी उठी

अञ्जलिस्थित पुष्पका दल सूत्रमा उनुँला सजून
भृङ्गाका पदचापले मकरन्द छर्ब र भै खसून
धोविनी सुर रागिनी गुणबाट उठ् अति चन्चली
कोइली पनि हत्वते शुभगान गर् मन दङ्ग ली

स्वर्गको घरबार त्यो स्थिति के छ हे कविजी भन
सुधियोस् भन यो चुँदी अनि देशको जनजीवन
रामका रघुवंशका लिपिबद्ध छन् सबका घर
गुन्गुनाउन छन्दमा कमजोर छन् कविका स्वर

व्दारमा जलको घडा शुभ पञ्चपल्लव तोरण
आरती जयगानले म सजाउँला घर आँगन
लालपुष्प गुराँसका युवती भिरून् मुदु केशमा
स्वागतम् नव भानुको शुभजन्म होस् यस देशमा

भानु सबका भक्त

● खिमानन्द पोखरेल

भानुभक्त नेपालीका आदिकवि मात्र नभएर रामायणका व्याख्याता पनि हुन् । रामकहानीलाई पुस्तकमा उतारेर हरेक नेपालीका घर घरमा पुऱ्याउने एक असल योजनाकार जसलाई आज हामी हरेक नेपालीको मन मस्तिष्कले सम्भरेर उनको गुणगान र गाथासमेत गाउन भुलेका छैनौं । त्यतिखेरको समयमा यस किसिमको विचारधारा भानुभक्तको मन मस्तिष्कमा आउनु भनेको दूलो कुरा मान्न सकिन्छ । गुरुघरानियाँ कुलमा जन्मिएर असल शिक्षा हासिल गरी उच्चस्तरको साहित्य लेखनको विषयलाई माध्यम बनाएर त्यतिखेरको साहित्यमा पनि उच्चकोटिको साहित्यिक दर्जा 'आदिकवि' ले विभूषित हुन पुगेको कुरा आज हाम्रो सामु उनका कृति लेखनले प्रस्ट पारेर सम्पूर्णलाई भङ्गलको दिलाइराखेको छ । पद्य कवितामार्फत हरेकले बुझ्न सक्ने सरल भाषामा कविता लेखेर नेपालीमाभ सुपरिचित हुन पुगे उनी । उनले यसरी नेपाली साहित्यलाई माया नगरिदिएको भए आज हामी उनका रचना पढ्न नै पाउने थिएनौं ।

भानुभक्तलाई नेपाली साहित्यका वरद पुत्र भनेर भन्नुपर्दा केही फरक नपर्ला । भानुभक्तले साहित्य लेखनमा दूलादूला जोखिमहरू उठाए । उनले अत्याचारीहरूको भर्त्सनासमेत गरेका उदाहरण आज हामीसामु धेरै छन् । उनले सरकारी कर्मचारीले अत्याचार गरेको पनि देखी सहँदैनथे । उनी कुल घरानियाँमा पनि पण्डित परिवारको उच्चकोटिको घरानियाँ कोखबाट जन्म भएकोले नै सानैदेखि उनले आफूलाई पढाइ र लेखाइमा धेरै व्यस्त बनाए । भानुभक्तले जागीर खाएनन् भन्ने प्रमाण 'जागीर छैन धनी म छैन घरको' भन्ने कविताले समेत पुष्टि गर्दछ । यसै सिलसिलामा भानुभक्तका बाबु धनञ्जयले भने जागीर खाएको देखिन्छ । धनञ्जयले जागीर खाँदा सरकारी रुपैयाँ घाटा लागेको र उनको मृत्युपछि बाबुको सजाय भोग्नका लागि भानुभक्त कुमारी चोक जेलमा परेका हुन् भन्ने प्रमाणहरू भेटिने, सुनिने र पढिने समेत गरेको पाइन्छ । भानुभक्त आफू कुमारी चोकमा थुनुवामा परेको बखत उनले लेख्ने मौका धेरै पाए । रामायणका केही काण्डहरू पनि कुमारी चोकमै थुनिएको बेला लेखेको भनिन्छ ।

यसरी भानुभक्तले आफ्नो कलममार्फत हरेकका मनभित्र अटाउन सक्ने, हरेकलाई पढ्नुपर्दछ लाग्ने, लय हालेर पढ्न सकिने कविताहरूको सृजना गरे । भानुभक्तले सृजना गरेका छन्दोबद्ध कविताहरू प्रत्येक नेपालीका घर घरमा गुञ्जिरहेको हामी पाउँछौं । भानुभक्तले आफ्नो समयमा जे जति लेखेर आफ्नो नाम समाजलाई छोडे त्यही नै उनका लागि महत्वपूर्ण कुरा हो ॥ भानुभक्तद्वारा लेखिएका कृतिहरू आज हाम्रो देशमा मात्र सीमित नभएर छिमेकी मुलुक भारतमा बस्दै आइरहेका हाम्रा मित्र हितैषी दाजुभाइ दिदी बहिनीहरूले समेत पढ्ने मौका पाएको कुरा छर्लकै देखिन आउँछ । त्यो बेलाको अवस्था पढ्ने लेख्ने र बोल्नेहरूका लागि त्यति सहज थिएन । असहज परिस्थितिको परवाह नगरी

नेपाली काव्यको सृजना गरे भानुभक्तले । भानुभक्त आफैमा विद्वान् मात्र नभएर बौद्धिक क्षमतासमेत भएका व्यक्ति थिए । उनले हरेकको मनमा अटाउन सक्ने, हरेकले बुझ्न सक्ने, सरल र सहज नेपाली भाषामा अत्यन्त मीठामीठा शब्द चयन गरी आफू अमर रहने प्रशस्तको बाटो खोले ।

भानुभक्तमा लगनशीलता थियो, जाँगर थियो र अदम्य साहस पनि । यी तिनै चिजले उनलाई छोएर नै उनले आफूमा रहेको कला कौशल प्रदर्शन गरे । यस्ता व्यक्ति संसारमा कम मात्र हुन्छन्, जसले अरूको भलाइ गरोस् । भानुभक्तमा रहेको साहस र उनले साहित्यमा उठाएका जोखिमका जाँगरहरूलाई हेर्ने हो भने अहिलेका कविहरूसँग तुलना गर्न मिल्दैन कि ? भानुभक्तकै प्रेरणाले आज हामी आएर कवि, लेखक र बुद्धिजीवी भएका छौं । यस्ता सदृशात्री बुद्धिजीवीका प्रणेतालाई आज हामीले यसरी सम्भन पाउँदा हामीले आफूलाई गौरवशाली व्यक्ति ठान्न पुगेका छौं । हामीले आफूलाई साहित्यमा उच्च कोटिको दर्जामा पुऱ्याए पनि भानुभक्तले गरेको साहित्यिक योगदानलाई कहिल्यै कदापि पछाडि पार्न सक्ने छैनौं । भानुभक्तले साहित्यमा गरेको योगदान र कदरले आज आएर मौलाउने अवसर प्राप्त गरेको छ । आजका बुद्धिजीवीहरूले जसरी भानुभक्तलाई सम्भन गर्ने हो त्यो अलि सम्भन नसकिएको हो कि ? भन्ने समस्त भानुभक्तका प्रेमीहरूको गुनासो पनि छ ।

भानुभक्तमा रहेको कला कौशल र बुद्धिमत्ताको समग्र रूपमा मूल्याङ्कन हुनैपर्छ । यदि यसो गरिएन भने सिधै भानुभक्तप्रति अपहेलना भएको भनी बुझ्न सकिन्छ । भानुभक्तले सृजना गरेका कुराहरू अहिलेको परिस्थितिमा कति पाच्य होलान्, कति अपाच्य त्यसको पाटो बेग्लै होला पनि । त्यसबेला सृजना गरिएका कुराहरू आजको स्थितिमा केही फेरबदल हुने कुरा त

स्वाभाविकै हो । यसैलाई दूलो कुरा मानी यसकै पछि लाग्नु त्यति सान्दर्भिक जस्तो लाग्दैन । तर त्यो बखत यी कुराहरूले निकै दूलो ठाउँ पाए होलान् भन्ने कुरा भन्न पनि त सकिन्छ नि होइन र ? भानुभक्तलाई हृदयदेखि माया गर्ने हामीले आज आएर विभिन्न व्यक्तिहरूका कुराहरू पछि लागी टीका टिप्पणी गर्नु व्यर्थ छ ।

यसरी टीकाटिप्पणी गर्नुभन्दा भानुभक्तजस्तै बन्नु भनी अदम्य साहस र दृढ संकल्प गर्नु पऱ्यो, तब मात्र आफूले केही बन्न सक्छु कि भन्ने कल्पना गर्न सकिन्छ । भानुभक्तले सृजना गरेका केही कुरामाथि टीका टिप्पणी गरेर हिँड्नुले उनलाई त केही असर पर्दैन, तर यसले आफूलाई भने नोक्सानी हुन सक्छ । मानिस आफूलाई जति बुद्धिमन् र बुद्धिजीवी भएँ भनेर घमण्ड गर्छ, त्यति उसले आफूलाई दल्दले खण्डहरभित्र फसाउन सक्छ ।

भानुभक्त अहिले हामीसँग हाम्रा सामु प्रत्यक्ष नभए पनि उनीद्वारा सृजना गरिएका सामग्रीहरू पढ्न पाउँदा हामी उनीसँगै बसे जस्तो अनुभव गर्न सक्छौं । यही अनुभवका आधारमा उनको मान सम्मान र कदर गर्न सक्छौं । भानुभक्त अहिले जहाँ छन् त्यहीं रहेर सम्पूर्ण स्रष्टा, बुद्धिजीवी, लेखक, कविहरूलाई प्रेरणा र सदबुद्धि प्रदान गर्नु । यदि उनी अर्को संसारमा भए त्यहाँबाट नै ज्ञान र साहित्यका ज्योतिहरू छरिदिऊन् । सम्पूर्ण स्रष्टाहरूको कल्याण गर्नु । सम्पूर्ण स्रष्टाहरूमा बुद्धि र चेतनाको विकास फैलाइदिऊन् । अहिले आएर उनलाई गाली गर्नेहरूले पनि माया गर्नु । विवेकी र मर्यादित बन भनी सन्देश पठाऊन् । सामाजिक र कल्याणकारी बन भनी मूल्यवान् पाठ सिकाऊन् । आफ्नै कला कौशल र सीपमा बाँच्नुपर्छ भन्ने सल्लाह दिऊन् । अर्कै संसारमा पुगेका भानुभक्तले बस् हामीलाई यति सल्लाह, सुभावा र सदबुद्धि दिए मात्र हामीलाई प्रशस्त हुनेछ । □

भानुभक्त जनताका कवि

● सुशील मुडवरी

भानुभक्तको बारेमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले एक ठाउँमा लेखेका छन् “उनले जानेनन् उनी के गरीरहेथे तर हामी जान्दछौं उनले हाम्रो लागि के गरेर गए ।” भानुभक्तलाई आदिकविको पगरी गुथाउने र चम्किलो तारा बनाउने जस जान्छ मोतीराम भट्टलाई । मोतीराम वनारसबाट फर्केपछि नेपाली भाषा संस्कृतिको लागि जीवन समर्पण गरे । साहित्यिक धरोहरहरूको खोजी गर्दै जाँदा हरेक समारोह उत्सवहरूका श्लोक र कविताका साथै भिर पखेराका गोठालाहरू माफमा पनि भानुभक्त नै भानुभक्त पाए । भानुभक्तका छरिएर रहेका कविता कृतहरू संकलन गर्न थाले काठमाडौँदेखि रम्यासम्म पुगी फेला परेजती सम्पूर्ण रचनाहरू प्रकाशित गराए । भानुभक्तलाई आदिकविको पदवि दिएकोमा दीनानाथ सापकोटा, बालकृष्ण सम, रामकृष्ण शर्मा, हृदयचन्द्र आदिले विरोध जनाए पनि सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि, महानन्द सापकोटा, धरणीधर कोइराला, लेखनाथ पौडेल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा आदिले जोडदार समर्थन जनाए । वालचन्द्र शर्माले त पछि यतिसम्म लेखे कि जनताकै भाषामा जनताकै कुरा जनताको निमित्त

भानुभक्तले लेखेको हुँदा आदिकविको पर दिलाउने मोतीराम धन्यवादको पात्र हुन् ।

भानुभक्तभन्दा अगाडि नेपाली भाषामा काव्य रचना गर्नेहरू थुप्रै थिए तर विभिन्न किसिमको कमजोरीले गर्दा तिनीहरूले पूर्णता पाउन सकेनन् । उनीभन्दा अगाडिका र समकालिन साहित्यकार हुन् सुवानन्द दास, राधा वल्लव, वसन्त शर्मा, उदयानन्द अर्याल, इन्दुरस, विधारण्यकेसरी, यदुनाथ, रघुनाथ ज्ञानदिलदास, पतञ्जली गजुरेल आदि । करिव इ. १७८६ मा गोर्खालीहरूले जुम्ला राज्य नेपालमा गाभ्दा एउटा अनाम व्यक्तिको रचना यस्तो छ :-

*भानुछाए शुमान शाही ताजली हाल्या कुम्ला
जिति आए गोरख्य जनि मार जुम्ला*

यस बखतका चर्चित मध्य ज्ञानदिलदास भानुभक्तका समकालिन हुन् ज्ञानदिलदासले धार्मिक आडम्बर कर्मकाण्डमा जातपात छुवाछुतका साथै तत्कालिन षडयन्त्रकारी सरकारको विरोध गरेर रचनाहरू गचेका छन् तर उनको मुख्य ध्यान जोसमनि मततर्फ दिएकाले यतातर्फ पूर्णता प्राप्त गर्न सकेनन् । वसन्त शर्माले श्रीकृष्ण चरित्र जस्ता पुस्तक दिएपछि हराए । इन्दिरसले गोपिका स्तुति विधारण्यकेसरीले द्रौपदि स्तुति आदि दिएपछि हराए । रघुनाथले पनि ६ काण्ड रामायण लेखेका थिए भनिन्छ तर सुन्दरकाण्ड मात्र प्रकाशित भएपछि यी पनि हराए । यदुनाथ पोखरेलले श्रीकृष्ण चरित्र र केही भानुकविताहरू दिएर सीमित हुन गए ।

वाल्मीकिको अध्यात्म रामायणलाई आधार मानेर भारतका तुलसीदासले अवधी भाषामा रामायण तयार गरे वा थिए भने नेपालमा भानुभक्तले वाल्मीकिकै रामायणलाई आधार मानेर रामायण तयार गरेका हुन् । भानुभक्तलले मूल अध्यात्म रामायणको शब्दानुवाद अन्धानुवाद अर्थात् अनुवाद गरेका होइनन् भावानुवाद मात्र गरेका हुन् । यसलाई उनले पूरै मौलिकता प्रदान गरेका छन् । मूल रामायणको मंगलाचरण न्यास

ध्यान जप विलास वैभव लगाएत वेतुक वर्णनलाई हटाईदिएका छन् । कथा संवादमा पनि दसौं हरफको निचोड निकाली एउटै हरफमा वर्णन गरेका छन् । मूल रामायणको अमर्यादित कुरालाई पनि थिनले सुधार गरेका छन् । जस्तो मूल रामायणमा भरतले आमालाई राक्षसनी मातृगान्धिनी भन्दै माछुं काट्छु भनेका छन् भने भानुभक्तले यस्ता कुरामा शिष्ट भाषा प्रयोग गरेका छन् ।

भानुभक्तले लेखेको प्रश्नोत्तरी पनि शङ्कराचार्यको मणिरत्नमालाको अनुवाद कृति हो भनिएको छ । यसमा पनि उनले आफ्नो मौलिकता प्रदर्शन गरेका छन् भने भक्तमाला स्वतन्त्र भए पनि मणिरत्नकै छायाँ परेको मानिन्छ । वधुशिक्षा तारापतिको घरमा गएको वखत लेखिएको अर्ति उपदेशक गीतमाला मात्रै प्रगतिशिल लेखकहरूले पुरानो संस्कारले पिरोलिएको रचना मानेका छन् । गंगाधर सोतीकी घरवृद्धी कविता हास्यव्यङ्ग्य भए पनि ब्यक्तिगत आक्षेप भएकाले त्यति उतिकृष्ट मानिँदैन । पाल्पाली सुब्बालाई अर्ति उपदेश दिएर लेखिएको मैले दाड गएर एक विवाह गरेको भनेर लेखेको कविता समाजप्रति जिम्मेवारी बोधयुक्त मानिन्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा फेला पुरेसम्मका पुस्तकहरू हेर्दा रामायण १, ३१८ श्लोक प्रश्नोत्तरी ४८ श्लोक वधुशिक्षा ३३ श्लोक भक्तमाला २२ श्लोक अन्य फुटकर ४८ श्लोक गरी १४६९ श्लोक प्रकाशित भएका छन् । अन्य थुप्रै कविताहरू पहाडका कुना कन्दरामा हराएका छन् ।

जुन वखत माथिल्ला वर्गसत्ता षडयन्त्रमा चुर्लुम्म डुबेका थिए चाकडीवाजहरूको होडवाजी थियो । चाकडीवाजहरूलाई मात्र पद प्रतिष्ठाबाट विभूषित गरिन्थ्यो साहित्यकारहरू पनि यसबाट अछुतो रहन नसकेर धेरै जसो स्तुति गानमा मग्न रहन्थे । यस्तो वेलामा भानुभक्तको उदय भएको थियो । जानेर नजानेर उनले यस्ता सामन्त वर्गको स्तुति गान तर्फ लागेनन् । उनको लेखन शैलीमा सरलताका साथै काव्य कृतिमा प्रकृति चित्रण

नैतिक सन्देश देश प्रेम आदि व्यप्त पाइन्छन् । उनले कान्तिपुर नगरलाई अलकापुरी वालाजु वनलाई नउनवन जनताका छोरीलाई अप्सरा देख्न पुन्छन् ।

संस्कृत कुनै पनि देशको जीवन हो । संस्कृति परिसंस्कृत छैन भने त्यो राष्ट्रको समाज जति मृत प्राय हुन्छन् । संस्कृतिलाई जोगाउने हुर्काउने बढाउने र फुलाउने काम त्यस मूलुकको साहित्यले गरेको हुन्छ । साहित्यको अभिव्यक्ति भाषाबाट गरिन्छ । अनि भाषा यस्तो साधन हो जसको माध्यमले मानिस आफ्नो विचार र भावना जनमानसमा सक्रमण गर्दछ । त्यसैले भाषालाई सार्वभौम राष्ट्रको एउटा अंग मानिन्छ । भानुभक्तले रामायणजस्तो कृति दिएर नेपालमा साहित्यिक क्षेत्रको नयाँ युग दिने काम गरे । अध्यात्म रामायणको मौलिकता सहितको भावानुवाद गरेर नेपाली आत्माको किर्तिस्तम्भ कायम गरे पवित्र राष्ट्रव्यापी आदर्श खडा गरे । □

नेपालका राष्ट्रिय विभूति
तथा नेपाली भाषा साहित्यका
आदिकवि भानुभक्त आचार्यको
द्विशतवार्षिकीको उपलक्ष्यमा
सम्पूर्ण भाषा, साहित्य संगीत
तथा कलाप्रेमी नेपाली
बन्धुबान्धवहरूमा हार्दिक
मंगलमय शुभकामना
व्यक्त गर्दछौं ।

होमराज श्रेष्ठ
अध्यक्ष

Kwality group
quality matters

भाषाका भक्तः

भानुभक्त

● माधव सयपत्री

रामायण महाकाव्य र अनुवादमा मौलिकपक्षः

भानुभक्त आचार्य अनुदित रामायण महाकाव्यलाई नेपाली साहित्यको कोसेदुङ्गा मानिन्छ । यसलाई नेपाली भाषीको प्रिय काव्य बनाउन भानुभक्तको अनुवाद कौशलले नै काम गरेको छ । त्यसैको जगमा नेपाली कविताको इतिहास उभिएको छ । हिन्दू समाजको जनजनमा भिजेका महाभारत, वेद, उपनिषद्, पुराण आदि अनेकानेक कृतिहरू छन् । तर तिनलाई साहित्यिक आँखाले हेर्नेदैन । केवल जन्म-मृत्यु, पाप-धर्म, स्वर्ग-नर्क आदि संस्कारगत मान्यतामा राखेर हेरिन्छ र पढिन्छ ।

भानुभक्त आचार्य (वि.सं. १८७१-१९२६) लाई नेपाली भाषा-साहित्यका आदिकवि भनेर चिनिन्छ । भानुभक्तका चारओटा पुस्तक प्रकाशित भएका देखिन्छन् । त्यसमा पनि ज्यादा अनुवाद छन् । भानुभक्तको मुख्य साहित्यिक विशेषता भनेको रचनाको मौलिक अनुवाद हो । जनजिब्रोमा भिज्नेखाले शब्द, कला र शैलीले नै उनलाई लोकप्रिय बनाएको छ । नेपाली साहित्यको फलदायी यात्रारम्भ भानुभक्तबाटै भएको

हो । मूलको संक्षेपिकरण गरी भानुभक्तले भवानुवाद गरेको यो श्लोकलाई हेरौं- 'आएर यस मुख भित्र भट्ट हे बुद्धिमान् ! जहाँ ! १२ देवताले दिया भक्ष्य भोकी मकन यस घरी ॥

पसेर मुखमा जाऊ नता खानेछु लौ मता ।

भन्छन् सुनेर हनुमान् लौ मुख बाऊ पसौं कता ॥१७॥

पसेर तिम्रा मुखमा जान्छु भट्ट गरी अब ।

येती भनी चार कोस्को देह धारी बस्या तब ॥१८॥'

माथिका मूल श्लोकको संश्लेषित भवानुवाद यस्तो छ-

'यस्ता बात् सुनि भन्दछिन् सुरसा मेरा मुखैमा पसी ।

निस्की जाऊ नहीं भन्या म बलले पकेर दाहा धसी ॥

माछुं येति भनिन् र लौ तब यहाँ मुख बाऊ चाँडो भनी ।

चार कोस्को त शरिर गरीकन बस्या आफू हनुमान् पनी ॥

(सुन्दर काण्ड, ७)

भानुभक्तको अनुवाद कौशलबारे बदरीनाथ भट्टराईको यस्तो भनाइ देखिन्छ- 'रामायणको भवानुवाद पनि हामी मौलिकता पाउँछौं सरलता र सरसताको साथसाथै उनको कृतिमा नेपालीपन पूरा छ । उसैले उनका पद्यहरू अर्को भाषामा अनुवाद गर्नुपर्ने भने जस्ताको तस्तो सकिँदैन । भानुभक्तको रामायण मिमी जस्तै मीठो छ, ऐना जस्तै छर्लङ्ग छ, पूल जस्तै राम्रो र रसिलो छ ।' (पद्य-संग्रह, दोस्रो भाग)

रामायणमार्फत् भावनात्मक एकताः

इतिहासमा पृथ्वीनारायण शाहलाई राष्ट्रिय एकताका पिता भनिन्छ भानुभक्तलाई नेपाली कविता साहित्यका आदित्य मानिन्छ । पृथ्वीनारायण शाहको हिंसाकेन्द्री एकता अभियानलाई भावनात्मक सम्बन्धले जोडिदिने भानुभक्त नै हुन् । भानुका अन्य अनुदित कृतिभन्दा रामायण नेपालीपनको नमुना हो । सरल भाषामा अनुदित रामायण पर्वतेहरूले कण्ठस्थ गर्नु त स्वभाविकै थियो, रामायण पढ्नकै लागि नेवारहरूले समेत नेपाली भाषा सिकेको उदाहरण पनि भेटिएको छ । भक्तिरसले भरिपूर्ण रामायणमा रामसीताको गुणगान मात्र नभई यसको मौलिक अनुवादले गर्दा सबैका लागि

पठनीय भएको हो । इतिहासमा पर्वते र नेवारबिच सामीप्य राख्न रामायणले ठूलै भूमिका निभाएको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको युद्ध अविजित महत्वाकांक्षाले इतिहासमा पर्वते र उपत्यकाका नेवार समुदायबिच वैमनस्य उत्पन्न गराएपनि भानुको रामायणले सुमधुर सम्बन्ध बनाइदियो । नेपाली भाषालाई 'खस भाषा' भनिँदै आएको अवस्थामा यसलाई 'राष्ट्रभाषा' को दर्जा दिलाउन भानुभक्तले ठूलो योगदान दिएका छन् । नेपाली भाषी र विभाषीबिचको पुल भानुभक्तले नै हालेका हुन् । भौगोलिक निकटताको कारण नेपाली भाषीसँगको सम्बन्धले गर्दा मगर, गुरुङ र तामाङ जातिले बोलीचालीमा नेपाली भाषा प्रयोग गरेपनि उनीहरूमा नेपाली भाषाप्रति अपनत्व भने थिएन । गैरनेपाली भाषी नेपालीलाई पनि रामायण महाकाव्यले मोहित बनाएको थियो र छ ।

आफ्नो शासनकालमा राणाहरूले जनतालाई शिक्षा लिनबाट बञ्चित जस्तै राखे । शिक्षाको प्रचार गर्दा आफ्नो स्वार्थमा धक्का लाग्ने देखी उनीहरूले यसो गरेका थिए । तर भानुको रामायणको कारण नेपालीहरू कखरा सिक्नथाले । आज नेपाली भाषाले लिखित रूप मान्यतामा आएको साँढे तीनसय वर्ष गरिसकेको छ । आजको विकसित नेपाली भाषा भानुले हालेको जगमा नै अडेको हो भन्न हिचकचाउनु पर्दैन ।

आदिकविको पगरी:

कतैकतै भानुभक्तलाई आदिकवि मान्न नसकिने स्पष्ट विचार पनि आएका छन् । इन्दिराको 'गोपिकास्तुति', विद्यारण्यकेसरीको 'द्रौपदी स्तुति' र बसन्त शर्माको 'श्रीकृष्ण चरित्र' अगाडि नै लेखिएका थिए । 'गोपिकास्तुति' र 'द्रौपदीस्तुति' मा मौलिकताको कुनै छेकछन्द नभएपनि बसन्त शर्माको 'श्रीकृष्ण चरित्र' मा भने थोरबहुत मौलिक पक्ष भेटिएको छ । त्यसैले कतिपय इतिहासकारहरूले बसन्त शर्मालाई 'आदिकवि' र भानुभक्तलाई 'आदि

प्रतिनिधि कवि' मानिनुपर्ने राय दिएका छन् । यो बहस र चर्चाको विषय छँदैछ । आदिकवि को हो ? भन्ने विषयमा भानुको पक्षविपक्षमा प्रशस्तै बहस भएका छन् । लेखहरू लेखिएका छन् । उनलाई आदिकवि मान्दा उनी अगाडिका कविहरू गुमानी, वीरशाली पन्त, परमानन्द, विद्यारण्यकेसरी, बसन्त शर्मा, यदुनाथ पोख्र्याल आदिको भूमिका छाँयामा पर्छ । बिर्सैजस्तो हुन्छ । विद्यारण्य र बसन्तका कविता वि. सं. १८८४ तिरै निस्केंका देखिन्छन् । उनी अगाडिका कविको संख्या थोरै र रचनाको मौलिक गाम्भीर्य कम भएको हुनाले भानुभक्तलाई आदिकवि मानिएको हुनसक्छ । तथापि भानुभक्त नै यस्ता कवि हुन्, उनले अनुवादमा मौलिकता र सिर्जनामा गुणधर्मिता भित्र्याएका थिए ।

पश्चगामी रचना:

भानुका कृतिमध्ये 'वधु-शिक्षा' लाई प्रतिगामी चरित्रको छ । तारापति उपाध्यायको घरमा राति बास बसेका भानुभक्तले सासूबुहारीको भगडा सुनेपछि एकै रातमा 'वधु-शिक्षा' लेखिसिध्याएर तारापतिलाई नै दिएर हिँडेछन् । यसमा भने भानुले कति पनि दूगामी सोच राखेका छैनन् । यथास्थिति वा पश्चगमन प्रवृत्ति बाहिर आएको छ । 'सौताको रिस गर्नुहुँदैन' भन्दै बहुविवाहको पक्षमा कविता लेखेका छन् । वि.सं. १९१४ सालमा नै जङ्गबहादुर सती दाह प्रथाविरुद्ध कानुन घोषणा गरिसकेका थिए । यति पनि विचार नगरी सतीप्रथाजस्तो सामाजिक कलङ्कको पक्षपाती भएर कविता लेख्नु पटकै नसुहाउने कुरा थियो । कविहरू यथास्थितिमा रमाउन सक्दैनन् । कुनै न कुनै कोणबाट कुरितिको विरुद्धमा कविले कलम चलाइरहेका हुन्छन् । यो मान्यतालाई उनले स्विकारेका छैनन्, 'वधु-शिक्षा' मा । 'कवयः क्रान्तिकारी' मान्यतालाई 'वधु-शिक्षा' ले पूरै नकारेको छ ।

'सौताको रिस गर्नु पाप छ बहुत एकै दुवैका पति ।

मदामा पनि जानुपर्छ जसले मीलेर सङ्गै सति ।।'

'वधु-शिक्षा' का यी श्लोक

हेर्दा भानुभक्तले आँखा चिम्लेर सतीप्रथाको समर्थन गरेका छन् । युग संवाहक कविलाई यस्तो लेखन पटककै नसुहाउने कुरा हो । यति हुँदाहुँदै पनि -

*पैलै दाइ गइ एक विवाह गरियो भन्या पनी लेखियो ।
फेर तेसै चिठिमा म मर्छु कहिले भन्या पनी देखियो ॥
आएको त विचार विवाह नगरी पैलै उचित हो लिन्या ।
उल्लु छौं तिमी उल्लुलाई अहिले कुन उत्तरै हो दिन्या ॥*

भनी भानुले वृद्धविवाहको आसयगत विरोध गरेका छन् । सामाजिक केही कुसंस्कारप्रति भानुभक्तले समर्थन गरेका छन् भने केहीको विरोध पनि गरेका छन् । भानुका कृति र रचनालाई हेर्दा उनीमा समाजलाई हेर्ने स्पष्ट दृष्टिकोणको विकास नभइसकेको देखिन्छ । उनका रचना परिस्थितिजन्य अवस्थाबाट सिर्जना भएका पो हुन् कि भन्ने लाग्छ ।

घाँसी कविता, एउटा मिथक:

*'घाँसी दरिद्र घरको तर बुद्धि कस्तो
मो भानुभक्त धनि भैकन आज यस्तो
तेस् घाँसीले कसरि दिएछ अर्ती
धक्कार हो मकन बस्तु तराखी कीर्ति*

एउटा घाँसीको प्रेरणाले उनमा कीर्ति राख्ने हुट्टुटी जागेको भनी व्याख्या गरिँदै आएको छ । प्रश्न उठ्छ, के त्यति बेला तनहुँको चुँदी-रम्यामा घाँस बिक्ति हुन्थ्यो ? पशु व्यवसायले व्यावसायिक रूप लिइसकेको थियो त ? यसमा कसैले अपव्याख्या गरी आफैँ कविता त लेखिदिएन ? वा भानुले नै कल्पना गरी लेखे ? यस्ता कुराको भने वास्तविकता खोजिनुपर्छ । त्यो बेलाको रम्याको सामाजिक र व्यापारिक अवस्था कस्तो थियो, यो हुनसक्ने थियो वा थिएन अझै खोजअनुसन्धानको पाटो बाँकी नै रहेको देखिन्छ । एउटा विराट श्रष्टाको इतिहास ढाँटिनुहुँदैन । घाँसी कवितालाई मिथक बनाइनुहुँदैन ।

अन्त्यमा, भानुभक्त नेपाली साहित्यका आधारस्तम्भ हुन् । उनीद्वारा प्रवर्धित नेपाली साहित्य आज विश्वसाहित्यसँग पाँठेजोरी खेल्ने भैसकेको छ । नेपाली भाषालाई मान्य भाषा र

नेपाली साहित्यको आधारभूमि उनले नै तयार गरिदिएका हुन् । त्यसैले पनि भानुभक्तलाई 'आदिकवि' भनिएको हो । नेपालका विभिन्न जातजातिमा भावनात्मक सम्बन्ध बढाउन उनको साहित्यले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । उनका अरू कृतिको खासै चर्चा नभएपनि रामायण महाकाव्य सम्पूर्ण नेपालीको प्रिय काव्य बनेको छ । र, बनिरहनेछ । नेपाली साहित्यमा मालिक अनुवाद उनीबाटै सुरु भएको हो । भानुभक्त 'भानु' बनेर नेपाली साहित्यकाशमा चम्किरहने छन् ।

सन्दर्भ पुस्तकहरू:

१. पुराना कवि र कविता, बाबुराम आचार्य ।
२. नेपाली पद्य-संग्रह, भाग दुई ।
३. नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, बालचन्द्र शर्मा ।

नेपालका राष्ट्रिय विभूति
तथा नेपाली भाषा साहित्यका
आदिकवि
मानुभक्त आचार्यको
द्विशतवार्षिकीको उपलक्ष्यमा
सम्पूर्ण भाषा, साहित्य संगीत
तथा कलाप्रेमी नेपाली
बन्धुबान्धवहरूमा हार्दिक
मंगलमय शुभकामना
व्यक्त गर्दछौं ।

अच्युत रिजाल
प्रधानाध्यापक
महेन्द्रोदय उच्च माध्यमिक
विद्यालय परिवार
छत्रेदेउराली, धादिङ

आदिकविको काठमाडौं

• अमरकुमार प्रधान

आदिकवि भानुभक्त आचार्यले 'घाँसी' बाट कीर्ति राख्नु पर्ने प्रेरणा पाएपछि 'लोकको गरुँ हित' भनी संस्कृतको बाल्मीकि रामायणलाई सरल सुबोध नेपालीमा रूपान्तर गरी 'बालकाण्ड' पूरा गरे। यसै बेला उनको बुबा धनञ्जय आचार्य निधन भयो। उनको बुबा खरिदार पदका जागिरे भएका थिए। उनको मृत्युपछि जागिरे बाँकी बक्यौता लाग्यो र बाबुको बेरूज बक्यौता कुमारी चोक अड्डामा बुभाउन छोरो भानुभक्तले तिर्नुपर्ने भयो त्यो बेलाको नियम अनुसार। त्यसैको सिलसिलामा उनी काठमाडौं आए। आफ्नो जन्मघर तनहुँ रम्घाबाट हिँडी बालाजू भई काठमाडौं प्रवेश गर्दा बालाजूकै प्राकृतिक सौन्दर्य, चराहरूको कलरवबाट मन्त्र मुग्ध भै कविता रन्चे :

यति दिन पछि मैले आज बालाजि देख्यौं
पृथिवि तलभरीमा स्वर्ग हो जानि लेख्यौं
वरिपरि लहराका भ्रूलि बन्त्या चरा छन्,
मधुर वचन बोली मन् लिँदा क्यासुरा छन् ॥१॥

यहाँ बसेर कविता यदि गर्न पाऊँ,
यसदेखि सोख अरुथोक म के चिताऊँ।
उस्माथि भन् असल सुन्दरि एक नचाऊ
छैरेर इन्द्रकन स्वर्ग यहीं बनाऊ ॥२॥

यसरी कविले बालाजूलाई पृथ्वीको स्वर्गसरी भनेका छन्। लहरालहरामा विचरण गर्ने चरा पनि शिकारीको चलखेल नभएकोले सुराछन्। काव्य प्रस्फुटन हुने अनुकूल वातावरण छ। त्यतिमात्र होइन चरित्रवान् सुन्दरीको नाचगान गर्न उपयुक्त हुनाले इन्द्रलाई बोलाएर 'स्वर्ग' यहीं हो भनी बस्न लायक बनाउने कामना पनि आदिकविको छ।

कुमारीचोक अड्डामा बक्यौताको कारवाही थुनिने पीर छँदाछँदै पनि जब भानुभक्त

काठमाडौं शहर पसे त्यो बेलाको कान्तिपुर नगरको भकिकभकाउबाट प्रभावित नरहन नसकी कविता कोरिहाले। कविको कान्तिपुर वर्णन
चपला अबलाहरू एक सुरमा
गुनकेसरिको फूल लिइ शिरमा।
हिँडन्या सखि लीकन ओरिपरी,
अमरावति कान्तिपुरी नगरी ॥ १

यति छन् भनि गन्नू काँहाँ धनिज्राँ
खुसि छन् बहुतै मनमा दुनियाँ।
जनकीयशरी सुखकी सगरी
अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी ॥ २

काँहाँ भोट- र -लपडन -वीन-सरी
काँहाँ काल-भरि गल्लिछ दिल्लि सरी।
लखनौ - पटना - मद्रास - सरी
अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी ॥ ३

तरवार कटार खुँडा खुकुरी,
पिसतोल र बन्दुक सम्म भिरी।
अतिसूर - र - वीर - भरी नगरी
छ त कुन - सरि कान्तिपुरी ॥४

रिस राग कपट छल छैन जाँहाँ,
तब धर्म कती छ कती छ यहाँ।
पशुका पति छन् रखबारि गरी
शिवकी पुरि कान्तिपुरी नगरी ॥ ५

यसरी आदिकविले सम्बत् १८२५ देखि नेपालकै राजधानी हुन पुगेको काठमाडौं (कान्तिपुरी) नगरको बयान पाँच श्लोकमा गरेका छन्। पहिलो श्लोकमा कान्तिपुर स्वर्गका राजा इन्द्रको अमरावती सरी छ जहाँ अप्सराजस्ता सुन्दरीहरू श्रृंगार पटार गरी आ-आफ्ना साथीसँग निर्वक डुल्छन्। शिरमा गुनकेशरी फूल लिई पिँडौला देखाई हाकुपटासी लगाइ हिँड्ने युवतीहरूको त्यो कान्तिपुर अहिले पनि 'फेसन युक्त' छ नै तर अब त्यो 'फूल र पटासी' कहाँ छ र ?

दोस्रो श्लोकमा कविले धनीहरू खुशीसाथ बसेका, नाम र मान दुवै पाएकाहरू बसोबास भएकोले धनको देवता कुवेरको राजधानी अलकापुरीसँग कान्तिपुर बराबर भएको भन्छन्।

त्यस्तै तेषो श्लोकमा कवि भोट (तिब्बत) चीन, बेलायतको राजधानी लण्डन, भारतका नाम चलेका दिल्ली, लखनौ, पटना, मद्राससँग तुलना गर्न पुछ्छन् । यद्यपि कविले शिक्षादीक्षाको लागि बनारस बासको मात्र अनुभव गरेका थिए ।

यस्तो धनी मानी नामी राजधानी सुरक्षाको दृष्टिले पनि कमजोर छैन । सस्त्र अस्त्रधारी बहादुर सेनाले पनि सुसज्जित छ भनी 'अति सुर वीरले' बसोबास गरेका नगरी भन्दछन् । अन्ति श्लोकमा नगरवासीहरू आपसमा रिस राग छलछाम कपट क्यै नभएको परस्पर मिलिजुली आत्मीय पूर्वक

बसेका, धर्मात्मा सदाचारी भएका र भगवान पशुपतिनाथको मन्दिर भइ शिवद्वारा कल्याण गरिएको नगरीको रूपमा उल्लेख छ ।

संवत् १९०८ ताकाको 'कान्तिपुर' एउटा संवेदनशील कविको अनुभव र अनुभूतिमा कस्तो थियो भन्ने जिज्ञासालाई आदिकविको यो कविताले भेट्ला नभेट्ला त्यो अर्कै कुरा हो । तर वखलदुंगामा जन्मेर काठमाडौँ बसेका बेला 'काठमाडौँ' कृत्रिम सौन्दर्य मस्भूमि तुल्य सम्भन्ने सिद्धिचरण श्रेष्ठको काल भन्दा एक शताब्दी अगाडिको राजधानी प्रतिको 'गर्व' गर्ने भानुभक्तको राष्ट्रियता मुखर भएको छ । □

श्रद्धा तिमीलाई

— प्रतीक्षा रिजाल

भानु बारम्बार सम्भन्छु तिमीलाई
तिम्रो भाषिक योगदानलाई
सरल भाषामा रामायण अनुवाद गरेर
बनायौँ यसलाई प्रिय तिमीले
पृथ्वीले माटोको एकीकरण गरेभैं
तिमीले यसको एकीकरण गरयौँ ॥
यतिखेर देशभित्र पाकेको स्वार्थले
तिमीलाई बुझ्न सकिरहेको छैन
देश बाहिर तिम्रो पूजा हुदाँ
तिमी जन्मेको माटोले
तिमीलाई जान्न सकिरहेको छैन ॥

तिमीलाई मेघालयको गाईगोठमा देख्छु
आसामका खोरियाहरूम फेला पार्छु
म्यानमारको जङ्गलहरूमा भेट्छु
नागाल्याण्डका कोइला खानिमा पाउँछु
टिस्टामा तरबार पखाली रहेको देख्छु
साँच्चै हो, तिमीलाई जताततै देख्छु ॥
आज हामी साँघुरिन खोज्दै छौँ
जातियतामा, क्षेत्रियतामा, वर्गीयतामा,

लिङ्गीयतामा, भाषामा, संस्कारमा
तिमीले सबैलाई नेपाली जातिको
आँखाले हेर्यौँ
तर वर्तमान टुक्राटुकामा विभक्त हुन खोज्दैछ
लाञ्छना लगाउने बहाना रोज्दैछ
तर, निश्चित छ वर्तमान
एकादिन भूत हुनेछ, समाप्त हुनेछ ॥

विदेशमा हन्डर खाएर बस्ने
धेरै भन्दा धेरै नेपालीले सम्भेका छन्
म पनि भन्छु तिमी किरण हौँ
नेपाली जातिका प्रकाश हौँ
नेपाली माटोका आकाश हौ
सिङ्गो राष्ट्रका ज्योति हौ
नेपाली जाति र सुगन्धका पर्यायवाची हौँ
संसारमा नेपाल रहेसम्म हामी रहन्छौँ
हामी रहेसम्म एउटा बिम्ब रहनेछ
जसलाई भानुभक्त भनिन्छ,
नेपाली जातिको मुटुको टुकटुकी
नेपाली मनको सुन्दर बिम्ब अर्थात् भानुभक्त ॥

‘अमरावति’ कवितामा शैलीवैज्ञानिक दृष्टि

● रमेशमोहन अधिकारी

१. परिचय

आदिकवि भानुभक्त आचार्यको ‘अमरावति कान्तिपुरी नगरी’ कविता मैले कक्षा सातमा छँदा पढेको हुनुपर्छ । त्यतिखेर मेरा नेपाली भाषा शिक्षक अर्जुनप्रसाद अधिकारीले कसरी पढाउनुभयो र मैले कसरी बुझेको थिएँ भन्ने कुराको हेक्का मलाई अहिले छैन तर त्यो कविता मलाई एकसरो मन पर्थ्यो । छन्द र लय नजाने पनि कहिलेकाहीँ गुनगुनाउन मन लाग्थ्यो ।

अहिले पनि यस कविताले मलाई त्यही बेलाको सम्झना आउँछ र थोरै मात्र भए पनि बुझेको रहेछु जस्तो लाग्छ ।

यस कविताका कवि आचार्यलाई पहिलो पटक काठमाडौँ पुग्दा सारै रमाइलो लागेछ । सौन्दर्य चेतना भएका कवि प्रकृतिका सुन्दर उपहार युवतीहरू बाटामा मस्किँदै हिँडेको देखेर भुत्कक भएछन् र लेखेछन् : चपला अबला एक सुरमा

गुनकेसरीको फुल ली शिरमा

हिँडन्या सखि लीकन ओरिपरी

अमरावति कान्तिपुरी नगरी

काठमाडौँमा धनीहरू भएकाले ती सबै अर्थात् काठमाडौँवासीहरू सुखी र खुसी छन् भन्ने ठम्याइ कविको आफ्नै प्रकारको रहेछ ।

काठमाडौँलाई कविले विश्वकै सुन्दर स्थान वा नगरका रूपमा हेरेका रहेछन् । उनले देश र राजधानीका बारेमा त्यति ख्याल नगरे

पनि नेपाल कुनै देश वा राजधानीभन्दा कम्ती छैन भनी काठमाडौँलाई तिब्बत, लन्डन तथा चिनभन्दा कम्ती छैन भनेका छन् तथा दिल्ली, लखनौ, पटना, मदरास जस्ता उस बेलाका प्रसिद्ध स्थानहरूसँग समेत दाँजेका छन् ।

यसै गरी हाम्रो जस्तो युद्ध सामग्री र योद्धाहरू भएको देश संसारमा अन्त कहाँ नै छ र भन्ने प्रश्न पनि गरेका छन् । कविले काठमाडौँलाई रिस, राग, छल र कपट नभएको र पशुपतिले रखबारी गरेका हुनाले धर्मले स्थान पाएको कुरा उठाएका छन् ।

यस लेखोटमा कवि आचार्यको यस कवितालाई मैले आंशिक रूपमा शैलीवैज्ञानिक दृष्टिले हेर्न खोजेको छु ।

२. चयन

(क) शब्दवर्गीय दृष्टि

कवि भानुभक्तले यस कवितामा प्रायः नाम शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । यस क्रममा उनले भोट, लन्डन, चिन जस्ता तत्कालीन देशका नाम तथा लन्डन, दिल्ली, लखनौ, पटना, मदरास जस्ता प्रसिद्ध स्थानहरूका नाम उल्लेख गरेका छन् । कविले तरवार, कटार, खुँडा, खुकुरी, पिसतोल र बन्दुक जस्ता युद्ध सामग्री तथा रिस, राग, कपट, छल, खुसी, मन जस्ता भावनात्मक शब्दहरू प्रयोग गरेका छन् । यसै गरी गुनकेसरी, फुल, सखी, नगरी, काल, गल्ली, पुरि, धनिजाँ, दुनिजाँ, जन, सगरी जस्ता नामशब्दहरू प्रयोग गरेका छन् ।

यही क्रममा चपला, अबला, एक, अतिशूर, वीर, भरी, बहुतै, यति, कति जस्ता विशेषण र लीकन, ओरिपरी, यसरी, केँहीं, सरी, काँहाँ, याँहाँ, जाँहाँ जस्ता क्रियायोगी; कुन् जस्तो सर्वनाम तथा त जस्तो निपात शब्द प्रयोग भएका छन् ।

(ख) शब्दस्रोतीय दृष्टि

यस कवितामा चपला, अबला, सुर,

सखि, अमरावति, नगरी, सुख, अलकापुरि, अतिशूर, वीर, राग, कपट, छल, धर्म, पशु, शिव र पुरि जस्ता तत्सम शब्द प्रयोग भएका छन् । यसै गरी ओरिपरी, धनिजाँ, सगरी, सरी, र, खुकुरी, रिस जस्ता तद्भव शब्द तथा दुनिजाँ, भोट, लन्डन, चिन, दिल्ली, लखनौ, पटना, मदरास, तरवार, पिसतोल, बन्दुक र रखबारि जस्ता आगन्तुक शब्द प्रयोग गरेका छन् ।

(ग) यस कवितामा क्षेत्रगत दृष्टिले विविध प्रकारका शब्दहरू प्रयोग गरिएका छन् । यस क्रममा लैङ्गिक, प्राकृतिक, भौगोलिक, अमूर्त, भावनात्मक तथा शस्त्रास्त्र सम्बन्धी शब्दहरू परेका छन् ।

(घ) वर्णविन्यासीय दृष्टि

आदिकवि भानुभक्तका समयमा व्याकरण लेखिएको थिएन । आज व्याकरणले धेरै फड्को मारिसकेको अवस्था छ । त्यसमाथि वर्णविन्यासका बारेमा अन्योल नरहेको अवस्था छ । नयाँ र पुरानो वर्णविन्यासका बिचमा जस्तो अन्तर देखा परे पनि नयाँ र पुरानाका बिच जति अहम् टक्राए पनि केही कुरामा सम्भ्रौता गरी नयाँ वर्णविन्यासतर्फ नै अगि बढनुपर्ने वर्तमान अवस्था छ । यसै सन्दर्भमा भानुभक्तको यस कवितामा प्रयोग भएको वर्णविन्यासलाई हेर्न खोजिएको छ ।

कविले आफ्नो वर्णविन्यास अपनाएको भए पनि वा छन्द र लयका लागि अनुकूल पार्नु परेको भए पनि यी शब्दहरूलाई वर्तमानका सापेक्षतामा हेर्न खोजिएको छ :

कवितामा प्रयुक्त वर्णविन्यास	वर्तमान वर्णविन्यास
एक्	एक
गुनकेसरी	गुनकेसरी
हिँडन्या	हिँड्छन्
सखि	सखी
ओरिपरी	वरिपरि
अमरावति	अमरावती
काँहाँ	कहाँ

धनिजाँ	धनी यहाँ
खुसि	खुसी
दुनिजाँ	दुनियाँ
अलकापुरि	अलकापुरी
काँहिँ	कहाँ
चीन	चिन
काल्	काल
गल्लि	गल्ली
मदरास	मद्रास
पिसतोल	पेस्तोल
कुन्	कुन
कपट्	कपट
जाँहाँ	जहाँ
कती	कति
याँहाँ	यहाँ
रखबारि	रखबारी

३. विचलन

कान्तिपुरलाई स्वर्ग ठान्नु, निर्जीवहरूलाई मानवीकरण गरी स्त्रीलिङ्गी बनाउनु विचलनका उदाहरणहरू हुन् :

जनकी यसरी सुखकी सगरी

अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी

यसका साथै यस कवितामा अतिशयोक्ति पनि पाइन्छ ।

(४) समानान्तरता

यस कवितामा कविले 'कान्तिपुरी नगरी' भन्ने पद समूहलाई प्रत्येक श्लोकमा दोहोर्याएर समानान्तरता सृजना गरेका छन् र कवितालाई लयात्मक बनाएका छन् ।

यस कवितामा केही शब्दहरू पुनरावृत्त भएका देखिन्छन् । यस क्रममा छन् र सरी तिन तिन पटक, अलकापुरि, काँहिँ, र, छ, कति दुई दुई पटक र अमरावति एक पटक दोहोरिएका छन् ।

यसरी पुनरावृत्त भएका शब्दहरूले कवितामा मिठास भरी कवितालाई सुन्दर बन्न सघाएका छन् । □

आफ्नो क्षमताको पहिचान गरौं र देश
निर्माणको लागि यसको
उपयोग गरौं ।

नेपाल सरकार
सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय
सूचना विभाग

आदिकविलाई सम्भन खोज्दा

● तेजप्रकाश श्रेष्ठ

*“भानुभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जसको छ नाउँ पनि
घर तिनको तनहँ त बेसि चुँदी हो गाउँ छ रम्या भनि ।”*

यो कविताशले मलाई करिव दुई दशकअघि चुँदी रम्या गाउँको रमणीयतामा रमेको भ्रमल्को हुन पुछ ।

चुँदी रम्या नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्म थलो हो । उनको जन्म वि.सं. १८७१ आषाढ २ ९ गते यहीं भएको हो । त्यसैले यो गाउँ स्मरणीय छ । भानुभक्तलाई आदिकविको पगरी युवा कवि मोतिराम भट्टले गुथेका हुन् । उनको भनाइ थियो “गोर्खा भाषामा हुन त धेरै नामको कवि भानुभक्तभन्दा पैलहे भये तर कविताको मर्म जानी भाषा पद्य लेख्ने कविहरूमा आदिकवि भानुभक्त नै हुन् ।” (मोतिराम भट्ट शर्मा, कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित, १९४७) यस्ता आदिकविको गाउँ रम्या रमणीयतामा भरिपूर्ण थियो ।

तनहुँको एउटा लेकमा अवास्थित रम्या गाउँमा एउटा विद्यालयको पृष्ठ प्राङ्गणमा अर्धकदको आदिकविको सालिक स्थापित देखिन्थ्यो । मानवबस्ती ज्यादै पातलिए पनि पाखा पखेरा हराभरा नै थिए । आचार्य खलकले लेकको बसाई छोडे पनि बेसीँमा केही घर उनीहरूका छँदै थिए । भानुभक्त जन्मेको घर पाताल भएर भाडीमा परिणत भए पनि त्यस ठाउँमा सङ्केतपाटी फिसिक्क हाँसिरहेको भेटेको थिएँ । त्यति बेला भानुभक्तका मातापिता धर्मावती देवी र धनञ्जय आचार्यले हामीलाई आर्शीवाद वसाईरहेको अनुभव गर्न पुगेको थिएँ ।

त्यतिबेलै मैले ‘आदिकविको बिर्खे टोपी र रम्या’ शीर्षकको आफ्नो नियात्रामा लेखेको रहेछु “भानुभक्तको जन्मथलो मानिएको रम्यामा हाल ब्राह्मणका एउटै पनि घर रहेन छ । ब्राह्मण क्षेत्रीहरू सबै बैसीमा भरिसकेका रहेछन् । त्यहाँ भएका घरहरू साकी समुदायका मात्र देखिए । आदिकवि भानुभक्तका नातिपनातिहरू त चुँदीबैसीमा बसाइसराइ गरेर बसेका रहेछन् र शिक्षित समुदायहरू त्यहाँबाट पनि सुविधासम्पन्न अन्यत्र स्थानमा गइसकेको बुझ्दा सानै नमीठो लाग्यो । पलायनवादी संस्कार जम्जमाएको अवस्था आउनु नेपालको पहाडी क्षेत्रको नियति नै बन्न पुगेको छ । भोट बटुलेपछि नेताहरू आफ्नो गाउँतर्फ बिर्सेर पनि नफर्कने स्थितिमा अलि जान्नेसुन्ने र सक्षम व्यक्तिहरू गाउँबाट पलायन हुने परम्परा नै बनिस्केको अवस्थामा देशका कुनाकाप्चाको विकास कसरी हुन सक्थ्यो र ! यो देशकै बिडम्बना हो ।”

यसरी दुई दशक मात्र अधिको रम्याको रमणीयतामा पनि मलाई खल्लो र उराठलाग्दो लागेको थियो भने दुई सय वर्षअघि जन्मिएका भानुभक्तको पालामा त्यो गाउँ कस्तो होला ? सायद यतिबेलाको भन्दा ज्यादै रमणीय पो थियो कि ! ज्यादै हराभरा ! स्वर्ग तुल्य गाउँ ! धार्मिक भावनाले ओतप्रोत ! त्यसैले त भानुभक्तले रामायणको सिर्जना गरेका थिए कि ! हुन त युवा भानुभक्त कान्तिपुरको चहलपहल देखेर नलोभिएका भने थिएनन् । त्यसैले उनले कविता कथेका थिए “अलकापुरी कान्तिपुरी नगरी ।” तर त्यतिबेला आजको जस्तो पलायनवादी ज्वरो त्यति चर्केको थिएन । मानवीय सम्वेदना तजोताजा थियो होला ।

म त्यहाँ पुगेको दुई दशक भइसके छ । अहिले त्यो गाउँ कस्तो अवस्थामा पुगेको होला ? म लख काट्न सकिरहेको छैन । सायद केही विकाश भयो कि ? तर खै, द्वन्द्वकालीन अवस्थाबाट गुञ्जिनु परेका गाउँबस्तीहरूले के काँचुली फेरेका होलान् र

रित्तो हुनु सिवाय ! दुई दशकअघि पुदा त मानवहीन बस्तीमा परिणत भइसकेभैँ लाग्ने त्यस गाउँमा बाँकी के रहेको होला ! त्यसमा पनि अहिले भौतिकवादी युगमा सुविधा र सम्पन्नता खोज्दै पलायन हुने मानसिकता बढिरहेको तीतो यथार्थ छँदै छ ।

मैले सुनेको हुँ, भानुभक्त फिल्मको फिल्ममाइकन गर्नका लागि भए पनि उनको भन्नावशेष घरलाई पुनर्जीवन दिइएको थियो । त्यो घरको फोटो पत्रपत्रिकामा पनि प्रकाशित भएको हो । तर त्यो घर पनि हाल भन्नावशेषमै परिणत भइसकेको छ रे । कसले स्याहारसुसार गर्ने र ? सरकार आँखा देख्दैन, सर्वसाधारण आँखा चिम्लिदिन्छन् । सरोकारवालाहरूलाई सरोकार नै छैन । क्या हाइ सन्चो ।

हुन त, चुँदीबैँसी गाउँमा स्थापित माध्यमिक विद्यालयमा भानु पुस्तकालय सन्चालन भएको थियो । त्यहाँ आदिकविको हस्तलिखित रामायण र रामगीताजस्ता ग्रन्थहरूको पाण्डुलिपि, उनले लगाएका केही खुइलेको कालो बिकेँ टोपी र उनले प्रयोग गरेका अन्य सामग्रीहरू त्यहाँ राखिएका पाउँदा खुसी लागेकै हो । तर त्यहाँ अव्यवस्थित तरिकाबाट राखिएका पुस्तकहरू, साहित्यकारका फोटोहरू तथा अन्य अमूल्य निधिहरूको उचित संरक्षण नभएको देख्दा रिडिप्लिक भएकी थिएँ त्यतिबेला । अहिले कस्तो अवस्थामा रहेका छन् हेर्न जान पाएको छैन । नेपालीको एउटा बानी नै देखिन्छ ‘निर्माण गर्न हत्तारिने, संभार गर्न नतमिस्ने’ ।

नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त देशका गौरव हुन् । दुई सय वर्षसम्म उनी नेपाली हृदयमा बाँचिसकेका छन् । अझ युगानुयुग बाँच्नु छ उनले । नेपाली भाषाको उत्थानमा भानुभक्तको जुन योगदान छ त्यो बिर्सिनसक्नु छ । संस्कृत भाषाको बोलबाला रहेको र स्थानीय भाषिकाहरूको भरमार प्रयोग भइरहेको अवस्थामा उनले नेपाली भाषालाई सर्वसाधारणको पहुँचमा पुऱ्याएर सामाजिकीकरण गर्नु कम

गौरवको कुरा होइन । यस सन्दर्भमा नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनका अग्रह पुष्पलालले समेत मूल्याइकन गर्दै भनेका थिएँ “भानुभक्त संस्कृतका पण्डित भए पनि त्यस बेलाको पण्डित समाजले हेला गरिएको नेपाली भाषामा ‘रामायण’ लेखी गुरु पुरोहित वर्गको धार्मिक एकाधिकारप्रति प्रहार गरे । धर्ममा एकाधिपत्य कायम गर्न यस वर्गले धार्मिक पुस्तक पढ्ने अधिकारबाट जनतालाई बन्चित गरेको थियो । यो हक केवल गुरु पुरोहित वर्गलाई मात्र थियो । भानुभक्तको रामायणले ईश्वर र सर्वसाधारण जनताको बिचमा माध्यमका रूपमा खडा भएको गुरु पुरोहित वर्गको स्वार्थमा कुठाराघात पऱ्यो ।” (पुष्पलाल, छानिएका रचनाहरू भाग १, २०५३) । यसै गरी महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले सन् १९५८मा तासकन्दमा दिएका सम्भाषणको एउटा प्रसंग पनि सान्दर्भिक लाग्दछ । उनी भन्छन् “नेपाली साहित्य सन्तसाहित्यबाट अर्थात् ऋषिहरूका ग्रन्थबाट सुरु भयो । माथि भनिएभैँ यी ग्रन्थहरूको रचना हजार वर्षपहिले भएको थियो । त्यसपछि अनुवादको युग सुरु भयो जुन बेला संस्कृतको शैली र परम्परामा लेखिएका कृतिहरू देखा परे । यस्ता कृतिहरूमा मुख्यतः धार्मिक र उपदेशात्मक भावनाको बाहुल्य रहन्थ्यो । त्यस अविधिमा कवि भानुभक्त आचार्यको ख्याति निकै फैलियो । नेपाली भाषामा अध्यात्म रामायणको उनको अनुवाद नै धार्मिक प्रचारको अति लोकप्रिय साधनका रूपमा संस्कृतको निमित्त पहिलो हाँक थियो । ठीक त्यसै गरी जसरी बाइबलको अंग्रेजी अनुवाद ल्याटिन भाषाका निमित्त पहिलो हाँकस्वरूप थियो । रामायणका अनुवादकले जनतासँग उसैका भाषामा कुरा गर्ने प्रयास गरे । यसका साथै उनले आधुनिक नेपाली भाषाको जग बसाए । यसै कारणले गर्दा अहिलेसम्म पनि यो अनुवाद निकै लोकप्रिय रहेको छ ।” (महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको तासकन्द सम्भाषण, पाण्डुलिपी,

अङ्क १ वर्ष १, २०७१ बैशाख)

यस्ता आदिकवि भानुभक्तले आफना बाजे श्रीकृष्ण आचार्यको रेखदेखबाट शिक्षा हासिल गरेका थिए । यस सन्दर्भमा उनैले रचेका कविताको केही हरफ प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त नै हुने छ ।

“पाहाडको अतिवेश देश तनहुँमा श्रीकृष्ण ब्राम्हण थिया
खुब उच्चा कुल आर्यवंशि हुन गै सत्कर्ममा मन् दिया ।
विद्यामा पनि जो धुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया
उत्को नाति म भानुभक्त भनी हुँ यो जानि विहनी लिया ।”

यसरी आफना बाजेलाई सदा स्मरणमा राख्ने भानुभक्तले रामायण, रामगीता, बधुशिक्षा जस्ता महाकाव्य र खण्डकाव्यका साथै विभिन्न फुटकर कविताहरू रचना गरेर तत्कालीन समाजलाई सजग गराउने प्रयास गरेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रित भन्छन् “त्यस बेला आध्यात्मवादी दर्शन सहित नै भए पनि नेपाली जनतालाई एकताबद्ध पार्ने र राष्ट्रको जग बलियो तुल्याउने भाषा र साहित्यको निर्माण गर्नु भानुभक्तको प्रगतिशीलता र राष्ट्रवादी काम थियो र त्यसैमा नेपाली जनताको हित निहित हुनाले त्यही कुरा जनपक्षीय थियो ।” (मोदनाथ प्रश्रित, सङ्कलित रचनाहरू, खण्ड ७, २०५८)

“भानुभक्त आशुकवि थिए र तत्कालका प्रसङ्ग र घटनालाई टिपेर लयबद्ध प्रस्तुत गर्न सक्तथे । उनले गाउँघरका साथीभाइ र कामदारहरूसित हाँसोठट्टा गरी बस्ता सुरुसुरुमा केही कविता लेखेका छन्, देश परदेशको यात्रा गर्दा आफूले देखे भोगेका घटना एवम् सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाई कविता सिर्जना गरेका छन् र राम कथा एवम् वेदान्त दर्शन तथा सामन्ती पारिवारिक ढाँचाको वर्णनलाई पनि आफना कविताको विषय बनाएका छन् ।” (जीवेन्द्रदेव गिरी, प्रगतिवादी दृष्टिमा भानुभक्त आचार्य, शब्दसंयोजन, पूर्णाङ्क ११३, २०७० अशोज) यस्ता सिर्जनशील आदिकवि भानुभक्त आचार्य चिरस्मरणीय

व्यक्तित्व हुन् । तर उनको उचित सम्मान गर्नसकेको छैन देशले । उनको जन्मथलो र अन्य एक दुई स्थानमा प्रतीमा स्थापना गर्दैमा र नाम मात्रको सङ्ग्रहालय स्थापना गर्दैमा उनको समुचित सम्मान भएको मान्न सकिन्न । बरु छिमेकी देश भारतको दार्जिलिङ र सिक्किममा भानुजयन्तीको दिन असार २९ गते भव्य समारोह मनाउन सरकारी बिदा समेत दिने गरेका छन् । तर खै, हामीले त्यतिसम्म पनि गर्न सकेको ? □

भानुभक्तप्रति

• दुर्गा शर्मा

सीता उज्याली हिउँको चुलीभैँ ।
र, राम प्यारा फूल अञ्जुलिभैँ ॥
रचेर उन्कै गीतका तरेली ।
भिज्दै गए यी जनका परेली ॥

भानु बन्यो राष्ट्रिय सूत्रधार ।
नेपालको सुन्दर भो मुहार ॥
फैल्यो अहो, दिव्यकथा अनन्त ।
भूगोल यो गोल छरेर गन्ध ॥

भाषा मियो संस्कृत सभ्यताको ।
साहित्य हो माध्यम चेतनाको ॥
बुभेर चोप्टै मसी लेखनीमा ।
लाली फिँजायो हिउँका चुलीमा ॥

जन्मे यहीं मोती र लेखनाथ ।
हुर्के यहीं लक्ष्मी र पारिजात ॥
नेता तिमि हौ तर यी सबैका ।
छौ चन्द्रभैँ सुन्दर पूर्णिमाका ॥

सर्वत्र तिम्रै कविता पढेर ।
नेपालीको यो दिल हाँस्छ हेर ॥
उनिन्छ धागो अनि भावनाको ।
कसिन्छ गाँठो मृदु एकताको ॥

श्रद्धाञ्जली भानुप्रति

● वीणा पोखरेल

“एकं दिनं नारद सत्यलोकं पुगिगया लोकको गरुँ भनी...”

भानुभक्तको रामायणको यो श्लोक सानामा भट्ट्याउँदै हिँडेको आजै जस्तो लाग्छ । आज पनि उत्तिकै ताजा, उत्तिकै मीठा लाग्छन् रामायणका पद्यहरू । आदिकवि भानुभक्त आचार्यका ‘रामायण’, ‘वधूशिक्षा’, ‘प्रश्नोत्तर’ का ज्ञानवर्द्धक, मन छुने, मीठामीठा श्लोकसँग म बाल्यकालदेखि नै परिचित भएकी हुँ । त्यस ताका अर्थ त्यति नबुझे पनि खुबै मन पर्थे ती ।

व्यवहारमा हामी छोराछोरीहरू कहिलेकाहीँ रिसाउँदा आमाले शान्तभावले भर्को नमानीकनहाँसेर “रिसाउनु हुँदैन, रिसले गर्छ हानि” भन्दै सम्झाउनुहुन्थ्यो । र, ‘छोरीले जीवनमा धेरै कुराहरू सिक्नु-बुझ्नुपर्छ, सहनशील र धैर्यशाली हुनुपर्छ, शान्त हुनुपर्छ, जसरी पृथ्वीले अनेक दुःखकष्ट सहनुपरे पनि आफ्नो थाप्लोमाथि बोझ भयो, दुःख भयो भनेर कहिल्यै भनिदैनन् त्यसैगरी छोरीले पनि अनेक दुःखकष्ट आइपरे पनि सहनुपर्छ, पतिकै घरमा हाँसीखुसी बस्नुपर्छ’ भन्ने पुरानो सोचविचारले ग्रस्त मेरो आमावधूशिक्षाका हरफहरू सुरिलो भाकामा यसरी गाएर सुनाउनुहुन्थ्यो हामीपाँचै जना छोरीहरूलाई –

“प्रातःकालमहाँ उठेर पहिले ध्यान ईश्वरैको गरुन्
सो ईश्वर पति हुन् भनेर पछि त्यो भक्ती पतीमा धरुन्
भक्तीले पति ईश्वरै भनि बुझ्नु पाऊतलैमा परुन्
पूजा हो पतिको भनेर घरका काम्मा अगाडी सरुन्”

त्यस बेला आफूलाई पनि साँच्चै त्यसै गर्नुपर्छ होला जस्तो लाग्दथ्यो । पछि माथिल्ला कक्षाहरूमा पढ्दै जाँदापाठ्यपुस्तकमा रहेको ‘प्रश्नोत्तर’ पनिकाविताअसाध्यै मन पर्न थाल्यो । पहिलेपहिले आमाले सुनाएका भानुभक्तका तिनै कविताहरूलाई अहिले आफूले पाठ्यपुस्तकमा पढ्दा तुलनात्मक किसिमबाट छुट्ट्याएर हेर्न थालें ।

“ज्युँदै मयाको भनि नाम कस्को ?

उद्यमविता बित्तछ काल जस्को ”

अर्थात् जसले कुनै कर्म, उद्योग नगरी समयलाई त्यसै खेर फाल्छ त्यो ज्युँदो मुर्दा हो ।

आहा ! कति मीठो, कतिजीवन्त, कति हृदयस्पर्शी, घत लाग्दोर कति सारगर्भित अभिव्यक्ति !

सोच्यौं— हो त, मान्छे भएर यस धर्तीमा जन्मेपछि केही न केही काम गरी आत्मनिर्भर भएर आफ्नो खुट्टामा उभिनुपर्छ, स्वावलम्बी र सबल हुनुपर्छ, हुनै पर्छ । त्यस महान् कविवाणीले जरा नै गाड्यो मेरो मनमा रअधि आफूले नबुझेर ज्युँदै मरेसिर बिताएकाअनगन्तीतीता क्षणहरूलाई सम्भ्रंदांमलाई त्यसैत्यसै अत्यास लागेर आउन थाल्यो ।

त्यस्तै विद्याको महिमा गाइएको त्यसै प्रश्नोत्तर कविताको निम्नलिखितश्लोकले पनिमलाई पढाइप्रति एकोहोरिन उत्प्रेरित गर्न थाल्यो—

“कुन् हो सबैले गुरु भन्नुपर्न्या ?

जो हो हितैको उपदेश गर्न्या

कुन् हो जती जति दियो उति बढ्न जान्या ?

विद्यै रहेछ बुझि निश्चय तेहि मान्या”

समयको परिवर्तनसँगै जीवनका उकाली-ओरालीहरूमा अघि बढ्दै जाँदा आफ्नै जीवनले पनि धेरै कुराहरू सिकायो

मलाई । र, त्यो चेतना भर्दै आएपछि खूब मेहनतका साथ पढ्न थालें । र आजभन्दा ठीक बीस वर्षअधिशिक्षक सेवाआयोगको परीक्षा पास गरी २०५० साल चैत २५ गतेदेखि सरकारी शिक्षकको स्थायी जागिर पाएर आफ्नै जन्मथलो धनुषा, बटेश्वरको प्राथमिक विद्यालयबाट अध्यापकीयजीवनको आरम्भ गरें र क्रमशः सिमरा, कलैया, कपन, सिस्नेरी हुँदै आज काठमाडौं महाराजमन्जको शिवपुरी उच्च माध्यमिक विद्यालयमा ककनन गराउँदै छु । अँ त, त्यस दिननियुक्तिपत्रलिपि धनुषाको त्यस प्राथमिक विद्यालयको आँगनमा पहिलो दिन पाइला राख्न पुग्दाहर्षले चुलिएकी थिएँ म । उद्यमी हुँदाको, स्वावलम्बी हुँदाको, आत्मनिर्भर हुँदाको आनन्द नै अर्कै हुँदो रहेछ । अब मेरो समय उद्यममा बित्न थाल्यो । त्यही जाबो प्रा.वि.को स्थायी शिक्षक हुन पाउँदा पनि 'अब म ज्यूँदो मुर्दा होइन' भन्ने मीठो अनुभूतिले गाँजिएर म अपार आनन्दको कञ्चनतलाउमा डुबुल्की मार्न थालेकी थिएँके के न पाएजस्तो गरी । त्यसो त के के न थियो नै पनिदुई दशकअघिको समयमा मेरो निमित्त ।

अहो ! कस्तो कालजयी रचना ? जुन युग र जुन समयमा पनि उत्तिकै सटीक, उत्तिकै सान्दर्भिक । जति पद्यो उतिउति पढिर हुँलाग्ने । सदाबहार सदा सत्प्रेरणादायी । त्यसैले गुरुमन्त्रकै रूपमा रहेको छ त्यो प्रश्नोत्तरकविता मेरा लागि । र त्यसकाप्रायः सबै पङ्क्तिहरू असाध्यै मन पर्छन् मलाई ।

यसरी पछि आफूले शिक्षण व्यवसायअँगालेर सानासानाबाबुनानीहरूलाई भानुभक्तकातनै कविताहरू पढाउँदै जाने क्रममाधार्मिक, नैतिक चेतना भएका आदिकविले रामायण, भक्तमाला, प्रश्नोत्तर र वधूशिक्षाका साथै अरू पनि थुप्रै कविताहरू रचना गरी समाजको नैतिक पक्षलाई बलियो बनाउने प्रयास गरेको कुरा राम्ररी बुझ्न र बुझाउन पाउँदा नेपाली साहित्यमा भानुभक्तका कविता-काव्यको उचाइबारे

अवगत भयो मलाई ।

कालान्तरमाजीवनले अर्कै मोड लियो र साहित्यकार डा.निर्मोहीव्यासको शीतल छहारीमुनि ओत लाग्न आइपुगें म । घरमा सधैंभरि साहित्यिक माहौल, साहित्यिक जमघट । साहित्यकारसितको सहजीवन, बेलाबेला अनेक ठाउँको साहित्यिक सहयात्रा, बडो रमाइलो लाग्यो ।

निर्मोहीकी सहधर्मिणीका नाताले देशकाविभिन्न ठाउँका साहित्यिक र शैक्षिक संस्थानहरूबाट उनीसँगै निमित्तएर भानुजयन्ती मनाउनपूर्वदेखि पश्चिमसम्म धेरै ठाउँमापुग्ने गरेकी छु म । र त्यहाँ अनेक गायकप्रतिभाहरूको सुरिलो स्वरलहरीमा भानुभक्तका अनेक रचनाहरूको गायन र उनीबारेका विभिन्न विद्वान्हरूका गहकिला प्रवचन सुन्नपाएर निकै लाभान्वित हुने गरेकी छु । त्यसबाट भानुभक्तलाई अभै चिन्न, उनका बारेमा आफ्नो दृष्टि अभै फराकिलो पाउँ जान निकै बल मिलेको छ मलाई

भानुकाव्यका अनुरागी पुरुषहरूले दौरासुरुवाल, पटुका र बिकेटोपी चट्ट लगाई मञ्चमाउभिएर भाकाहाल्दै रामायण वाचन गरेको देख्न-सुन्नपाउँदा साँच्चै भानुभक्त नै आफै आएर कविता वाचन गरिरहेको मीठो भ्रम हुने गर्छ मलाई ।

अन्तमा,

वि.सं. १८७१ सालको असार २ ९ गतेकादिन नेपालको तनहुँ रम्घाको धराधाममा अवतीर्ण भएकाहाम्राआदिकविभानु भाषासाहित्यिकआकाशकाभक्तभलाकारभानु नै हुन् जो आफ्नाप्रखर किरणहरूले सम्पूर्ण नेपालीजनताका हृदय-आकाशमाभक्तमलाएर नेपालकोधर्तीलाई भलमल्लपारिरेका छन् । यस्ता अजर अमर काव्यपुरुष भानुको द्विशतवार्षिकी जयन्तीको पावन अवसरमा यिनै भावसुमन चढाएर उनीप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जली अर्पण गर्दछु ।

इमाडोल-२, ललितपुर

भानुभक्तिय रामायणको सामाजिक प्रभाव

● गङ्गा कर्माचार्य पौडेल

गण्डकी अञ्चल तनहुँ जिल्लाको चुँदी रम्या गाउँका श्रीकृष्ण आचार्यका घरमा १८७१ साल असार २९ गतेका दिन एउटा होनाहार बालकको जन्म भयो । उनको नाम हो भानुभक्त आचार्य । श्रीकृष्ण आचार्यलाई आफ्ना जेठा सुपुत्र धनञ्जय आचार्य तथा पुत्रवधु धर्मावतीलाई प्रथम पुत्र लाभ हुँदा हर्षको सीमा रहेन । श्रीकृष्ण आचार्यसँगै चुँदी रम्यवासी पनि हर्षविभोर भए । किनभने श्रीकृष्ण आचार्य एउटा उच्च ब्राह्मण कुलका धुरन्धर विद्वान थिए । त्यसैले उनलाई सबैले मान्दथे ।

घरमा नाति जन्मिएपछि श्रीकृष्ण आचार्यको ध्यान नातितिर खिचियो । उनी समय पाउनासाथ बालकलाई खेलाएर आनन्द लिन्थे । भानुभक्तका पिता धनञ्जय आचार्यको जागिरको सिलसिलामा पाल्पा सारिएपछि त उनी पिताको स्नेहसमेत बाजेबाट नै पाउन थाले । श्रीकृष्ण आचार्यले नातिलाई माया गरेपनि अनावश्यक पुल्पुल्याएनन् । मायास्नेहको साथै उचित शिक्षा दीक्षा पनि

दिए । आफ्ना विद्वान बाजेबाट साँवा अक्षर चिनेका भानुभक्तले घरमा अमरकोश, कौमुदी जस्ता महत्वपूर्ण ग्रन्थका अध्ययन गरे । त्यसपछि बाजेबाटै ज्योतिषशास्त्रको पनि अध्ययन गरेर चिना टिपन पनि बनाउन जाने । पढाएको पाठ छिटो बुझ्ने तेजिलो दिमाग भएका भानुभक्तले सानै उमेरमा धेरै कुरा जानिसकेका थिए । जस्तो बाजे उस्तै नाति भने भैं बाल्यकाल देखिनै एउटा सज्जन विद्वान बाजेका काखमा खेलेर हुर्कन पाएका भानुभक्तको सोचाइ पनि उच्चस्तरकै थियो । केही गरुँ समाजलाई केही दिऊँ भन्ने भावना उनको हृदयभित्र उर्लिइरहन्थ्यो । यस्तैमा एकादिन घाँसीसित भेट भयो । त्यसपछि भानुभक्तको जीवनमा ठूलो परिवर्तन आयो ।

घाँसीले घाँस बेचेर पैसा जम्मा गरेर कुवा खनाएर समाज सेवा गरेको थाहा पाएर उनले आफूले आफैँलाई धिक्कारे उक्त कुरालाई कवितामा यसरी व्यक्त गरेका छन् ।
*आजन्म घाँसतिर मन दिई धन कमायो ।
नाम ब्यै रहोस् पछि भनेर कुवा खनायो ॥
घाँसी दरिद्र घरको तर बुद्धि कस्तो ।
मो भानुभक्त धनी भै किन आज यस्तो ॥*

यी श्लोकहरू पढ्दा घाँसी दरिद्र थियो । दरिद्र भनेको गरिबभन्दा पनि गए गुजेको आर्थिक अवस्था भन्ने बुझाउँछ । जसका घरमा खानलाई अन्नको गेडा हुँदैन, लाउनलाई लुगा हुँदैन त्यस्ता हालतका घाँसीले नाम कमाउन कै लागि घाँस काटेर बेची आएको रकमले खाना, नाना नकिनी कुवा खनायो भने आफू धनी भएर पनि समाजका लागि केही दिन नसकेको महसुस गरे । भानुभक्तले तत्क्षणको अनुभूतिलाई कवितामा उतारिहाले ।
*मेरा इनार र त सत्तल पाटी ब्यै छन्
जे छन् र चिजहरू छन् घरभित्र नै छन् ।
त्यस घाँसीले कसरी दिएछ अति
धिकार हो मकन बस्नु न राखी कीर्ति ॥*

मैले इनार सत्तल पाटी केही पनि बनाइँनँ । जति छन् सबै धन घरभित्रै छन् । अरुको निमित्त मैले केही गर्न सकेको छैन ।

यस्तो बेलामा त्यो घाँसीले राम्रो अर्ति दियो । मैले पनि अब कीर्ति रहने कुनै काम गर्नुपर्छ भनेर उनले मनमनै अठोट गरे । पहिले नेपाली भाषामा लेखिएका रचना पढ्न पाउने अवसर कम थियो । कि संस्कृतमा कि हिन्दीमा लेखिएका हुन्थे पुस्तकहरू । त्यो देखी भानुभक्तले रामायणलाई संस्कृतबाट नेपाली भाषामा अनुवाद गरी जन्समक्ष ल्याइदिँदा सबैलाई पढ्न सजिलो भयो । त्यसले गर्दा हिमाल, पहाड तराई जताततै रामायणको लोकप्रियता बढ्यो । जनजिब्रोमा भुन्डियो रामायण र कण्ठ पारेका भाका हाली हाली गाउन थाले रामायणका श्लोकहरू

“एकदिन् नारद सत्यलोक पुगिगया लोकको गरौँ हित् भनी ब्रह्मा तार्हि थिया पय्या चरणमा खुसी गराया पनि ।”

(बालकाण्ड)

भानुभक्तले पहिलो श्लोक नै लोकहितका लागि रचना गरे । रामायणको माध्यमबाट नेपाली भाषाको उत्थान गरे । भानुभक्तभन्दा पहिले पनि एकाध विद्वान्हरूले नेपाली भाषामा लेखेको भए पनि भानुभक्तले जस्तो लोकप्रियता पाउन सकेनन् तसर्थ भानुभक्तलाई नै नेपाली भाषाको प्रबर्धक भनियो । आदिकविको स्थान दिइयो । राज्यले राष्ट्रिय विभूति भनी सम्मान गर्‍यो ।

रामायण नेपालमा मात्र होइन भारतको आसाम, दार्जिलिङ, सिक्किम, म्यानमार लगायतका विश्वका अन्य थुप्रै देशहरूमा जहाँ जहाँ नेपालीहरू पुगे त्यहाँ रामायण पुग्यो । त्यसरी हेर्दा तत्कालीन समयमा रामायणले समाजमा ठूलो प्रभाव पारेको देखिन्छ । त्यस्तो रचनालाई सफल मानिन्छ जुन रचना पढेर पाठकहरूको मन छुन्छ । भनौँ भने अभ् त्यो रचनालाई पाठकले कण्ठ गरी पुनः उनीहरूकै मुखबाट दोहोर्‍याउँछन् भने त्यसलाई उच्चकोटीको मानिन्छ । यसर्थमा रामायण भानुभक्तको उच्चकोटीको रचना हो ।

रामायण मर्यादा पुरुष श्रीरामको जीवनी गाथा हो । यो गाथाभिन्न एउटा राजाको

कर्तव्य, पिता-पुत्र मोह, भ्रातृप्रेम, आर्दशपत्नी, मित्रको सहयोग, शत्रुनास, सत्यको विजय, असत्यको पराजय जस्ता तत्कालिन समाजको कलात्मक वर्णन गरिएको छ । रामायण पढ्दा अहिले पनि ऊ बेलालेको चित्रहरू हाम्रा आँखा वरिपरि नाच्दछन् । यो नै भानुभक्तको लेखन जादुगरी हो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

रामायणमा भानुभक्तले श्री बालकाण्ड, श्री अयोध्याकाण्ड, श्री अरण्य काण्ड, श्री किष्किन्धा काण्ड, श्री सुन्दर काण्ड, श्री युद्ध काण्ड, श्री उत्तरकाण्ड गरी सात खण्डमा विभाजन गरी लेखेका छन् । श्री बालकाण्डमा ५३२ श्लोक छन् । यसमा नारदले पाप मुक्तिका लागि ब्रह्मासित सोधेका प्रश्न, रामायण पाठ सबै पापहरूबाट मुक्ति पाइने उपाय ब्रह्माजी जवाफ, दशरथ राजाका ३ रानीहरूले खीर खाएपछि गर्भिणी भएको प्रसङ्ग, तीन भाइ सहित श्रीरामको जन्म, चारै जनाको एकसाथ ब्रतबन्ध, विश्वमित्र ऋषिले मरिच र सुवाहु जस्ता राक्षसलाई मार्न भनी रामको सहायता माग्नु दशरथसमक्ष आएको कुरा, श्रीरामले जनकपुर गएर शिवधनु भाँची सीताजीसित धुमधामले विवाह गरी अयोध्या फर्केको वर्णन बडो कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

श्री अयोध्या काण्डमा दशरथ राजाले रामलाई राजपाट सुम्पिदिनु खोज्दा कैकेयीले छलपूर्वक दशरथलाई बाचा गराई रामलाई चौध वर्ष बनबास र भरतलाई राज्य दिनु भनि मागिन् । त्यो सुनेर दशरथ राजा मुर्छा परे । राम, लक्ष्मण र सीता बनबास गए । भरत आमा कैकेयीसित खुब रिसाए र रामलाई फर्काउन भनी गए । रामले भरतलाई सम्भार राजकाज चलाउन भने, भरतले चाहिँ दाजुको खराउ मागेर दरबार फर्किए । उता राम, लक्ष्मण र सीता केही दिन चित्रकुटमा बसेपछि बाल्मीकिसित विदा भएर अत्रिका आश्रममा गएसम्मको भानुभक्तले बडो मिठोसित वर्णन गरेका छन् ।

श्री अरण्य काण्डमा श्रीराम, लक्ष्मण र सीता एउटा घनघोर जङ्गलमा पुग्छन् । त्यहाँ बाघ, भालुदेखि दुष्ट राक्षसहरू पनि बसेका हुन्छन् । तिनीहरूले रामलाई आक्रमण गर्दा आफै परमधाम पुग्दछन् । त्यसबीचमा शुपर्णखाँ नामकी राक्षसनी आएर रामलाई विवाह प्रस्ताव राख्दछे । तर रामले मेरी घरमा छिन बरु लक्ष्मणलाई भन भन्दा उसले पत्याएर लक्ष्मणलाई भन्न जान्छे । लक्ष्मणले शुपर्णखाँको नाक काटेर बुच्चै पारिदिए । खर र दुषण नामक राक्षस दाजुभाईलाई पनि मारिदिए । शुपर्णखाँ रुदै दाजु रावणकोमा सहायता मान्न गई । रावणले आफ्नी प्यारी बहिनीको यो हालत गराउनेलाई नमारी छोड्दीन भनी शुपर्णखाँलाई विश्वस्त गरायो र मनमनै रामसित बदला लिने सोच बनायो । अनि मारिच राक्षसलाई सुनको मृग बनाई सीता छेउ पठायो । आफू ऋषिको भेषमा भिक्षा मान्न गयो अनि छल गरेर सीतालाई हरण गरेर लभ्यो । सीताले अनेक विलाप गरिन् तर रावणले लंकातिर लिएर गयो । सीताले अनेक विलाप गरिन् तर रावणले सीताको मद्दत गर्न आएको जटायुलाई पनि पँखेटा काटेर आकाशबाट तल फार्दिदियो । सीतालाई रावणले लंकातिर लिएर गयो । यता राम पनि सीता वियोग सहन नसकी जङ्गल जङ्गल भौतारिदै सीताको खोजीमा लागेसम्मको वर्णन मार्मिक ढङ्गले गरिएको छ ।

श्री किष्किन्धा काण्डमा सवरीले बताएको बाटो पछ्याउँदै श्रीराम ऋषक गिरिमा सुग्रीवलाई भेट्न भनी गए र सुग्रीवसित मित पनि लगाए । सुग्रीव र बाली दाजुभाइ थिए तापनि आपसमा शत्रुता थियो त्यसकारण मित्रहितका लागि श्रीरामले बालीलाई वध गरेर सुग्रीवलाई किष्किन्धाको राजा बनाए । सीताजीको खोजी गर्न लंकामा हनुमान गएसम्मको वर्णन छ किष्किन्धा काण्डमा ।

श्री सुन्दर काण्ड - हनुमान लंका पुगेर रावणले अशोक वाटिकामा लुकाई राखेको सीताजीलाई भेट्छ । रावणले माता सीतालाई

हेर लागेकोमा हनुमानलाई त्यसैपनि रिस उठेको थियो त्यसमाथि पनि उनलाई लंकामा गरिएको दुव्यवहारबाट क्रुद्ध भए । हनुमानको शक्तिको बारेमा अनभिज्ञ रावणले हनुमानलाई सजाय दिन पुच्छरमा तेल भिजाइएको भुम्पो बाँधी आगो लगाउन आदेश दिए । हनुमानको पालो आगो दन्किएको पुच्छर लिएर घरको छानामाथि कुद्दा लंका सहर जलेर खरानी भयो । आफ्नो काम तमाम पारी हनुमान सीताजीसित विदा भए र श्रीराम भएको ठाउँमा फर्किए । यसमा हनुमानको सहायताले रावणको घमण्ड चुरचुर गराईएको कुरा बडो रमाइलोसित वर्णन गरिएको छ ।

श्रीयुद्ध काण्ड - लंका जलाएर सीताजीको खबर ल्याउने हनुमानको श्रीरामले मुक्तकण्ठले प्रसंसा गरेर भने "सुग्रीवको मन्त्रीमण्डलमा यिनी जस्ता नकोही छन् नत हुने नै छन् ।" सीताको खबर ल्याएर यिनले मेरो मनको सन्ताप हरिदिए ।

सुग्रीवले अब लंकामा आक्रमण गर्नुपर्छ र जसरी पनि जित्नु पर्छ भनी श्रीरामलाई सुभाष दिए । त्यो सुनेर श्रीरामले पहिला लंकाको सुरक्षा गतिविधि जान्न चाहे । हनुमानले आफूले त्यहाँ देखेको कुरा दुरुस्त बताए जसले लंकापुरी देख्छ उसको मन हरिन्छ किनभने लंका त्रिकुट पर्वतामाथि चारैतिर ठूलो पर्खालले घेरेर बनाइएको छ । घरहरू सुनको बनाइएका छन् । त्यसमा पनि खाँवाहरूमा मणिमाणिक्य जडान गरिएका छन् । मैले सबै घुमी हेरेँ । सहरको चार ढोका रहेका छन् । त्यहाँ महलमान राक्षसहरूले पहरा दिइरहेका छन् । फेरि त्यो सहरको पर्खालको बाहिर वरिपरि ठूलो खाडल समेत सजिलै पार गर्न नसक्ने बनाइएको छ । हनुमानको कुरा सुनिसकेपछि सुग्रीवले लंका आक्रमण गर्ने योजना सहित सेनालाई तयार पार्दछन् । त्यसपछि सारा पृथ्वी नै ढाक्ने गरी बाँनरको फौज लिएर लक्ष्मणसहित श्रीराम लंकामा लडाई गर्न गई । लंका पुग्नु भन्दा पहिले विशाल क्षार समुन्द्र तरेर पार गर्नुपर्ने हुँदा

त्यसमाथि पुल बाँध्ने काम गरियो । पुल तरेर बाँनरफौज लंकाको त्रिकुट पर्वत पुगे । उता लंका दरबारीभित्र रावणको भाईसितै मत भिन्नता बढ्यो अन्तमा विभीषणले दाजुलाई छोडेर रामको शरणमा आए । राम र रावणका बीचमा घनघोर युद्ध भयो । अन्त्यमा रावणमाथि रामले विजय प्राप्त गरे । सत्यको अगाडि असत्यले घुँडा टेकेर हार बेहोर्नु पर्‍यो । रामले विभीषणलाई लंकाको राज्यभार सुम्पेर अयोध्या फर्किए ।

श्री उत्तर काण्ड - रामायणको सातौ वा अन्तिम काण्ड हो । श्रीरामा अयोध्या फर्किएपछि धुमधामले राज्याभिषेक गरियो र सारा प्रजाहरूको सुखसुविधामा रामले आफ्नो ध्यान लगाए । यति सम्मकी एउटा प्रजाले सीताका बारेमा लाञ्छना लगाएर ' अर्काले लगेकी स्वास्नीलाई ल्याएर फेरि घरमा राखेको' भिनदिँदा रामले सीतालाई चोखी छन् वा छैनन् भनेर जाँच गर्न अग्नि परीक्षा लिए । त्यतिले नपुगी सीतालाई दरबारबाट निकाली वनमा पठाइदिए । त्यतिबेला सीता गर्भवती थिइन् । वाल्मीकि आश्रममा सीताले लवकुश जुम्ल्याहा दुई छोराहरू जन्माइन् । लवकुशको चूडा कर्मदेखि सम्पूर्ण शिक्षादिक्षा वाल्मीकीको आश्रममा भएको थियो । अग्नि परीक्षादेखि पनि सन्तुष्ट हुन नसकेका रामले सीतालाई त्याग गरेपछि उनी धरतीभित्र विलय भइन् । श्रीरामको पनि पृथ्वीमा भोज सकिएपछि स्वर्ग गए । त्यहाँ श्रीराम र सीताको फेरि मिलन हुन्छ । यसरी भानुभक्तले रामायणमा साहित्यका नौवटै रसहरू जस्तै शृङ्गार, हास्य, रौद्र, वीर, शान्त, वीभत्स, भयानक, अद्भूत, करुण रस प्रयोग गरी लेखेको हुँदा भानुभक्तीय रामायणले समाजमा ठूलो प्रभाव पारेको देखिन्छ । यसको भाषा सरल, सरस र सुललित पनि भएको हुँदा मानिसले रामायणलाई रुचाएका हुन् । त्यसमा पनि मर्यादा पुरुष श्रीरामको पितृभक्ति, प्रजावात्सल्य, भ्रातृप्रेम, सीताको आदर्श र त्यागले गर्दा रामायणलाई

लोकप्रियताको शिखरमा पुऱ्याउन सफल भएको हो । भानुभक्तले रामायणलाई संस्कृत भाषाबाट नेपालीमा अनुवाद गर्नुका साथै भक्तमाला, प्रश्नोत्तरमाला, वधूशिक्षा जस्ता गहकिला रचना गरेका छन् । यसको अलावा थुप्रै फुटकर कविताहरू पनि लेखेका छन् । भानुभक्त आदिकवि मात्र हैनन् आसुकावि पनि थिए । उनको गजाधर स्वतीको घरमा बास नपाउँदा तुरुन्त 'गजाधर स्वतीकी घरबूढी अलाच्छनकी रहिछन् । नरक जानलाई सबसित विदाबारी भइछन्' भनेर लेखिदिए भने आफ्ना मित्र तारापतिको घरमा बास बस्दा, सासु, बुहारी भगडा गरेर रातभरि निदाउन नपाएकाले वधूशिक्षा लेखे । त्यसैगरी भानुभक्त जेलमा बसिरहेको बेला उडुस उपियाले टोक्दा व्यङ्ग्य कविता लेखे -

*रोज् रोज् दर्शन पाउँछु हजुरको ताप छैन मनमा कछु
रातभर नाच् पनि हेर्छु खर्च नगरी ठूलो चलनमा म छु
लामखुट्टया उपियाँ उडुस इ सङ्गी छन् यिनकै लहडमा बसी
लामखुट्टया उपियाँ गाउँछन् उपियाँ नाच्छन् म हेर्छु बसी*

यसरी हेर्दा भानुभक्त भन्दा पहिलाका कविहरूले नेपाली भाषा प्रयोगमा ल्याएको भएपनि भानुभक्तले जतिको प्रभाव पार्न नसकेकाले भानुभक्तलाई आदिकवि भनिएको हो । यो वर्ष हाम्रा राष्ट्रिय विभूति आदिकवि भानुभक्तको २०० औं द्विसतवार्षिकीको अवसर परेकाले स्वदेश तथा विदेशमा रहनु हुने सम्पूर्ण नेपालीहरूले विभिन्न कार्यक्रमको आयोजना गरी भानुभक्तलाई सम्झी रहेका छन् । पत्रपत्रिकामा भानुभक्तको नाममा विशेषाङ्कहरू प्रकाशित गरिँदै छन् । विशेषाङ्क प्रकाशित गर्नु भनेको महायज्ञ लाउनु बराबर हो । नवप्रज्ञापनबाट लगाइएको महायज्ञमा मैले पनि अक्षरका फूलपाती अर्पण गर्ने अवसर पाएकोमा हर्षको सीमा रहेन । हाम्रा आदिकवि भानुभक्तको यश कीर्ति संसारभरि फैलियोस् । आगामी पुस्ताहरूले उहाँको योगदानलाई युवगौसम्म समिभरहून भन्दै आदिकवि भानुभक्तको द्विसतवार्षिकीका अवसरमा श्रद्धासुमन अर्पण गर्दछु । □

आशुकवि भानुभक्त

● हरिप्रसाद पाण्डेय

आ-आफ्नै जातअनुसारको कर्म गर्नुपर्छ, मानिस भएर जन्म लिएपछि । ब्राह्मणले शास्त्रले निर्देश गरेबमोजिम कर्म गर्दै गएमा असलै फल प्राप्त हुन्छ भन्ने प्रमाण भानुभक्तबाट पाउन सकिन्छ । वि.सं.१८७१ साल असार २९ गते तनहुँ चुँदी रम्घा भन्ने गाउँमा जन्मिएका भानुभक्त आफ्नो कर्मले गर्दा आदिकवि उपाधि प्राप्त गरेर अमर भए । बाजे श्रीकृष्ण आचार्य संस्कृतका प्रकाण्ड विद्वान् थिए । धनञ्जय र धर्मावतीका सुपुत्रका रूपमा जन्मिएका भानुभक्तका दाजुभाइ थिए थिएनन् भन्ने कुरा अनुसन्धानको विषय बनेको छ । भानुभक्तको प्रारम्भिक शिक्षा बाजे श्रीकृष्णबाट घरैमा प्रारम्भ भएको हो । श्रीकृष्णले भानुभक्तलाई चण्डी, रुद्री, वेद, अमरकोश, लघुकौमुदी, मध्यकौमुदी र ज्योतिष विद्याको शिक्षा दिएका थिए । पिता धनञ्जय जागीरे भएर अन्यत्र जानुपरेकाले पुत्रलाई शिक्षित बनाउन समय पाएका थिएनन् । श्रीकृष्ण काशीवास जाँदा भानुभक्त पनि साथमै गएका थिए । यसै क्रममा काशीमा विभिन्न विद्वान् हरूबाट दर्शनशास्त्रको अध्ययन गर्ने अवसर भानुभक्तले प्राप्त गरे । उनी विद्यार्थी कालदेखि

नै कविता लेख्ने गर्थे । उनले आफ्नो परिचय कवितामै यसरी दिएका छन् :

पाहाडको अति बेस देश तनहुँमा श्रीकृष्ण ब्राह्मण थिया ।
खुप् उच्चा कुल आर्यवंशि हुत गै सत्कर्ममा मन् दिया ॥
विद्यामा पनि जो धुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया ।
तिनको नाति म भानुभक्त भनि हुम् यो जानी चिह्नीलिया ॥

फुटकर कविताको रचना काशीमा नै गर्न थालेका रहेछन् भानुभक्तले । प्रतिभा भएर पनि प्रेरणा प्राप्त भएन भने प्रतिभा मौलाउन पाउँदो रहेनछ । घाँसीले कुवा खनेर पछिसम्म नामद्वारा जीवित हुने कुरा भानुभक्तलाई सुनाएपछि समाजमा केही गरेर देखाउने विचार उनको मनमा आयो । संसारमा आफ्नो नाम चलाउन अध्यात्मरामायणको भाषाश्लोकमा अनुवाद गर्ने निश्चय गरे । वि.सं.१८८८ मा बालकाण्डको अनुवाद गरेर सिध्याए । नेपाली जनजिब्रोमा गड्ने गरी रामायणको प्रचार प्रसार भयो । फुर्सदको बेलामा होस् या पूजाकोठामा पाठको रूपमा रामायण गाउन थाले । भानुभक्तले कविता रचना गर्ने बेलामा कोठाको ढोका थुनेर बस्थे । खान बोलाउँदा समेत वास्ता नगर्ने उनको बानी बसेकाले सिल्ली भन्ने गर्थे, घरका मानिसहरू । नातिको काव्यप्रतिको मोह देखेर उनी भन्थे, एकोहोरिएर काम गर्ने मान्छे सिल्ली जस्तै हुन्छ । भानुभक्तको उज्ज्वल भविष्य बाजे श्रीकृष्णले मात्र राम्रोसँग बुझेका थिए र त्यसैले उनलाई संस्कृतको ज्ञान दिएका थिए ।

भानुभक्त आशुकवि थिए । घतलाग्दा घटनाहरू देखे भने तत्कालै कविता रचना गरिहाल्ने उनको बानी थियो । एक दिन कलाधर ब्राह्मणलाई मन्त्र सुनाउन जाँदा आफ्ना मित्र गजाधर सोतीका घरमा बास माग्दा गजाधरकी पत्नीले बास नदिएर निर्दयतापूर्वक घाँक्रेट्याक लगाई घरबाट निकालेपछि अलि पर अरूकै घरमा रात बिताउन परेको कुरा आफ्ना मित्रलाई कवितैमा चिठी लेखी अरूका हात पठाए ।

अध्यात्मरामायणको भाषाश्लोकमा अनुवाद, भक्तमाला र प्रश्नोत्तरमाला, वधूशिक्षा, रामगीताको अनुवाद, घटनाअनुसार फुटकर

कविताको रचना गरेर राष्ट्रलाई दूलो गुन लगाएका छन् भानुभक्तले । उनको प्रसिद्धिका लागि मोतीराम भट्टले दिएको योगदानलाई पनि बिर्सिन मिल्दैन । वास्तवमा मोतीरामको जन्म नै भानुभक्तका लागि भएको हो भन्दा अर्घेलो हुँदैन । भानुभक्तलाई आदिकवि उपाधिबाट मोतीरामले नै विभूषित गरेका हुन् । रामगीता भानुभक्तको अन्तिम अनुवाद काव्य हो भन्ने धेरैको भनाइ छ । उनी बिरामी परेको बेलामा छोरालाई लेखाएको प्रसङ्ग पनि कतै कतै फेला पर्छ । रामगीतापछि उनले अरू रचना गरेको प्रमाण कतै पाइँदैन ।

एकातिर भानुभक्तलाई संस्कृतका आदिकवि वाल्मीकिसित दाँजिएको छ भने अर्कातिर उनी वेदव्यासिसित पनि सम्बन्धित हुन पुगेका छन् । रामगाथारूपी रामायण संस्कृतमा रचना गरेकै कारण वाल्मीकि संस्कृतका आदिकवि कहलाइए । हिन्दी भाषामा गोस्वामी तुलसीदासले रामायणको रचना गरेका हुनाले उनी हिन्दीका आदिकवि बने । त्यस्तै संस्कृत भाषाबाट अध्यात्मरामायणको अनुवाद गरी नेपाली जनजिब्रोमा भिजाइदिएकाले भानुभक्त नेपाली भाषाका आदिकवि मानिएका हुन् ।

मोतीराम भट्टपछि नाटककार बालकृष्ण समले पनि भानुभक्तको उचाइँ बढाउने काम गरे । बालकृष्ण समले लेखेको 'भक्त भानुभक्त' नाटक भानुभक्तका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूका लागि महत्वपूर्ण स्रोत सामग्री हुन सक्छ । समले यो नाटक मोतीराम भट्टद्वारा लिखित भानुभक्तको जीवनचरित्रलाई आधार बनाएर लेखेको देखिन्छ ।

प्रतिभाशाली कविलाई कविमण्डलीमा नै रिस गर्नेहरूको कमी हुँदैन । भानुभक्तका पालामा पनि शशिनाथ पण्डित नामक एक जना ईर्ष्यालु व्यक्ति जन्मेका रहेछन् । भानुभक्तको शशिनाथ पण्डित र गिरिधारी भाटसँग जग्गासम्बन्धी मुद्दा चलेको थियो । मुद्दा नछिनेर डिठाले भुलाइरहेको अवस्थामा भानुभक्तले त्यातिखेरका हाकिमहरूको ध्यान

आकर्षित गर्न एउटा श्लोक कविता लेखेपछि उनको मुद्दामा जर्नेल कृष्णबहादुरको ध्यान खिचिएको थियो ।

कुमारी चोकमा जग्गासम्बन्धी मुद्दा खेपे काठमाडौँ आएका बेला सुब्बा धर्मदत्तसित भानुभक्तको एकाएक भेट भयो । उनी भानुभक्तका कविता सुनेर प्रसन्न हुन्छन् । मोतीरामका बाजे दयाराम भट्ट र सुब्बा धर्मदत्तबीच भानुभक्तका कविताका विषयमा बेला बेला चर्चा चल्ने गर्छ । यही सम्बन्धले नै सायद मोतीरामको चासो भानुभक्तप्रति बढेको हो ।

भानुभक्त आशुकवि भएकाले जहाँ जे देख्छन्, तत्कालै कविता लेख्ने गर्थे । काठमाडौँ सहर घुम्न गएका बेला तत्कालीन प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणा आफूना भाइभाइदारहरूसहित घोडा चढेर हिँडेको देखेकाले उनलाई काठमाडौँ सहर निकै रमाइलो र सुन्दर लाग्छ । भानुभक्तले सुन्दर काठमाडौँको बयान कवितामा यसरी लेख्छन्-

*“चपला अबलाहरु एक सुरमा
गुनकेसरिको फुल ली सिरमा
हिँडन्या सखि लीकन ओरीपरी
अमरावति कान्तिपुरी नगरी*

*यति छन् भनि गन्नु कहाँ धनियाँ
खुसि छन् मनमा बहूतै दुनियाँ
जनकी यसरी सुखकी सगरी
अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी*

*कहिँ भोट र लण्डन चीन सरि
कहिँ कालभरि गल्लि छ दिल्ली सरि
लखनौँ, पटना मद्रास सरि
अलकापुरि कान्तिपुरी नगरी*

*तरबार कटार खुँडा खुकुरी
पिसतोल र बन्दुक सम्म भिरी
अति शूर र वीर भरी नगरी
छ त कुन सरि कान्तिपुरी नगरी*

रिस राग कपट छल छैन जहाँ

तब धर्म कती छ कति छ यहाँ
पशुका पति छन् र खवारि गरी
शिवकी पुरी कान्तिपुरी नगरी”

भग्गडिया गिरिधारी भाटसँगको जग्गामुद्दामा कुमारी चोकमा शुनिनु पर्दा आफू निर्दोष भएको र आफ्नो छोरी आठ वर्ष पुगी व्रतबन्ध गर्ने उमेर भएकाले ब्राह्मणको संस्कार गर्नका लागि जेलमुक्त गर्न जर्नेल कृष्णबहादुर राणालाई कवितामा यस्तो बिन्तीपत्र लेखेर पठाएको पाइन्छ-
चालिस् वर्ष भयौं म पुत्र पनि एक मात्रै छ आठ वर्षको आयो काल व्रतबन्धको नजिकमा बेला त हो हर्षको ब्याहँ आज पर्या म ता विपतमा एकलो यहाँ छु फगत् कुन् पाठ्ले व्रतबन्ध पार् गर्हँ फेर मान्छु अँध्यारो जगत् गायत्री दिनु बाबुको छ अधिकार भिक्षा दिनु माईको बालकमा पनि वेद् पढीकन सुसार गर्नु गुरु गाईको यस्तो मुख्य बखत् छ यो अरु छ कुन् काम पार लगाई दिव्या धेरै बिन्ती कती गर्हँ चरणामा एकै कुराले छिन्या

शास्त्रीय परम्पराअनुसार ब्राह्मणको संस्कार गर्नुपर्छ । संस्कारमा आमाबाबुको कर्तव्यको बोध गराई मातृभाषा नेपालीलाई माया र कदर गर्न सिकाउने योग्य र दूरदर्शी व्यक्ति भएकाले नै मातृभाषामा लेखिएका कवितामा गहिरो रुचि राख्ने जर्नेल कृष्णबहादुरले तत्काले जेलमुक्त गराएको देखिन्छ ।

अहिले विकृति र विसंगतिले गाँजिएको सामाजिक संरचनाको प्रभाव परिवारमा पुर्नु स्वाभाविकै हो । आमा-बुबा, छोरा-छोरी, सासू-बुहारी सबै आ-आफ्नै इच्छाअनुसार चल्ने समाजमा मर्यादित अनुशासनको खडेरी परेको देखिन्छ । अहिले भन् प्रत्येकका घरमा कुनै न कुनै सन्दर्भमा सासूबुहारीको ठाकठाक् ठुक्ठुक् परेकै देखिन्छ । गाउँघरतिर बुहारीहरूको जमघट हुने स्थान पानी पँधरो, मेलापात र घाँस दाउरा गर्न गएका बेला प्रायः आ-आफ्ना सासूहरूकै कुरा काटेर दिन बिताउनु र सासूहरूको जमघट भएका बेला आ-आफ्ना बुहारीहरूको कुरा काट्नु पुरानै चलन हो । भानुभक्तले रचना गरेको 'वधूशिक्षा' लघुकाव्यमा यही सामाजिक

समस्यालाई सम्बोधन गर्न खोजिएको छ । नारीहरूलाई अनेकौं उपदेश दिएर मर्यादित बन्न प्रेरणा दिने 'वधूशिक्षा' प्रत्येक नारीले ग्रहण गर्नुपर्ने कृति हो ।

एक दिन आफ्ना मित्रवर तारापतिका घरमा बास बसेका भानुभक्तले राति सासू र बुहारीको दन्तबभ्रान सुन्छन् र रातिभरि निदाउन सक्दैनन् । यही उद्वेगमा उनले त्यसै राति वधूशिक्षाको सिर्जना गरेको कथन छ । यो काव्य नारीहरूलाई कर्तव्य शिक्षा दिनका लागि अत्यन्त उपयोगी र सान्दर्भिक छ । यस कृतिको अध्ययन र मननले सबैका घर सुसंस्कारित, सभ्य र मर्यादित बन्न सक्नेछन् । भानुभक्तका मित्र तारापतिले वधूशिक्षा प्राप्त गरेपछि आफ्नै घरमा पत्नी र बुहारीलाई सुनाए । वधूशिक्षाको श्रवणपछि तारापतिका घरमा सासू बुहारीबीच दन्तबभ्रान हुन छाड्यो । सासू र बुहारी आ-आफ्नै कर्तव्यनिष्ठामा रहे भने घर स्वर्ग बन्न बेर लाग्दैन । वधूशिक्षामा यिनै कुरा दर्साइएको छ-

प्रातः कालमहाँ उठेर पहिले ध्यान ईश्वरैको गरुन् ।
सो ईश्वर पति हुन् भनेर पछि त्यो भक्ति पतिमा धरुन् ॥
भक्तिले पति ईश्वरै भनी बुझ्नु पाउ तलैमा पर्नु ।
पूजा हो पतिको भनेर घरका काममा अगाडि सरुन् ॥

यी पङ्क्तिमा ईश्वरीय भक्तिका आध्यात्मिक कुरा मात्र होइन, निःस्वार्थ मानवधर्म र कर्तव्य पनि जोडिएका छन् । सबै प्राणीहरूलाई कर्तव्यनिष्ठ भएर व्यवहार गर्न जोड दिइएको छ । साँच्चै भन्ने हो भने यस वधूशिक्षामा आध्यात्मिक ग्रन्थमा भई मातृशक्तिको उच्च महिमा र उपदेश छ । भानुभक्तका प्रत्येक रचनाहरू समयसापेक्ष र सान्दर्भिक छन् । चवन्न वर्षको अल्पायुमै राष्ट्र र राष्ट्रियताका लागि धेरै गरेर बिदा भएका हुन् भानुभक्त ।

भानुभक्त चम्किए भानु रामायण रचीकन ।
दिव्योपदेश घाँसीको घुस्यो मन्त्र बनीकन ॥
मोती जन्मिनु हो भाग्य नेपाली इतिहासमा ।
चिनाए उनले भानु विश्वसाहित्य माभ्रमा ॥
बाउन्न वर्षका कान्छा मोतीराम भए पनि ।

मोतीबाट चल्थो नाम कविरत्न उनी भनी ॥
विदेश देशले जान्यो आदिकवि भनीकन ।
आदिकवि सुहाए ती काव्यस्रष्टा बनीकन ॥

चूडामणि भए भानु नेपाली कवि भैकन ।
रमाए सब नेपाली मन्त्रमुग्ध भईकन ॥
लेखी दिए वधशिक्षा उपयोगी समाजमा ।
बुहारी जातका लागि धर्मकर्म सिकाउन ॥

नेपाली जनजिब्रोमा त्यै रामायण भुण्डियो ।
धुन त्यो लोकभाषाको पाखापर्वत गुञ्जियो ॥
अनुवाद गरेका हुन् जनताले बुझून् भनी ।
देशकाल विचारेर सच्चास्रष्टा भए उनी ॥

गाथा अमर भो आज रामको लोकपावन ।
साभा भाषा भयो आज नेपाली दिग्दिगन्तन ॥
घाँसे द्रष्टा बनी दिन्छन् अर्ती गुन लगाउन ।
भानुभक्त उठेका हुन् कान्तिपुर चिनाउन ॥

सन्दर्भस्रोत

आचार्य, बाबुराम, पुराना कवि र कविता, पाँचौँ संस्करण, साभा प्रकाशन, वि.सं. २०४६ ।
कौण्डिन्यायन, आचार्य शिवराज, आदिकवि भानुभक्त आचार्य, हाम्रो पुरुषार्थ (भानुभक्त विशेषाङ्क), शशि पन्थी (सम्पा.), वर्ष ४१, अङ्क १, सम्पूर्णाङ्क ६०, कार्तिक-पुस, २०७०, पृ. २३-४७ ।

खनाल, नारायणप्रसाद, भानुभक्तको रामायणमा लोककल्याणकारिता, हाम्रो पुरुषार्थ (भानुभक्त विशेषाङ्क), शशि पन्थी (सम्पा.), वर्ष ४१, अङ्क १, सम्पूर्णाङ्क ६०, कार्तिक-पुस, २०७०, पृ. ४८-५२ ।

न्यौपाने, नेत्रप्रसाद, नेपाली वाङ्मय क्षेत्रमा भानुभक्तको योगदान र यिनको वधूशिक्षा काव्यमाथि संक्षिप्त चर्चा, हाम्रो पुरुषार्थ (भानुभक्त विशेषाङ्क), शशि पन्थी (सम्पा.), वर्ष ४१, अङ्क १, सम्पूर्णाङ्क ६०, कार्तिक-पुस, २०७०, पृ. ७१-७८ ।

पन्थी, लक्ष्मीकान्त, भक्त भानुभक्त नाटक एक विवेचना, हाम्रो पुरुषार्थ (भानुभक्त विशेषाङ्क), शशि पन्थी (सम्पा.), वर्ष ४१, अङ्क १, सम्पूर्णाङ्क ६०, कार्तिक-पुस, २०७०, पृ. ५३-६५ ।

भानुजयन्ती

● दुर्गा रिमाल (अधिकारी)

वर्षैपिच्छे युगयुग तिमी बाँच हे काव्यदाता
नौला नौला विपुल गिरिमा खस्छ है आँसुधारा
नेपालीको मनमुटु अझै रन्छ जो काव्य गंगा
लेख्यौ रामायण मुटु अझै छुन्छ काव्य अनाद

घाँसीको त्यो हितवचन सुन्यौ थियो प्रेरणा जो
कथ्यौ तिम्ले जनमगजका सिल्प त्यो सिर्जना त्यो
भन्छौ हामी रवि जब हुने भानुको अर्थ खोज्दा
त्यस्तै त्यहाँ चमचम गरी चम्क्यौ काव्यनादमा

सीता माता भरत जसरी राम संग्राम काव्य
कथ्यौ सारै सरल सहजै पादुका दान काव्य
भारी वर्षा छमछम हिलो मास आषाढ थियो
जन्मी वस्यौ भरभर तिमी काव्य नौलो सुनौलो

ती उत्तरायण, वन र जो बालकाण्ड बनायौ
नेपालीको मनमुटु छुने धर्मशास्त्रै मिलायौ
घोच्का पच्का सरल र विरोधी छ राणा विरोधी
ब्याख्यान् सारा अति रमणिये कान्तिपुरी बनाई

त्यस्तो न्यानो वट वृक्षसँगै काव्य हामी तपाऔं
हाम्रा राम्रा कवि हृदयका आदि मान्दै रमाऔं
श्रद्धा गर्दै कुसुमहरूका भाव हामी मनाऔं
नेपाली हौं युगयुग जिई भानु जन्मै मनाऔं

भक्तिकाव्य परम्परामा भक्तमाला

● रमेश शुभेच्छु

१. विषय परिचय

भानुभक्त आचार्य (१८७१-१९२५) नेपाली साहित्य परम्परामा प्राथमिक कालीन भक्तधाराका विशिष्ट प्रतिभा हुन्। उनका रामायण, वशोत्तर माला, बधुशिक्षा र रामगीता जस्ता सबै कृतिहरू भक्तधारा अन्तर्गत रहेर रचना एका कृति हुन्। यी मध्ये बधुशिक्षाले कर्म र पतिभक्तिलाई जोड दिएको छ भने अन्य कृतिले ईश्वर भक्ति र त्यस्मा पनि रामभक्तिलाई नै केन्द्रमा राखेको देखिन्छ। यस समीक्षामा भक्ति साहित्यका अनुशीलनबाट प्राप्त खास खास सूत्रहरूका आधारमा भक्तिसाहित्यका सामान्य सैद्धान्तिक पर्याधार तयार गरी सोही पर्याधारका आधारमा आचार्यको भक्तमाला काव्यकृतिको सामान्य विश्लेषण गर्ने प्रयास भएको छ।

२. भक्ति साहित्य

भक्तिकाव्यको आधुनिक स्वरूप भजन सिर्जनामा रूपान्तरित भएको छ। नेपाली साहित्य परम्परामा यस किसिमको काव्यधाराको प्रधानता प्राथमिककालीन

काव्य सिर्जन परम्पराको दोस्रो प्रहरमा देखियो। यस्तो भक्ति रचना विश्वसाहित्यका जुनसुकै भाषा साहित्य परम्परामा धेरथोर देखिएकै छन्। भक्तधारा कुन युगमा प्रधान रह्यो भन्ने पक्ष एउटा अलगै पक्ष हो तर यस धाराको साहित्य सिर्जन परम्परा धेरथोर निरन्तर रहेकै छ। आजको युग भक्ति साहित्यको युग होइन तर साहित्य अध्ययनका क्रममा युग सापेक्ष र सम्बन्धित कृति र झप्टाको चेतना वा विश्वदृष्टि सापेक्ष अध्ययन गर्नु समीक्षणको धर्म हो।

भक्ति शब्दले भक्तको निष्ठा आस्था वा पूजा भन्ने अर्थ बहन गर्छ। यसको शाब्दिक अर्थ ईश्वर वा देवी देवताप्रति हुने निष्ठा आस्था वा पूजाको भावना हो। यसलाई पूज्य वा मान्यजनप्रति गरिने आदरभाव वा श्रद्धाका रूपमा पनि चिन्न सकिन्छ। यसको सभ्य अर्थ विश्वास वा आस्था हो भने असभ्य अर्थ चाकरी पनि हो। यस अर्थमा साहित्यमा भक्ति वा श्रद्धाका कारण लेखिने साहित्यलाई नै भक्ति साहित्य भनिन्छ। एक किसिम भक्तधारा भनेको नेपाली साहित्यको पृष्ठभूमि कालीन लोक साहित्यमा प्राप्त सगुन, मागल, फाग, बालुन एवम् विभिन्न ब्रत एवम् पर्व अनुष्ठानका गीति लोक सिर्जन परम्पराको लेख्य रूप पनि हो। यो एक किसिमको धार्मिक आध्यात्मिक कर्मीहरूको साहित्य सिर्जन परम्पराबाट विकसित धारा हो। त्यही आध्यात्मिक धारा भएकै कारणले पनि यस धारामा धार्मिक प्रकृतिका पण्डित, जोगी एवम् शान्त धाराका कविहरूको योगदान उल्लेख्य रहेको छ।

भक्ति साहित्य सिर्जनाका खास खास ऐतिहासिक एवम् सामाजिक कारणहरू हुन्छन्। विश्व साहित्यमा युद्ध र प्रकृति प्रकोपले झप्टाका कलमलाई भक्तितिर मोडेको देखिन्छ भने नेपाली साहित्यका सन्दर्भमा भक्ति साहित्यका उत्प्रेरक पक्षहरू नेपाली समाज र इतिहास सापेक्ष नै रहेका छन्। यसका उत्प्रेरक पक्षका रूपमा नेपाली इतिहासमा घटेका घटनाहरू देखा पर्छन्। त्यस्ता कारक घटनाहरूमा सुगौली सन्धी, भीमसेन थापाको पतन, कोत पर्व र जङ्गबहादुरको

उदय एवम् एकतन्त्रीय राणा शासनकालका गतिविधिहरू पर्दछन् । युद्धमा पराजय, आफन्तहरू बिच भएको विछोड, पुन युद्ध हुने आशङ्का, सामाजिक नैतिक आध्यात्मिक मूल्यहरूमाथिको हस्तक्षेप जस्ता ऐतिहासिक परिप्रेक्षमा नेपाली समाजमा विकसित वीर भावनाप्रति शिथिलता आई भक्ति एवम् धार्मिक परम्परागत चिन्तन बढ्न थालेको देखिन्छ । यसमा लोकानुशासन वा नैतिक मूल्यहरू पनि एकाकार भएर आएका छन् ।

भक्ति काव्य सिर्जन परम्परासँग नेपाली समाजका अनेक पक्षका साथै भारतीय हिन्दुसंस्कृतिका विविध पक्षहरू पनि एकाकार भएर आएका छन् । तत्कालीन समयमा प्रचलित आध्यात्म रामायण र श्रीमद्भागवत महापुराण लगायत संस्कृतका योग, साङ्ख्य र वेदान्त दर्शन एवम् ब्रज-अवधी मैथिली आदि भाषाका रामकाव्य र कृष्ण काव्य तथा गोरखनाथ र ज्योत्समनि सन्त परम्पराबाट परिपोषित देखिन्छ (२०४६ : १०६) नेपाली भक्ति साहित्य सिर्जन परम्पराको विकासमा आशिक मात्रामा भारतका बनारस, अयोध्या र मथुराका साथै बङ्गलादेशी भक्ति परम्परा र भक्ति कविता एवम् नाट्यको प्रभव रहनाका साथै मूलत नेपाली समाजमा विकसित धार्मिक, लोक संस्कार एवम् संस्कृतिको र त्यस अनुकूल नेपाली जनमानसको मनोविज्ञानले प्रभाव पारेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा विकसित धर्ममा शैव, वैष्णव र शाक्तको प्रभाव रहेको र मूलत पाञ्चायन देवताका रूपमा शिव, देवी (शक्ति), विष्णु, सूर्य र गणेशको पूजा गरिने परम्परा रहेकाले तीमध्ये विष्णुलाई शक्तिशाली देवता मानी उनका अवतारहरूको पूजा र भक्ति गर्ने क्रममा राम र कृष्णभक्ति धाराको विकास भएको मान्नु वैज्ञानिक ठहर्छ । यो सगुण भक्तिधाराको वैज्ञानिक आधार होभने निर्गुण भक्तिधाराको विकासमा सधुक्कडी परम्पराको प्रभावस्वरूप सच्चिदानन्द ब्रह्मस्वरूप केन्द्रित भक्तिसँग सम्बन्धित चिन्तनहरू कारक बनेका छन्। सगुण भक्तिले दिएको नैतिक आध्यात्मिक

चेतमा निर्गुण भक्ति धाराले सगुणको नैतिक पक्षलाई स्वीकार गर्दै सामाजिक वयङ्गलाई आत्मसात गरेको देखिन्छ ।

नेपाली काव्यपरम्परामा भक्तिधारालाई सगुण र निर्गुण भक्तिधाराका रूपमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गरिँदै आएको अवस्था छ । यस किसिमको वर्गीकरण अनुसार सगुण भक्तिधारा राम र कृष्ण भक्तिधारामा केन्द्रित देखिन्छ भने निर्गुण भक्तिधारा निर्गुण सच्चिदानन्द ब्रह्मस्वरूपमा केन्द्रित देखिन्छ । यस वर्गीकरण अनुसार रामभक्तिधाराका भानुभक्त आचार्य र रघुनाथ पोखर्याल एवम् कृष्ण भक्तिधाराका इन्दिरस, विद्यारान्य केशरी, वसन्त शर्मा, पतञ्जली गजुर्याल, यदुनाथ पोखर्याल आदि र निर्गुण भक्तिधारा अन्तर्गत शशीधर, अगम दिलदास, अखण्ड दिलखास, ज्ञान दिलदास जस्ता प्रतिभा पर्दछन् । यद्यपि सगुण र निर्गुण दुबै भक्ति धाराहरू सहअस्तित्वमा रहेर देवभक्ति, सांसारिक मोह भंग, सामाजिक कष्टबाट वैराग्य, परम तत्वको खोजी, मिथ्याप्रति व्यङ्ग्य, मुक्तितर्फको चासो जस्ता बुँदामा समेट्न सकिने देखिन्छ ।

३. भक्तमाला काव्यकृतिको भक्ति साहित्यिक विश्लेषण

भक्तमाला लघुकाव्य कृति भानुभक्त आचार्यको भक्तिधाराको प्रतिनिधिमूलक मौलिक कृति हो । यस काव्यकृतिलाई मोतीराम भट्टले खोज गरी १९४१ सालमा आफ्ना मित्र तेजबहादुर राणालाई प्रकाशन गरिदिन अनुरोध गरेका थिए । जुन कृति तेजबहादुरका प्रकाशनमा अमर यान्त्रालय वराणसीबाट भएको बुझिन्छ । यहाँ यस काव्यलाई देवभक्ति, सांसारिक मोह भंग, सामाजिक कष्टबाट वैराग्य, परम तत्वको खोजी, मिथ्याप्रति व्यङ्ग्य, मुक्तितर्फको चासो जस्ता सूत्रका आधारमा भक्तिसाहित्यिक विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१ देवभक्ति

कुनै पनि कृति भक्ति साहित्य हो कि होइन भन्नका लागि देवभक्तिलाई

प्रमुख आधार मान्न सकिन्छ । भक्तिप्रधान कृतिमा देवस्तुति वा देवभक्तिको अपेक्षा गरिन्छ । नेपाली साहित्यमा सगुण र निर्गुण भक्तिरचना हुनेगरेको बुझिन्छ । त्यसमध्ये सगुणभक्तिको केन्द्र पाञ्चायन देवता र त्यसमा पनि विष्णुका पछिल्ला अवतार राम र कृष्णकेन्द्रको भक्तिमा आधारित रचना पाइन्छन् । भक्तमाला रामभक्ति केन्द्रित रचना हो । यस रचनाको आरम्भ नै सीतारामलाई केन्द्रमा राख्दै गरिएको छ :

प्रतिज्ञा मैले यो यमसित गर्‍याँ जन्म अब ता ।

सिताराम् भज्या छु विषयहरूमा छाडि ममता ॥

प्रतिज्ञा सो बिसीकन जनधनै खोजि डुलियो ।

सितारम् भज्या हो शिवशिव उसै आज भुलियो । ।

(श्लोक, १)

प्रस्तुत अंशमा सीता रामको भक्ति गर्नुला भन्दाभन्दै जीवन बितेको प्रसंगलाई समेटिएको छ । विचमा सीतारामको भजन नगरी वा भक्ति नगरी जनधनको खोजीमा लागेको पछुतो समेटिएको छ । काव्यमा स्वर्ग र नर्कको धार्मिक विश्वास अनुरूप अब नरकमा परिने भैयो वा यमका दुतले दुख दिनेभए जस्ता अनेक चिन्ता र पश्चाताप गर्दै म अब भक्ति गर्नेछु मलाई क्षमादान मिलोस् भन्ने भक्ति भाव व्यक्त भएको छ । प्रत्येक श्लोक रामभक्तिमा समर्पित गरिएको हुँदा यसलाई भक्तमाला भनिएको शीर्षकसँग संबन्धित पक्ष समेत पुष्टि हुन्छ । यसमा देवभक्ति र पश्चाताप एवम् देवको उचित भक्ति गर्न नसकेको गुनासो समेटिएको हुँदा प्रस्तुत काव्य भक्ति काव्यका कित्तामा सफल ठहर्छ ।

३.२ सांसारिक मोह भंग

भक्ति काव्यको कसी सूत्र सांसारिक मोह भंग हो । सांसारिक मोह यथार्थ वा भक्तिका दृष्टिले अनास्तिकता हो भने सांसारिक मोह भंग भक्तिभावको जागृति हो । भक्तमाला काव्यकृतिमा बाल्यकाल बाल रसमा बितेको, यौवम पनि मोहका वसमा बितेको, वृद्धावस्थामा पनि अभै ईश्वर भक्ति छैन तर यसमा रहिरहनु नहुने भन्ने मोह भंगको अवस्था देखाइएको छ । जुन अवस्थालाई सङ्केत गर्ने कवितांश यसप्रकार छ :

*गयो बालककालको बय पनि उसै बाल रसले ।
यसै रित्ने यौवन् पनि बितिगयो मोहवशले ॥
भयो वृद्धावस्था अभ्र पनि भजिदैन मनले ।
कसो गर्नुं ख्वामित् मकन यमका दूतहरूले ॥*

(श्लो, ३)

प्रस्तुत अंशमा बालककाल, युवावस्था र वृद्धावस्थामा समेत भक्तिभावमा नलागेकामा यमाराजसँगको डर राख्दै ख्वामित वा रामलाई पुकारा गरिएको छ । समग्र श्लोकको अविधा र ध्वन्यर्थमा यो सांसारिक मोह वेकार छ भन्ने भाव प्रतिध्वनित भएको छ । यही सिलसिलामा म मोहवसमा परेको छु तरमलाई कृपा गरिदिनुहोला भनेर चौथोश्लोकमा भनिएको छ । पाँचौंश्लोकमा जन्मको अर्थ बुझेर आफू कमाउने मात्र होइन दानदक्षिण पनि गर्नुपर्छ भन्ने भाव अभिव्यक्त छ । त्यसै सिलसिलामा जगत्का मालिकले पनि आखिर केही नलगेको भन्ने भावलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ :

जगत्मा पृथ्वीका अधिपति बडा दौलथि थिया ।

मरणाका बेलामा बुझिलिनु ति क्या लीकन गया ॥

निरन्तर यै सम्भरी हरि भजि रहोस् शुद्ध मनले ।

परन्तु हक् मन्यै छ त बटुलि क्या गर्नु धनले ॥ (श्लो, ६)

यसरी सांसारिक मोह भंगगर्दै गर्दै काव्यको अन्तिमतिर सांसारिक मोह भंगलाई यसरी समेटिएको छ :

जगत्मा खुप धाजौं न त सुफल पाजौं किहि रती ।

तपस्याको हानी हुनकन गयाको कहूँ कती ॥

तपस्या गर्ने काल अधि बितिगयो क्याहूँ अहिले ।

यसै योनीमा पार सहज नतरया तनुं कहिले ॥

-श्लो, २१)

यसरी हेर्दा भक्तमाला काव्यकृतिमा श्लोक श्लोकमा सांसारिक मोहबाट मुक्तिको भाव व्यक्त भएको छ । सांसारिक मोह, आफन्त, तेरोमेरो जस्ता भावबाट टाढा रहेर मात्र जीवन सार्थक बनाउन सकिन्छ भन्ने भाव अभिव्यक्तिका लागि काव्य सफल रहेको छ ।

३.३ सामाजिक कष्टबाट वैराग्य

भक्ति साहित्यको एउटा प्रमुख उद्देश्य सामाजिक कष्टबाट वैराग्यको विकास र परमात्मा वा देवता प्रति भक्तिभाव जगाउने

हुन्छ । त्यस आधारमा भक्ति साहित्यलाई चाँच्ने अर्को कसी सामाजिक कष्टबाट वैराग्य हो । भक्तमाला काव्यकृतिमा जीवनमा जेजति काम कुरा गरे पनि त्यसबाट केवल दुख मात्र भएको र वैराग्य विकास भएको भाव व्यक्त गरिएको छ ।

काव्य अनुसार सांसारिक वा सामाजिक सुखमा रमाउने मान्छे वृद्धावस्था र मृत्युवस्थामा दुखी बन्छ भन्ने कविको जीवन दर्शन छ । सांसारिक कामहरू परलोक वा जीवनका अन्त्यावस्थामा कामलापदैर्न त्यसैले भक्ति गर्नुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त गरिएको अर्को कवितांश यस्तो छ :

भजौंला भन्दैमा कति कति बित्यो जन्म जनको ।
मरौंला भन्नाको अझ पनि विचार छैन मनको ॥

(श्लो. १०)

प्रस्तुत साक्ष्यमा जस्तै काव्यका विभिन्न सन्दर्भमा सांसारिक पक्षबाट वैराग्य जागृतिको प्रयास भएको छ । पाठकलाई सांसारिक सुख सयलबाट वैराज्य भाव जागृत गरी भक्तिमा प्रेरित हुन उत्प्रेरित गर्न समय सन्दर्भमा निकै सफल देखिन्छ ।

३.४ परम तत्वको खोजी

भक्तिवादी सर्जकले सांसारिक कुरालाई मिथ्या ठान्छन् । लौकिक वस्तुलाई परिवर्तनशील र क्षणिक मात्र ठान्छन् । उनीहरूका दृष्टिमा परमतत्व भनेको ईश्वरको लीला हो । ईश्वरले चाहँदा जे पनि हुन सक्छ । मान्छेले मात्र केही गर्न सक्तैन भन्ने ठान्छन् । त्यस क्रममा साकार वा निराकार ईश्वरको कल्पना गर्छन् र उसैलाई सत्य ठान्छन् । त्यसैले भक्ति साहित्य अध्ययनको अर्को प्रमुख सूत्र ईश्वर वा पारलौकिक परम तत्वको खोजी हो ।

भक्तमाला काव्यका अधिकांश श्लोकमा परमतत्व वा ईश्वरीय शक्तिको खोजी भएको छ । त्यस्तो खोजीका क्रममा परमतत्वलाई आफूले बाल्यकालदेखि युवावस्था हुँदै वृद्धावस्थामा आइपुग्दा पनि नभेटेको । केवल सुखको खोजमा दुख पाएको । केही कमाएँ भन्ने बहानामा ठगिएको जस्ता गुनासो र पश्चातापका माध्यमबाट

परमतत्वको खोजी गरिएको छ । काव्यका केन्द्रमा परम तत्वको खोजी यसरी भएको छ :
अविवेकी मूढो त्रिभुवनविशेष को छ म सरी
बिताजौं व्यथै यस विषयरसमा जन्म यसरी ॥
कजनु ठूलो चिजु हो विषयरस यस पाजि रसमा ।
दिजौं मैले यो मन् बुझिबुझि पर्याँ मोहवशमा ॥

(श्लो, २०)

प्रस्तुत श्लोकमा गुनासो र पश्चाताप मात्र छैन । परमतत्वको खोजी रहेको छ । परम तत्व भनेको मूल तत्व हो । यस श्लोकका ध्वन्यार्थमा कवि वा म पात्रले परमतत्वको खोजी गर्न नसकेको भाव अभिव्यक्त छ । परमतत्व आर्जनमा लाग्नु पर्ने कुरा बुझिबुझिकनै मोहवशामा परेर आर्जन गर्न नसकिएको भाव व्यक्त भएको छ ।

३.५ मिथ्याप्रति व्यङ्ग्य

मिथ्याको अर्थ असत्य हो । असत्य वा भ्रमबाट मुक्ति भक्ति साहित्यको एक अर्को प्रमुख सूत्र हो । भक्तिवादी स्रष्टाहरू सांसारिक पक्षहरूलाई मिथ्या मान्छन् । सम्पत्ति, नातागोता र माया मोह सबै मिथ्या देख्छन् र त्यसप्रति व्यङ्ग्य गर्छन् । मिथ्या तत्वलाई नचिन्ने मानवलाई पशु सोसरह ठानी उल्याउन थाल्छन् । मानव जीवनलाई आम प्राणीकै केन्द्रमा राखी त्यसलाई सफल बनाउने हो भने भगवत् भक्ति वा ईश्वर भक्तिमा लाग्नु पर्ने सन्देश सम्प्रेषण गर्छन् ।

भक्तमाला काव्यमा मिथ्याप्रति विविध व्यङ्ग्य गरिएको छ । मिथ्याका साथै त्यस्तो मिथ्या कुराहरूमा हराइरहेको मपात्रप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । अविवेकी मूढो त्रिभुवनविशेष को छ म सरी, कजनु ठूलो चिजु हो विषयरस यस पाजि रसमा, मरौंला भन्नाको अझ पनि विचार छैन मनमा, दशेन्द्री डाँकूँले बिच बिच पसी दुःख पनि दिया, जगत्मा खुप् धाजौं न त सुफल पाजौं कहिँ रती जस्ता पवित्रता मिथ्याप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । यसरी व्यङ्ग्य गरिएको साक्ष्यका रूपमा तलका अंशलाई अगाडि सार्न सकिन्छ :
घडी, दिनु पथै मास् ऋतु अयन यै काल गतिले ।
घट्यो आय मेरो विषय अझ खोज्दै छ मतीले ॥

(श्लो. ४)

अविवेकी मूढो त्रिभुवनविशो को छ म सरी ।
बिताजाँ व्यर्थै यस् विषय रसमा जन्म यसरी ॥

(श्लो. २०)

तपस्या गन्या काल् अधि बिति गयो क्याहँ अहिले ।

(श्लो. २१)

प्रस्तुत साक्ष्यका आधारमा भक्तमाला काव्यमा मिथ्या सांसारिक पक्षप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । त्यस्तो व्यङ्ग्य भक्ति नगर्ने तर विषय रसमा हराउने पात्र प्रति लक्षित छ । यस काव्यमा भने म पात्र नै व्यङ्ग्यको निसाना बनेको हुँदा काव्य अविधार्थका साथै ध्वन्यार्थ प्रधान समेत बनेको छ ।

३.६ मुक्तितर्फको चासो

भक्ति साहित्य सिर्जनाको मूल उद्देश्य मुक्तितर्फको चासोमा केन्द्रित हुन्छ । सामान्यतया मुक्ति शब्दले छुटकारा, उन्मोचन, स्वतन्त्रता, मोक्ष जस्ता अर्थ बहन गर्छ । भक्ति साहित्यका व्याकरणमा मुक्ति भनेको पापबाट मुक्ति वा सांसारिक माया मोहबाट मुक्ति भन्ने बुझिन्छ । हेरेक भक्ति साहित्यले भगवानको भक्तिबाट सांसारिक वा विषयिक पक्षबाट मुक्तिको उद्देश्य राखेको हुन्छ ।

भक्तमाला एउटा बृद्ध पात्रको सांसारिक मोहमा डुबेको जीवनबाट मुक्तितर्फको भिन्नो आख्यान सूत्रमा रचना भएको काव्य हो । यस काव्यको म पात्रले बाल्यवस्था, युवावस्था र वृद्धावस्थासम्मका आफ्ना लौकिक कार्यहरूप्रति पछुतो गर्दै रामको कृपा भए मुक्ति पाउँने थिएँ भन्ने प्रार्थना गरेको छ । त्यो प्रार्थनाका क्रममा आफूलाई कमजोर अनाथ मानी प्रभु वा रामलाई नाथ मानि यसरी भक्ति गरिएको छ :

अनाथको नाथ मै हँ भनिकन हँसीलो मुख गरी ।

हल्लँ यस्का पाप ताप भनिकन अगाडी पनि सरी ॥

कृपादृष्टी नाथले यदि दिनुभया तर्छु अहिले ।

कृपा दृष्टी बाहेक तप गरि त पार तर्छु कहिले ॥

(श्लोक, १९)

प्रस्तुत साक्ष्यबाट साधारण मान्छेले तपस्याबाट पार गर्न नसक्ने तर ईश्वरको भक्ति गरे पार गर्ने भाव अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । तपस्वी र अरू साधारण मान्छे सबैको उद्देश्य मुक्तिकै हुनुपर्छ । त्यस्तो मुक्ति कि तपस्याबाट मिल्छ कि ईश्वरको

भक्तिबाट मिल्छ भन्ने विकल्प प्रस्तुत छ । काव्यका एकचौथाई श्लोकमा मैले संसारलाई बुझ्न सकिनँ केही गर्न सकिनँ, पार गर्न वा जीवनबाट मुक्त हुन सकिनँ होला मलाई यहाँबाट कृपा दृष्टि होस् भनेर रामसँग पुकारा गरिएको छ । त्यस किसिमको पुकाराले मुक्तितर्फको चासोलाई देखाएको छ ।

४. निष्कर्ष

भानुभक्त आचार्य (१८७१-१९२५) नेपाली साहित्यका प्राथमिक कालीन भक्तिधाराका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । उनका रामायण, वश्नोत्तर माला, बहुशिक्षा र रामगीता जस्ता सबै कृतिहरू भक्तिधारा अन्तर्गत रहेर रचना एका कृति हुन् । यी मध्ये बहुशिक्षाले कर्म र पतिभक्तिलाई जोड दिएको छ भने अन्य कृतिले ईश्वर भक्ति र व्यस्मा पनि रामभक्तिलाई नै केन्द्रमा राखेका छन् । त्यस्ता कृतिमध्ये भक्तमाला लघुकाव्य कृति नेपाली कविता परम्परामा भक्तिधाराको र अझ भक्ति साहित्य परम्पराको प्रतिनिधिमूलक कृति हो । यस काव्यकृतिमा देवभक्ति, सांसारिक मोह भंग, सामाजिक कष्टबाट वैराग्य, परम तत्वको खोजी, मिथ्याप्रति व्यङ्ग्य, मुक्तितर्फको चासो जस्ता भक्ति साहित्यिक सूत्रहरू निकै सफल रहेका छन् । म पात्रबाट हरि, ठाकुर, खवामित, अधिपति, मुरारी आदिका नाममा संवोधित भक्तमाला लघुभङ्कन पनि सफल र अनुवाद परम्पराका बिचको एक मौलिक उच्चकोटिको भक्ति काव्य हो ।

सन्दर्भसूची

आचार्य, भानुभक्त . २०३९.

भानुभक्तको रामायण (अन्य कृति तथा फुटकर रचनासमेत) . साभा प्रकाशनबाट दोसं . काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

--- . २०३९ . 'भक्तमाला'.

भानुभक्तको रामायण (अन्य कृति तथा फुटकर रचनासमेत) . साभा प्रकाशनबाट दोसं . काठमाडौं : साभा प्रकाशन . पृ.२२७-२३० ।

त्रिपाठी, वासुदेव, दैवज्ञराज न्यौपाने र केशव सुवेदी . २०४६ . नेपाली कविता भाग ४ . सम्पा. ललितपुर : साभा प्रकाशन

प्रसंग भानुभक्तमाथि बनेको चलचित्रको

● लाटोसाथी

अहिले नेपाली सिनेजगत्मा पनि चोरी, डकैती, हत्या, बलात्कार, पपसंगीत, नमनृत्य, चुम्बन, बेडसिन र ब्याडसिनले भरि पूर्ण बम्बैया शैलीका सिनेमाहरूको तँछाड-मछाड चलिरहेको छ । उदास सांस्कृतिक एवं सामाजिक परम्पराको लिकबाट हटेर मानवमूल्यको सस्तो, दुर्बल र विकृत चित्रण गर्दै सजिलोसँग मोटो 'क्यास' आर्जन गर्नेतर्फ दिनरात तल्लीन छन् हाम्रा निर्माता-निर्देशक र अभिनेता-अभिनेत्रीहरू । यस परिस्थितिमा नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्यका नाउमा सिनेमा निर्माण गर्ने कार्यको सम्पन्न भइसकेको र यसबाट भानुभक्तको जीवनी थाहा पाउदा मेरो स्वाभिमानको नाक पनि घिरौलाजत्रो भएको थियो । यस्तो पुनीत कार्यमा ढिलै भए पनि जाँगर चलाउने चलचित्र निर्माण समितिका संयोजक कमलमणि दीक्षितका साथै चलचित्र निर्देशक यादव खरेल दुवैलाई मुरी-मुरी धन्यवाद ! साथै यस कार्यमा दस लाख एकमुष्ट आर्थिक सहयोग दिई होस्टेमा हैसे देखाउने सरकारलाई पनि मुरी-मुरी धन्यवाद ! हुन त यो पूरा नै कुरा हो फेरि सम्भना गरौं ।

यद्यपि नेपाली साहित्य, संस्कृति एवं चलचित्रका फाँटमा राम्रो अध्ययन र अनुभव भएको स्वनामधन्य या-कजोड (अर्थात् यादव खरेल र कमल दीक्षित) का व्यक्तित्वबाट निर्माण भएको यस सिनेमामा कसैले कुनै पनि विषयमा त्रुटि औल्याउने अवसर पक्कै पनि फेला पारेका छैनन् । तथापि भानुभक्तको यो सिनेमा कसरी अभि

प्रचारित होला भन्ने यस पंक्तिकारलाई पनि अवश्य कौतुहलता लागेको छ ।

प्रसंगवश सर्वप्रथम त भानुभक्तको जीवनीकै कुरा गरौं । यिनका जीवनी कम्तीमा पनि बजारमा तीन चार थरिका पाइन्छन् । सबैमा कतै न कतै केही न केही वैमत्य भेटिन्छ । इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यजस्ता खारिएका विद्वान् समालोचकहरूबाट आदिकविको जीवनी विषयक आलोचना पनि पत्रपत्रिकामा छापिएका छन् । यसमा सर्वसम्मत र एकमत हुने बाटो कसरीपथिहल्याउने होला भन्ने प्रश्न सबैभन्दा अगाडि आउँछ । पौराणिक कथामा आएको विविधतालाई त कल्पभेद भनेर समाधान दिने चलन हुन्छ तर अस्ति भर्खर १८ औं विक्रम शताब्दीको सातौं दशाब्दमा जन्मेका भानुभक्तको जीवनीबारे त्यस्तो कल्पभेद भन्न पनि मिल्दैन ।

सिनेमाका नायक भानुभक्त लाटोसाथीजस्तो पक्क परेर नबोल्ने र मूक अभिनय गर्ने अवश्य छैनन् । परन्तु सिनेमाका पर्दामा बोल्दा हाम्रा आदिकवि कस्तो खालको नेपाली बोल्छन् भन्ने कुरा जिज्ञासाको विषय चलचित्रले भल्काएको छ । भानुभक्त आचार्य सेतो पर्दामा आफ्नो रामायणी बोली बोल्छन् अनि उनका सन्तान शिवराज आचार्यले चलाएको पारिवारिक जिम्दो बोली बोल्छन् ? कि वा यिनले आजभोलि आगन्तुक शब्दको ओइरो लाग्दा-लाग्दा नेपाली भन्न पनि नसुहाउने लोकसेवाले मिल्काएको र सद्भावनाले लत्याएको नेपाली बोलीको बारेमा पनि जानकारी नयाँ पुसताका लागि पर्याप्त छ । भानुभक्तका सिनेमामा अतिरञ्जनात्मक कुरा पर्न गए भने कतै माटाको गणेशको मूर्ति बनाउन खोज्दा बाँदरको मूर्ति बन्न पुगेजस्तो होला कि भन्ने तसोबाट पनि यस पंक्तिकारलाई मुक्ति मिलेको छ । एउटा सानो उदाहरण- आजभोलि संस्कृत र यसक विद्वान्हरू आलोचनाका पात्र बनाइने

गेरेका छन् । भानुभक्तलाई बढाई चढाई गर्ने जमर्कोमा लेखक महोदयहरु पनि संस्कृत र संस्कृतका विद्वान्हरुको त्यसरी नै आलोचना गर्ने गर्दछन्, जस्तै- त्यस बेला बाहुनहरु संस्कृतमै पढ्थे, संस्कृतमै लेख्थे, नेपालीमा लेख्नु हुँदैन भन्थे, लेखेका पनि हेर्न-सुन्न रुचाउँदैनथे । यस्ता कट्टरपन्थी विद्वान्हरुको संस्कृतप्रतिको अन्धभक्तिविरुद्ध जनजिब्रोको भाषामा रामायण लेखेर भानुभक्तले यस देश र समाजलाई ठूलो गुन लगाएजस्ता भावनात्मक वाक्यहरु भानुभक्तसम्बन्धी लेख-रचनामा प्रशस्त पढ्न पाइन्छ ।

साँच्चै भन्ने हो भने नेपाली भाषामा लेख्ने, यसको सिंगार-पटार गर्ने र यसको विकासमा टेवा पुऱ्याउने पनि त्यस बेला मूलतः संस्कृतका विद्वान् व्यक्तित्व नै थिए । पारिवारिक दृष्टिले पनि नेपाली भाषा संस्कृतजन्य भाषा हो । भानुभक्त पनि संस्कृतका छात्र हुन् । यिनले संस्कृत मात्रै पढेका थिए- घरमा लघु कौमुदी र अमरकोश तथा बनारसमा सिद्धान्त कौमुदी र ज्योतिष । यिनले जे-जति लेखे-संस्कृतबाटै प्रभाव ग्रहण गरी लेखे । संस्कृतकै उत्था लेखे । संस्कृतकै शास्त्रीयछन्दमा लेखे । यति मात्र किन, भानुभक्तले वधूशिक्षाजस्तो काव्य नेपालीमा लेखे पनि ग्रन्थ समाप्तिको पुष्पिका वाक्य संस्कृतमा नै लेखेको पाइयो । यस्तो परिस्थितिमा भानुभक्तले संस्कृतका विद्वोही भएर नेपालीमा लेखे भन्ने कुरा सत्य र तथ्यलाई औपचारिक गर्न खोजेजस्तो भएन र ! यति मात्र किन, आफ्ना दुई दिदीहरुको विवाह पनि काठमाडौँका संस्कृतका तात्कालिक विशिष्ट विद्वान् तथा संस्कृत, नेपाली र हिन्दीका समेत पण्डित दैवज्ञकेशरी अर्ज्यालका छोरा विद्यारण्यकेशरी र सौताने छोरा कुलचक्रकेशरीसँग भएको थियो । दैवज्ञकेशरीको खानदानै बनारसमा गई संस्कृत अध्ययन गर्दथ्यो र स्वदेश र प्रवासमा पनि नेपालीमा लेख-कविता लेख्दथ्यो । इतिहासकारले उक्काए पनि काठमाडौँमा समेत घर-डेरा भएका भानुभक्तलाई आफ्ना विद्वान्

कवि भिनाजुहरुबाट साहित्य-लेखनमा प्रेरणा प्राप्त थिएन भन्न सकिन्न ।

भानुभक्तको जीवनीका पहिला लेखक हुन् मोतीराम भट्ट । यिनले बनारसमा भारतेन्दु मण्डलीको सदस्यको हैसियतले आफ्नो साहित्यप्रतिको सम्मान तथा यसका लागि पसिना बगाउने प्रेरणासमेत प्राप्त गरेका थिए । आदिकविको यशलाई प्रतिष्ठापित गर्ने क्रममा तनहुँमा घाँस बेचेर जीविका गर्ने घाँसीको कल्पना गरेर 'मो भानुभक्त धनी भैकन आज यस्तो' भन्ने पद्य लेखे । पद्यांशको अग्रिम अक्षरमा 'मो' लाई 'म' शब्द र मोतीरामको संक्षिप्तांश 'मो' शब्द दुवैको श्लेष पारेर राखे । त्यसबेला घाँसीले घाँस काटेर गाउँमा बेची आफ्नो जीविका गर्ने परिपाटी त्यस पहाडी ग्रामीण भेकमा सम्भव नभएको कुरा बाबुराम आचार्यादि इतिहासविद् र समालोचकहरुले मात्र होइन, भानुभक्तका सच्चा जीवन-चरित्रका लेखकहरुले पनि स्वीकारेका छन् । घाँसीको प्रेरणा उल्लेख भएको यस ललितपद्य र आदिकविको व्यक्तित्व सिंगार्न यो घाँसी तनहुँको नभएर काठमाडौँनजिकको हो भन्ने कुरामा सहीछाप पनि ठोकेका छन् ।

भानुभक्तले आफू काठमाडौँ बसेका बेला पहाड घर चुँदीमा बस्ने आफ्ना छोराको पढाइको प-संगलाई लिएर गाउँमा एउटा चिठी पठाएका छन् । त्यो चिठी उनको जीवनीमा पनि प्रकाशित छ । त्यस चिठीमा राम्ररी नपढेको खण्डमा छोरालाई लातैलात्तिले मरुन्ज्याल कुट्ने र खुँजो बनाइदिनेजस्ता भाव भएका वाक्य पढ्दा-सुन्दा पनि शरीर जिरिङ्ग हुन्छ । यति मात्र होइन, यसबारे यिनले आफ्नी पत्नीलाई पनि चिठीमा निकै डरलाग्दो गरी तर्साएका छन् । यसबाहेक रामायण सुन्दरकाण्डमा 'तर्कारी भुट्टवा बनाउनु असल मीठा मसाला धरी' जस्ता आफ्नी प्रेयसी विश्वसुन्दरी सीतालाई उद्देश्य गरी भनाइएको रावणी वाक्यमा पनि उक्त कोधावेगको भ्रनक

पाइन्छ । आदिकविको जस्तो महिमामय व्यक्तित्वमा त्यस्तो उग्र क्रोधावेग नभएको भए कति राम्रो हुन्थ्यो ? भानुभक्तको जीवनी उद्घाटन गर्ने क्रममा उपर्युक्त तथ्यलाई जस्ताको तस्तै देखाउँदा आजको समाजमा कस्तो प्रभाव पर्ला ? असारमासको हिले वर्षमा सहर-गाउँका सडकहरूमा रुझ्दै भिज्दै हातमा ब्यानर लिई प्रभातफेरि गर्ने स्कुले छात्रछात्राहरूमाथि यो फिल्म हेरेपछि कस्तो प्रभाव पारिरहेको छ थाहा भएन ।

आज महिला जागरण र अधिकारका विविध बिगुलहरू चारैतिर फुकिने गर्छन् ।

छोरीलाई अंश दिने विधेयक ल्याउने दबाब दिन महिला नेतृहरू गुनियाँ कसेर सडकमा ओर्लेका छन् । पुरुषहरूले हामीमाथि शोषण र अत्याचार गरे भनेर कुर्लिने महिलाहरूले वधूशिक्षाको यथार्थ फिल्मकाकन देखेपछि आजको युवा समाजले फिल्मलाई औधी मन पराउनेछ र सिनेमाबाट भानुभक्तको बारेमा बुझ्ने माध्यम बनेको छ । तसर्थ प्रत्येक वर्ष भानु जयन्तीका अवसरमा सप्ताह व्यापी रूपमा यो चलचित्र प्रदर्शन भइरहन सकेमा नेपाली भाषाप्रेमीहरूलाई भानुभक्तलाई बुझ्न अभ् सजिलो पर्ने थियो । ■

भानु प्रति...

■ जनार्दन खनाल

हे भानु ! तिमी भानु भैं अटल छौ साहित्य आकाशमा हौ रानु ! तिमी साहित्यै सृजनका साहित्यकै फाँटमा भाषोत्थान गन्थौ-गन्थौ कठिनले साहित्यको साधना वाचना गर्ने भए निराक्षर जन पवित्र रामायण ॥

रामायण अपूर्व ग्रन्थ पनि हो यो विश्व साहित्यमा गाइन्छन् अहिले पनि सुरसिलो धार्मिक अनुष्ठानमा भानुभक्त अगाडिका पठितले रामायणै ग्रन्थको उल्था गर्न सकेन नै किन अहो ! बृहत यसै ग्रन्थको

संस्कृतमय ग्रन्थ यो छ बढिया संस्कृतको बैभव वाचन गर्न सके सबै सुजनले हुन्थ्यो दूलो गौरव भाषा जीवन प्राण हो मनुजको हो राष्ट्रको सम्पति भन्ने सोच विचारले पनि गन्थो साहित्यको उन्नति

भाषाका कठिनाईका विषयमा भानु भए चिन्तित सारा मानवले बुझ्नु अनि पढ्नु भएर उत्साहित अनुवादै यसको गन्थो अनि छन्थो श्रीरामको जीवनी यस्तो यो शुभकार्य गर्न अधिका तम्सेन कोही पनि

धेरैबाट प्रहार भा, छ अहिले यो राष्ट्रभाषा प्रति भाषाप्रेमी जति सबै दुःखित छौ नेपालका सन्तति भाषोत्थान निमित्त नै निशिदिनै अत्यन्त दुखै गरी आफ्नो कार्य पूरा पनि कन गन्थो भाषानुवादै गरी

अध्यात्मिक कवि पूरातन कवि हे राष्ट्र भाषी कवि ! भाषा माध्यमले उजागर गन्थो नेपालको यो छवि हे भानु ! तिमीमा म एक अदना के दिन पो सकछु र ! तिम्रा कृतिहरू अजम्मरी बनुन् यो शब्द श्रद्धाक्षर

सम्भनामा भानुभक्त

● नारायण धिताल

नेपाल र नेपालीको रामायण लेखे
भाषाबाट देश राम्रो हुने कुरा देखे
साहित्यमा मनमुटुको चढाएर रक्त
लखौं लाख सम्भना छ प्यारा भानुभक्त ॥

भाषा सेवा गर्नलाई कयौं दुःख पाए
जेल नेल कष्ट अनि अपमान खाए
त्यस्ता दुःख तृण ठानी अमर काव्य लेखे
त्यही कृति जनताले आफ्नै घरमा देखे ॥

विरोधिको सामुन्ने सदा प्राञ्जल बनी
संसारका सबै काम यस्तै हुन्छ भनी

अमर सेवा साहित्यमा गर्ने हाम्रा कवि
त्यही कामले आजसम्म उच्च रह्यो छवि ॥

साहित्यका सबै विधा रचन सक्ने उनी
सरल भाषा खोजी खोजी मनभित्र गुनी
लोक भाषा रुचाएर लोक खुसी पारे
नेपालीका भाषारूपि ज्ञान माथि सारे ॥

साहित्यमा लाखौं लाख योगदान गर्न
काव्य लेखी भाषालाई पूर्ण पारी भर्न
रम्घा गाउँमा हाँसी खेली उदाएका रवि
सम्भना छ लाखौं लाख अमर आदिकवि ॥

तिमी मेरो सम्भनामा

– प्रतीत रिजाल

भानु तिमी हो नेपाली जातिका कवि
सारा नेपालीका लोकप्रिय कवि
नेपाली भाषाको बनायौ राम्रो छवि
मौलिक रचनाका माध्यमले कहलाया आदिकवि ।

जातिय चेतनाका लागि चल्थो समयको साथ
यही कारणले उचो बन्यो सारा नेपालीको माथ
नैतिक चेतनाले समाजको उन्नति सोच्यौ
देश, समाजको उन्नतिमा सुन्दर नेपाल खोज्यौ ।

तिम्रा रचनाले बाटो देखायो हामीलाई
विचारको उच्चताबाट पाठ सिकायौ सबैलाई
मेची , महाकाली , कर्णाली तिमी बगी रहेछौ
सगरमाथा भन्दा पनि माथि उठिरहेछौ ।

सम्पूर्ण नेपालीमा जातिय चेतनाको बिउ छ्यौ
आस्थाको दीयो सल्काएर अतुलनीय काम गर्थौ
सत्य, नैतिकता र चेतनाको दियो बाल्यौ
छातिका कुविचारहरू एकएक गरेर फाल्यौ ।

तिम्रा लेखरचना तोप भन्दा शक्तिशाली छन्
कुर श्वासकको विचारलाई पनि पछि पार्ने छन्
हिटलरको शक्ति भन्दा पनि विशाल छन्
समाजलाई अधि बढाउन हार्दिक र मार्मिक छन् ।

तिमीले कोरेको गोरेटो र घोडेटोमा हिड्दैछौ
जीवनको रस र विचार आस्थाभित्र गोड्दैछौ
विश्वासको पर्खालमा क्रमशः हिड्न खोज्दैछौ
आस्थाको धरोहर बोकेर शिखर उक्लन खोज्दैछौ ।

तिमी सिङ्गो नेपाल र नेपालीका ढुकढुकी हो
नेपाली भाषाका विश्वासिलो सगरमाथा हो
निश्चित छ भोलि सबैको आँखा खुल्ने छ
तिम्रा मार्ग धेरैले आतमसात गर्नेछन् ।